

Ժաննա Գալյան

# ԷԿՈՏՈՒՐԻՉՄԸ ԲՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՏՈՒԿ ՊԱՀՊԱՆՎՈՂ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐՈՒՄ

ՊԼԱՆԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ  
ՁԵՌՆԱՐԿ

Հայկական Էկոտուրիզմի ասոցիացիա

**Էկոտուրիզմը բնության հատուկ  
պահպանվող տարածքներում  
Պլանավորման և կառավարման ձեռնարկ**

*Ժաննա Գալյան*

Երևան  
«Լուսակն» հրատ. 2007

ՀՏԴ 502:796.5  
ԳՍԴ 20.1+75.81  
Գ 191

This project was funded through a Department of State Public Affairs Section grant, and the opinions, findings and conclusions or recommendations expressed herein are those of the Author and do not necessarily reflect those of the Department of State.

Սույն նախագիծը ֆինանսավորվել է ԱՄՆ Պետքարտուղարության Հանրային գործերի բաժնի դրամաշնորհի միջոցներով: Այս ձեռնարկի հեղինակի կողմից արտահայտած տեսակետները, գրքում տեղ գտած եզրակացությունները և առաջարկությունները կարող են չհամընկնել ԱՄՆ Պետքարտուղարության տեսակետների հետ:

Գ 191 Էկոտուրիզմը բնության հատուկ պահպանվող տարածքներում /Պլանավորման և կառավարման ձեռնարկ/ Ժաննա Գալյան: Եր.- «Լուսակն» հրատ., 2007թ.: 100 էջ:

*Այս ձեռնարկը նախատեսված է պահպանվող տարածքներում զբոսաշրջությունը պլանավորողների և կառավարողների, ինչպես նաև այս բնագավառում որոշումներ ընդունողների համար: Գիրքը կարող է օգտակար լինել զբոսաշրջության դաշտում գործող այլ շահառուներին՝ տեղական համայնքներին, զբոսաշրջային օպերատորներին, հյուրատների աշխատողներին և այլոց:*

*Գիրքը կարող է նաև օգտագործվել որպես ուսումնական ձեռնարկ զբոսաշրջության մասնագետներ պատրաստող կրթական հաստատությունների ուսանողների և դասախոսների կողմից:*

### **Գրախոս՝ Արամ Աղասյան**

*Կենսաբանական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ Բնապահպանության նախարարության Կենսառեսուրսների կառավարման գործակալության Բնության հատուկ պահպանվող տարածքների կառավարման բաժնի պետ*

Հեղինակը շնորհակալություն է հայտնում Արամ Աղասյանին սույն գրքի Հայաստանի բնության հատուկ պահպանվող տարածքները՝ ընդհանուր պատկերացում բաժինը կազմելիս նյութեր տրամադրելու համար:

ISBN 978-99941-48-79-0

© Ժաննա Գալյան, 2007թ.

## Բովանդակություն

1. Ներածություն .....	5
2. Տուրիզմը որպես համակարգ .....	6
3. Կայուն տուրիզմ և էկոտուրիզմ .....	8
4. էկոտուրիզմի համաշխարհային փաստագրություն .....	10
5. Բնության հատուկ պահպանվող տարածքներում էկոտուրիզմի համաշխարհային փորձը և դասերը .....	13
6. Հայաստանի բնության հատուկ պահպանվող տարածքները՝ ընդհանուր պատկերացում .....	16
6.1. Հայաստանի կենսաբազմազանության համառոտ նկարագրություն .....	16
6.2. Բնության հատուկ պահպանվող տարածքների դերը կենսաբազմազանության պահպանության և կայուն օգտագործման գործում .....	18
6.3. Բնության հատուկ պահպանվող տարածքների զարգացման պատմական համառոտ ակնարկ .....	18
6.4. Հայաստանի բնության հատուկ պահպանվող տարածքների ներկա համակարգը և հեռանկարային զարգացումը .....	19
7. Հայաստանի բնության հատուկ պահպանվող տարածքների պահպանվող տարրերը և զբոսաշրջության պոտենցիալը .....	23
7.1. Ընդհանուր նկարագրություն .....	23
7.2. «Սևան» ազգային պարկ .....	24
7.3. «Դիլիջան» ազգային պարկ .....	26
7.4. «Խոսրովի անտառ» պետարգելոց .....	28
7.5. «Շիկահող» պետարգելոց .....	29
7.6. «Էրեբունի» պետարգելոց .....	31
7.7. Արգելավայրեր .....	32
7.8. Նոր ստեղծվող ԲՀՊՏ-ներ .....	37
8. ԲՀՊՏ-ներում էկոտուրիզմի կառավարման ուղիներ .....	40
8.1. Ջբոսաշրջության նպատակները և խնդիրները պահպանվող տարածքներում .....	40
8.2. Իրավական կանոնակարգում .....	41
8.3. Մարդկային ռեսուրսների և մասնագիտացված կադրերի զարգացում .....	41
8.4. Պահպանվող տարածքների նախապատրաստումը զբոսաշրջային գործունեության համար .....	42

8.5. Առաջարկվող զբոսաշրջության ձևեր .....	48
8.6. Էկոտուրիզմի շուկայավարում և գովազդ .....	50
8.7. Համագործակցություն զբոսաշրջության մասնավոր սեկտորի հետ .....	57
8.8. Տեղական բնակչության մասնակցություն .....	61
8.9. Շրջակա միջավայրի վրա զբոսաշրջային գործունեության ազդեցության կառավարում .....	66
8.10. Զբոսաշրջության մոնիթորինգ .....	77
9. Պահպանվող տարածքներում զբոսաշրջության ֆինանսական կողմերը .....	78
10. Հավելվածներ .....	82
10.1. CBD Guidelines on Biodiversity and Tourism development .....	82
10.2. Baseline issues and indicators of sustainable tourism .....	98
Օգտագործված գրականություն .....	100

# 1. Ներածություն

XX դարի կեսից ի վեր զբոսաշրջությունը դարձել է տնտեսության ամենակարևոր հատվածներից մեկը, և կան բոլոր նախանշանները, որ գալիք տարիների ընթացքում այն ավելի մեծ կարևորություն է ձեռք բերելու: Դրա հետ զուգահեռ աշխարհում անընդհատ ավելանում է բնության և գյուղական միջավայրի հետ կապված զբոսաշրջության, այդ թվում բնության հատուկ պահպանվող տարածքներ (ԲՀՊՏ) այցելելու պահանջարկը: Ըստ որում ներկայացվող պահանջների հարցում աճում է զբոսաշրջիկների բժախնդրությունը՝ ոչ միայն հարմարավետության և մատուցվող ծառայությունների որակի, այլ առավել իմաստային ճամփորդություն իրականացնելու տեսանկյունից: Սա ներառում է շփվել տեղի բնակչության հետ և ծանոթանալը ինքնատիպ մշակույթին, բնության, նրա բնակիչների՝ վայրի կենդանիների և բույսերի, այդ միջավայրում գտնվող պատմամշակութային հուշարձանների ուսումնասիրելը, ինչպես նաև նրանց պահպանության վերաբերյալ գիտելիքների ձեռք բերելը:

Սպասվող աճի և նկատվող նոր տենդենցների արդյունքում զբոսաշրջությունը հայտնվում է այնպիսի ռազմավարական դիրքում, որը հնարավորություն է տալիս նպաստելու ինչպես բնության պահպանվող տարածքների և շրջակա համայնքների զարգացմանը, այնպես էլ հակառակը՝ բացասաբար ազդելու բնության և տեղի բնակչության վրա: Ջրոսաշրջությունը կարող է կարևոր գործիք հանդիսանալ նման տարածքների պահպանության, ինչպես նաև տեղի բնակչության և այցելուների բնապահպանական իրազեկությունը բարձրացնելու համար: Այս նպատակներին կարելի է հասնել զբոսաշրջությունից ստացած ֆինանսական միջոցները բնապահպանական միջոցառումների իրականացմանը ուղղելով, ինչպես նաև այցելուների և տեղացիների համար համապատասխան տեղեկատվական, բացատրական և կրթական ծրագրեր իրականացնելով:

Սակայն երկարատև կայունություն ապահովելու համար զբոսաշրջության գործունեությունը պահպանվող տարածքներում պետք է մանրակրկիտ պլանավորվի, կառավարվի և ենթարկվի մոնիթորինգի, այլապես կարող են լինել բացասական հետևանքներ և դրական ազդեցության փոխարեն զբոսաշրջությունը կարող է խորացնել էկոհամակարգերի դեգրադացումը:

Այս ձեռնարկը նախ և առաջ նախատեսված է պահպանվող տարածքներում զբոսաշրջությունը պլանավորողների և կառավարողների, ինչպես նաև այս բնագավառում որոշումներ ընդունողների համար: Ձեռնարկը նպատակ ունի օգնել պահպանվող տարածքների ղեկավարներին մտածել զբոսաշրջության ներգործության մասին և հորդորել նրանց գիտակցաբար պլանավորել այցելուների և բնական ու մշակութային միջավայրի փոխազդեցության կառավարումը: Արդյունավետ պլանավորումը թույլ կտա տարբեր շահագրգիռ խմբերին առավելագույնի հասցնել զբոսաշրջության հնարավոր օգուտները՝ միևնույն ժամանակ նվազեցնելով հնարավոր բացասական ազդեցությունը:

Այս գիրքը կարող է օգտակար լինել զբոսաշրջության դաշտում գործող այլ շահառուներին՝ տեղական համայնքներին, զբոսաշրջային օպերատորներին, հյուրատների աշխատողներին և այլոց:

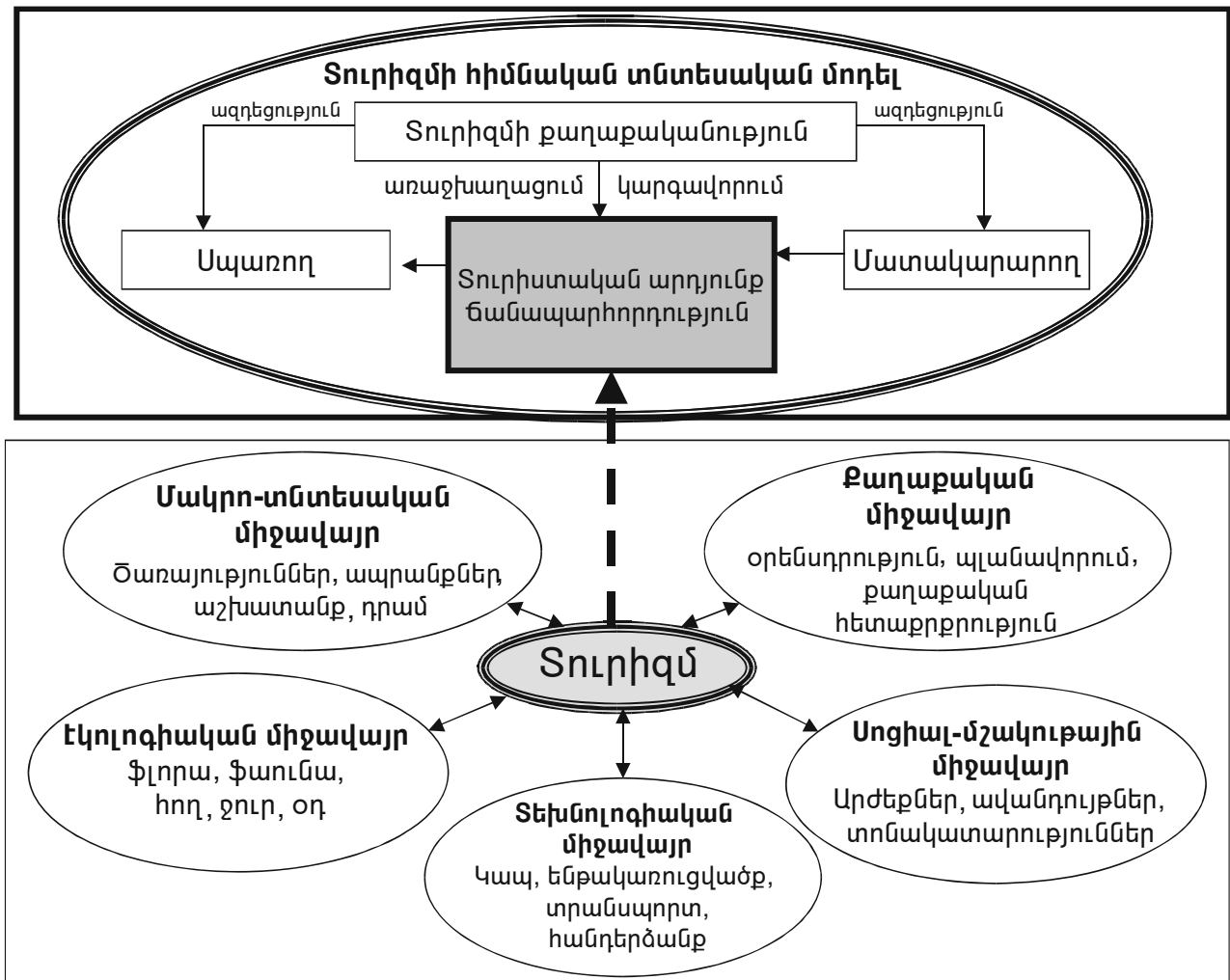
Առանձնահատուկ պետք է նշել այս գրքի անհրաժեշտությունը որպես ուսումնական ձեռնարկ ուսանողների և դասախոսների համար: Հայաստանի մի շարք կրթական հաստատություններ այսօր պատրաստում են զբոսաշրջության մասնագետներ: ԲՈՒՀ-երը պետք է պատրաստեն մասնագետներ զբոսաշրջության քաղաքականության ոլորտում, սակայն էկոտուրիզմին նվիրված հատուկ դասընթացները բացակայում են կրթական ծրագրերից, և ուսանողները չեն ստանում անհրաժեշտ գիտելիքներ էկոտուրիզմի հիմնախնդիրների, գաղափարախոսության և մեխանիզմների վերաբերյալ:

Որքան լայն է ընթերցողների շրջանակը, այնքան մեծ է հնարավորությունը ընդհանուր ըմբռնում մշակել էկոտուրիզմի հարցերի վերաբերյալ տարբեր շահագրգիռների կողմից, որոնք ուղղակի կամ անուղղակի ներգրավված են ԲՀՊՏ-ներում զբոսաշրջության պլանավորման և կառավարման գործում: Միայն այդպիսի փոխըմբռնման արդյունքում հնարավոր կլինի այսօր կառավարել ռեսուրսները և այցելությունները, որպեսզի ապագա այցելուները ևս հնարավորություն ունենան վայելելու հանգստի որակյալ վայրերը, ինչպես նաև խորությամբ ընկալելու այդ վայրերի բնապահպանական արժեքը:

## 2. Տուրիզմը որպես համակարգ

Տուրիզմը բաղկացած է համալիր գործողություններից և ծառայություններից, որոնք տարբեր մակարդակներով փոխկապակցված են այլ սեկտորների հետ: Համապատասխանաբար մեծ քանակությամբ գործող անձինք են ընդգրկված տուրիզմին առնչվող գործունեության մեջ: Պահպանվող տարածքներում տուրիզմի արդյունավետ զարգացման և կառավարման համար անհրաժեշտ է հիմնովին հասկանալ տուրիզմի գլոբալ համակարգի բարդությունները և առանձնահատկությունները /գծանկար 1/

Գծանկար 1. Տուրիզմը որպես համակարգ



Աղբյուր՝ Ստեկ/Ստրասդաս/Գուստեդտ, 1999

Տուրիզմի հիմքում ճանապարհորդությունն է, առաջարկի և պահանջարկի փոխազդեցությունից ձևավորված իրական զբոսաշրջային արդյունքը, որը իր վրա է կրում տուրիզմի քաղաքականության և տարբեր այլ ընդհանուր պայմանների ներգործությունը: Ճանապարհորդության կարևորագույն բնութագիրը այն է, որ զբոսաշրջիկը մեկնում է իր բնակության մշտական վայրից (երկրից) մի այլ վայր (երկիր), որտեղ նա ունի որևէ նպատակային զբաղմունք կամ ակնկալում է հետաքրքիր տպավորություններ և գրավչություններ: Զբոսաշրջության հետ կապված գործունեությունը ծավալվում է մի շարք մակարդակներում և ներառում է ինչպես զբոսաշրջիկի բնակության, այնպես էլ ժամանման վայ-

**Տուրիզմը որպես համակարգ**

րերը /Աղյուսակ 1/: Հետևաբար, միայն տեղական զբոսավարներ պատրաստելը, կացարաններով ապահովելը, գովազդային և տեղեկատվական նյութերի տպագրելը բավական չէ: Որոշակի վայրում, զբոսաշրջությունը զարգացնելու համար, պետք է գործի ճանապարհորդության սպասարկման ամբողջ շղթան, որը հաճախ հատում է երկրի սահմանները:

Աղյուսակ 1. ճանապարհորդության փուլերը և ընդգրկված շահառուները

<b>ճանապարհորդության փուլ</b>	<b>Ում կողմից է առաջարկվում ծառայությունը</b>	<b>Որտեղ է մատուցվում ծառայությունը</b>
ճանապարհորդության մասին տեղեկատվություն	ճանապարհորդական ուղեցույցների /գրքույկների/ հրատարակիչներ, ՁԼՄ-ներ, զբոսաշրջային խորհուրդներ, ցուցահանդեսների կազմակերպիչներ	Ջբոսաշրջիկի բնակության վայր
Միջնորդական ծառայություններ	ճանապարհորդական գործակալներ	Ջբոսաշրջիկի բնակության վայր
ճանապարհորդության նախապատրաստելը և կազմակերպելը	Տուրօպերատոր / արտագնա/, կամ ինքնուրույն / առանձին զբոսաշրջիկ/	Ջբոսաշրջիկի բնակության վայր
ճանապարհորդություն դեպի նպատակային / ժամանման/ վայր	Տրանսպորտային ձեռնարկություններ /սովորաբար ավիաուղիներ/	Ջբոսաշրջիկի բնակության վայր --> ժամանման վայր
ճանապարհորդության կազմակերպում ժամանման վայրում	Ներգնա զբոսաշրջային օպերատոր կամ զբոսաշրջային գործակալ	ժամանման վայր՝ սովորաբար ազգային մակարդակ
ճանապարհորդության մասին տեղեկատվություն ժամանման վայրում	Ջբոսաշրջիկական խորհուրդներ, ներգնա գործակալներ, հյուրանոցներ, տեղեկատվական կենտրոններ, այլ ճանապարհորդներ /բանավոր խոսք/	ժամանման վայր՝ ազգային միջև մարզի մակարդակ
Ներքին փոխադրումներ /ավտոբուսներ, մեքենաներ, ինքնաթիռ, գնացք և այլն/	Տրանսպորտային ձեռնարկություններ /ավիաուղիներ, ավտոբուսային պարկեր, մեքենաների վարձատուներ/	ժամանման վայր՝ ազգային միջև մարզի մակարդակ
Կացարաններ	Հյուրանոցային տնտեսության օբյեկտներ՝ հյուրանոցներ, պանսիոնատներ, հյուրատներ, ճամբարային համալիրներ և այլն	ժամանման վայր՝ ազգային միջև տեղական մակարդակ
Սնունդ	Հյուրանոցային տնտեսություն վարողներ, ռեստորաններ, սրճարաններ, խանութներ	ժամանման վայր՝ ազգային միջև տեղական մակարդակ
Տեղական տրանսպորտ /մինիավտոբուսներ, մեքենաներ, նավակներ, ձիեր և այլն/	Տեղական տրանսպորտային ձեռնարկություններ, տեղի բնակչություն	ժամանման վայր՝ ազգային միջև տեղական մակարդակ
Ջբոսապտույտներ/այլ միջոցառումներ	Ջբոսավարներ, ուղեկցորդներ, հանդերձանքի վարձատուներ	ժամանման վայր՝ ազգային միջև տեղական մակարդակ
Այլ գործողություններ /գնումներ, սրճարան, բար հաճախելը/	Սրճարանների, բարերի, կրպակների, խանութների տերեր	ժամանման վայր՝ ազգային միջև տեղական մակարդակ
Վերադարձի ուղևորություն	Տրանսպորտային ձեռնարկություններ	ժամանման վայր --> բնակության վայր

Աղբյուր՝ Ստեկ/Ստրասդաս/Գուստեդտ , 1999



### 3. Կայուն տուրիզմ և էկոտուրիզմ

Էկոտուրիզմը շատ տարածված բառ է, որը զբոսաշրջությունում ներգրավված տարբեր կողմերը օգտագործում են զանազան ձևերով: Մասնավոր սեկտորը, օրինակ՝ հակված է օգտագործել տվյալ բառը գովազդային նպատակներով՝ առանձնապես չմտածելով էկոտուրիզմի ավելի խորը իմաստի և պահանջների մասին: Այս համատեքստում, ստորև ներկայացված են էկոտուրիզմի մի քանի սահմանումներ:

«**Էկոտուրիզմը**... դա պատասխանատու ճանապարհորդություն է դեպի բնության տարածքներ, որը պահպանում է շրջակա միջավայրը և ապահովում տեղի ժողովրդի բարեկեցությունը»  
*TIES (The International Ecotourism Society)*  
*էկոտուրիզմի միջազգային կազմակերպություն*

«**Էկոտուրիզմ**՝ տուրիզմ, որը նպաստում է բնական և մշակութային ժառանգության ճանաչմանն ու հասկանալուն և բերում է տեղի բնակչությանը այնքան շահույթ, որպեսզի մարդիկ գնահատեն ու պահպանեն շրջակա միջավայրը որպես եկամտի աղբյուր»:  
*Չայկական էկոտուրիզմի ասոցիացիա*

**Էկոտուրիզմը** դա հնարավորություն է ճանաչել բնությունը, հիանալ նրանով՝ առանց զրկելու հաջորդ սերունդներին նման հնարավորությունից:

Համաձայն այս սահմանումների էկոտուրիզմը ունի հստակ առանձնահատկություններ՝ այն ոչ միայն զբոսաշրջային պահանջարկի որոշակի սեգմենտ է, այլև ցանկալի արդյունքների մի համախումբ:

**էկոտուրիզմի** անկյունաքարերն են՝

- բնական ու մշակութային ժառանգության պահպանությունը
- բնապահպանական իրազեկությունը և կրթությունը
- տեղի բնակչության բարեկեցության բարձրացումը:

Առանձնահատուկ պետք է նշել, որ էկոտուրիզմը բնապահպանությունը շահավետ դարձնելով, հանդիսանում է **բնության հատուկ պահպանվող տարածքների** զարգացման և կառավարման գործուն միջոց:

Հակառակ դրան, «**բնության տուրիզմը**» կարելի է սահմանել որպես

«...ճանապարհորդություն, որի նպատակն է դիտել և ուսումնասիրել բնությունը, նրա բնակիչներին՝ վայրի կենդանիներին և բույսերին, ինչպես նաև այդ միջավայրում գտնվող պատմամշակութային հուշարձանները»:

Այսպիսով, «բնության տուրիզմ» հասկացությունը պարզապես նկարագրում է շուկայի որոշակի սեգմենտ, անկախ նրանից, արդյոք այն ունի՞ դրական ազդեցություն, թե՞ ոչ:

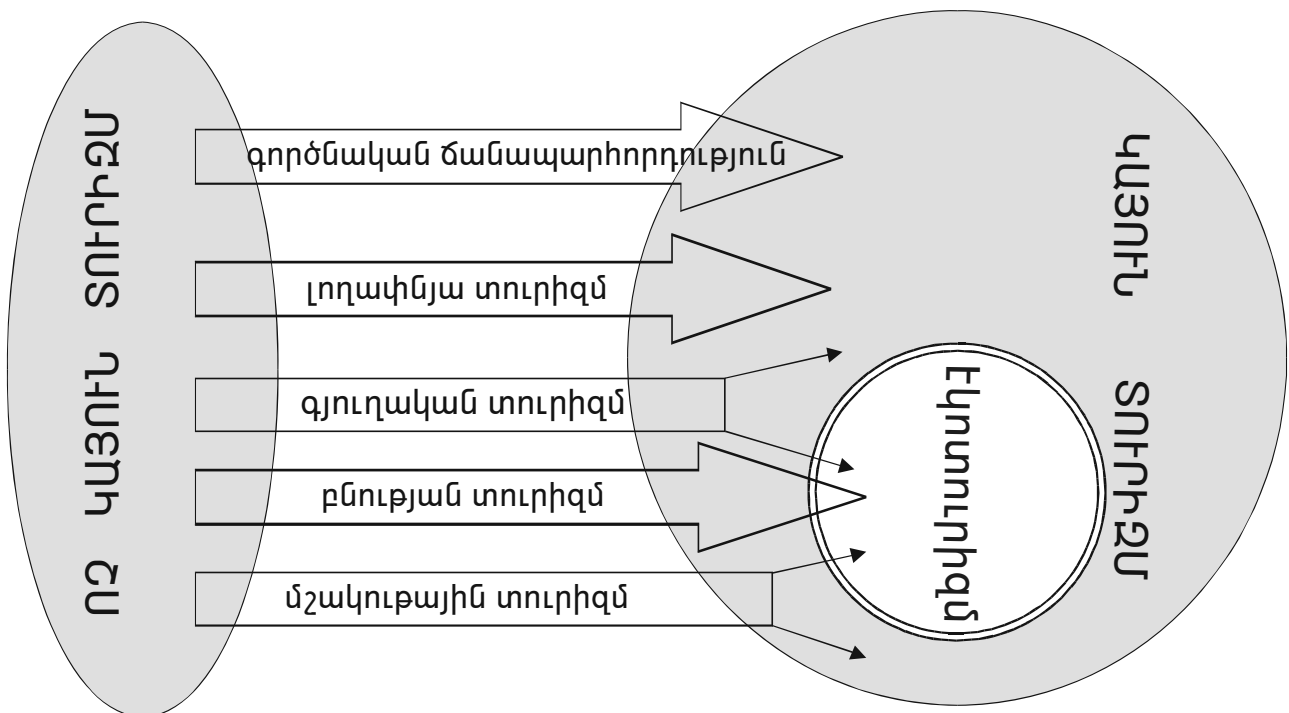
Ինչպես էկոտուրիզմը, այնպես էլ բնության տուրիզմը կարող են ընդգրկել մշակութային, ինչպես նաև արկածային զբոսաշրջության բաղադրիչներ:

Հաճախակի «էկոտուրիզմը» շփոթում են «կայուն տուրիզմի» հետ: Այս երկու հասկացությունները նման են նրանով, որ ենթադրում են որոշակի դրական ազդեցություն: Այս առումով «կայուն տուրիզմը» ևս առավելապես գաղափար է, քան սոսկ նկարագրություն: Այնուամենայնիվ, ի տարբերություն էկոտուրիզմին, որը վերաբերում է միայն որոշակի սեզմենտին, կայուն տուրիզմը շատ ավելի ընդգրկուն, զբոսաշրջության բոլոր ձևերը ներառող հասկացություն է: *Շրջակա միջավայր և զարգացում* հասարակական կազմակերպությունների միջազգային համաժողովի կողմից «կայուն տուրիզմին» տրվել է հետևյալ սահմանումը՝

Կայուն տուրիզմը պետք է համապատասխանի սոցիալ, մշակութային, էկոլոգիական և տնտեսական համատեղելիության չափանիշներին: Ապագա սերնդին անխաթար բնություն կտակելու նկատառումով կայուն տուրիզմը բարոյապես և սոցիալապես անաչառ է, մշակութային համատեղելի, էկոլոգիապես կենսունակ, տնտեսապես պատշաճ և արդյունավետ:

Այս առումով էկոտուրիզմը ընկալվում է որպես կայուն տուրիզմի բաղադրիչ, ըստ որում, երկուսի հիմքում էլ տուրիզմը շրջակա միջավայրի պահպանության և կայուն զարգացման միջոց դարձնելու գաղափարն է /գծանկար 2/:

Գծանկար 2. Էկոտուրիզմը որպես կայուն զարգացման կոնցեպտ



Աղբյուր՝ Ստրասդաս, 2001

## 4. Էկոտուրիզմի համաշխարհային փաստագրություն

Աղբյուր՝ Էկոտուրիզմի համաշխարհային կազմակերպություն (2005)

The International Ecotourism Society, [www.ecotourism.org](http://www.ecotourism.org)

### Համաշխարհային զբոսաշրջության ծավալը

- Որպես համաշխարհային տնտեսության ամենամեծ հատված զբոսաշրջությունը ապահովում է 230 մլն աշխատատեղ և համաշխարհային տնտեսության ՀՆԱ-ի (Համախառն ներքին արդյունք) ավելի քան 10%:
- 2006 թ. սպասվում է, որ զբոսաշրջության ոլորտը (սպառում, ներդրում, պետական ծախսեր և արտահանում) կունենա 4,6% աճ և կհասնի 6,5 միլիարդ ԱՄՆ դոլար ցուցանիշին:
- Եթե զբոսաշրջությունը լիներ պետություն, այն կունենար աշխարհի 2-րդ տնտեսությունը՝ զիջելով միայն ԱՄՆ-ին:
- Ավելի քան 150 երկրներում (5-ից 4-ում) զբոսաշրջությունը արտահանող ոլորտների առաջին հնգյակում է: Վաթսուն երկրներում զբոսաշրջությունը առաջին արտահանող ոլորտն է:

### Ջրոսաշրջության համաշխարհային աճը

- 1950՝ 25 միլիոն զբոսաշրջային այցելություններ:
- 1990-ականներ՝ զբոսաշրջությունը աճում է տարեկան 7%:
- 2004՝ 760 մլն զբոսաշրջիկներ, ինչը համապատասխանում է 10% համաշխարհային աճին:
- 2005՝ ամբողջ աշխարհում գրանցված միջազգային զբոսաշրջային այցելությունները աճեցին 5,5%, առաջին անգամ այցելուների քանակը հասցնելով 800 մլն-ի:
- 2020՝ համաշխարհային զբոսաշրջության զարգացման կանխատեսումների համաձայն՝ այցելությունների քանակը կհասնի 1,56 մլրդ-ի:

### Ջրոսաշրջության կարևորությունը զարգացող երկրներում

- Ջրոսաշրջությունը գլխավոր արտահանող ոլորտն է (տարադրամ ներմուծող) զարգացող երկրների 83%-ում և առաջատար արտահանողներից մեկը՝ ամենաաղքատ երկրների 1/3-ում:
- Աշխարհի ամենաաղքատ երկրների 40%-ի համար զբոսաշրջությունը տարադրամի երկրորդ ամենակարևոր աղբյուրն է՝ նավթից հետո:
- Վերջին տասնամյակի ընթացքում զբոսաշրջությունը համաշխարհային առևտրի միակ սպասարկման ոլորտն է, որտեղ աղքատ երկրները ցուցադրել են բավարար աճ:
- Ջարգացող երկրներում միջազգային զբոսաշրջությունը աճում է 9,5% համեմատած 4,6% համաշխարհային աճի:
- Ջրոսաշրջությունը տնտեսության այն քիչ ոլորտներից է, որը կարող է հասցնել մի շարք զարգացող երկրները բարեկեցության առավել բարձր մակարդակի, իսկ որոշներին էլ կարող է դուրս բերել թերզարգացած երկրների ցուցակից:

### Ջրոսաշրջության բացասական ազդեցությունը

- Կան 109 երկրներ, որոնք ունեն ստորջրյա բուստախութ (coral reef, մարջան): Նրանցից 90-ում բուստախութերը վնասվում են ծովաշրջիկության (cruise), նավերի խարխիսների և կեղտաջրերի արտանետման պատճառով, զբոսաշրջիկների կողմից մարջանի մեծ կտորներ պոկելու, ինչպես նաև կոմերցիոն վաճառքի հետևանքով:

- Կարիբյան ծովում ծովաշրջիկության նավերը տարեկան կատարում են մոտ 70.000 տոննա արտանետում:
- Միջին մեծության 18 փոսերով գոլֆի դաշտը պահանջում է օրական 525.000 գալոն (1 գալոնը= 4,55լիտր ) ջուր, ինչը կբավարարեր 100 մալազիացի ֆերմերների՝ ոռոգման կարիքները հոգալու:

### **Համաշխարհային էկոտուրիզմի ծավալը**

- Սկսած 1990-ականներից, էկոտուրիզմը տարեկան աճում է 20% – 30%:
- 2004 թ. էկոտուրիզմը/բնության զբոսաշրջությունը աճել է երեք անգամ ավելի արագ, քան զբոսաշրջային ինդուստրիան ընդհանրապես:
- Միջազգային շուկայում բնության զբոսաշրջությունը աճում է տարեկան 10 – 12%:
- Ծովափնյա զբոսաշրջությունը վեր է ածվել առանձին շուկայի և, կանխատեսումների համաձայն, նրա աճը պետք է պահպանվի նույն մակարդակի վրա: Ի տարբերություն դրան «ճանաչողական» զբոսաշրջությունը, որը ներառում է բնության և մշակույթի հետ կապված, «փափուկ» արկածային ձևերը, ինչպես նաև գյուղական և համայնքային զբոսաշրջությունը, այն ոլորտներն են, որոնք, կանխատեսումների համաձայն, ամենից արագ կաճեն գալիք երկու տասնամյակների ընթացքում:
- ՄԱԿ-ի բնապահպանական ծրագիրը (UNEP) և Համաշխարհային բնապահպանական կազմակերպությունը (Coservation International) արձանագրել են, որ զբոսաշրջության առավել մեծ աճը դիտվում է աշխարհի այն մասերում, որտեղ գոյություն ունեն պահպանված բնական տարածքներ:
- Կայուն տուրիզմը վեց տարվա ընթացքում կարող է աճել համաշխարհային զբոսաշրջային շուկայի 25% չափով, ոլորտի շրջանառությունը հասցնելով մինչև 473,6 մլրդ ԱՄՆ դոլար տարեկան:
- Վերլուծաբանները կանխատեսում են էկո-հանգստավայրերի և հյուրանոցների թվաքանակի աճ, ինչպես նաև բնության հետ կապված զբոսաշրջության արագ վերելք, որն արդեն աճում է 20% տարեկան: Ժամանակին կայուն տուրիզմի փոխակերպվելու պարագայում նրանք երաշխավորում են շուկայի աճ:

### **Էկոտուրիզմը և զանգվածային տուրիզմը տնտեսական տեսանկյունից**

- Դոմինիկյան հանրապետությունում, Կարիբյան ծովի ափին հանգրվանող զբոսաշրջիկները, որոնք վարձում են փոքր, բնության գրկում գտնվող կացարաններ, ծախսում են 18 անգամ ավելի, քան ծովաշրջիկության նավերի ուղևորները, երբ վերջիններս այցելում են կղզի:
- Ինդոնեզիայում գտնվող Կոմոդո ազգային պարկում անկախ այցելուները յուրաքանչյուր այցելության ժամանակ տեղում ծախսում են մոտավորապես 100 ԱՄՆ դոլար, երբ զբոսաշրջային փաթեթներ գնողները ծախսում են այդ գումարի միայն կեսը: Ի համեմատություն՝ ծովաշրջիկության նավերի ուղևորները միջինը երեք ցենտին համարժեք ներդրում են կատարում տեղական տնտեսության մեջ:
- Ջբոսաշրջային փաթեթների (all-inclusive package tours) ծախսերի 80%-ը բաժին է հասնում ավիափոխադրողներին, հյուրանոցներին և այլ միջազգային կազմակերպություններին: Էկո-կացարանները վարձում և գնում են տեղական ապրանքներ և որոշ դեպքերում կարող են ներդնել գումարի մինչև 95% տեղական տնտեսության մեջ:
- Մշակութային զբոսաշրջիկների օրական ծախսը (90 ԱՄՆ դոլար) ավելի բարձր է, քան ուղեպտույտների (touring holiday) այցելուներինը (67 ԱՄՆ դոլար), ծավափնյա զբոսաշրջիկների (62 ԱՄՆ դոլար), քաղաքային այցելությունների (54 ԱՄՆ դոլար) կամ գյուղական զբոսաշրջային այցելուների ծախսը:

**Սպառողական պահանջ**

- Ամերիկացի և ավստրալիացի զբոսաշրջիկների 2/3-ը և բրիտանացի այցելուների 90%-ը գտնում են, որ շրջակա միջավայրի պահպանությունը և աջակցությունը տեղական համայնքին հյուրանոցների պարտականությունն է:
- Եվրոպայում
  - Ջբոսաշրջիկների 20-30%-ը տեղյակ է կայուն տուրիզմի պահանջներին և արժեքներին
  - 10 – 20%-ը փնտրում է ,կանաչե տարբերակներ
  - Ջբոսաշրջիկների 5-10%-ը պահանջում է «կանաչ» հանգիստ
- Գերմանիայում զբոսաշրջիկների 65%-ը (39 մլն) ակնկալում է էկոլոգիական համապատասխան որակ: 42%-ը (25 մլն) շատ կարևոր է համարում էկոլոգիական չափանիշներին համապատասխանող կացարանում հանգրվանելը:
- Բրիտանիայում հարցվածների կեսը ասել է, որ առավել պատրաստ են համագործակցել զբոսաշրջային այն ընկերության հետ, որը ունի գրված կանոններ լավ աշխատանքային պայմաններ ապահովելու համար, ինչպես նաև միջավայրը պահպանելու և զբոսաշրջային վայրերը բարեկարգելու նպատակով տեղական բարեգործական կազմակերպություններին նվիրատվություններ անելու պատրաստականություն: Բարոյական զբոսաշրջությունը, անկասկած, կլիմի մեծ ինդուստրիա նոր հազարամյակում:
- Ամերիկացի, բրիտանացի և ավստրալիացի զբոսաշրջիկների շրջանում անցկացրած ուսումնասիրությունը բացահայտել է, որ, նրանց 70%-ը պատրաստ է վճարել մինչև 150 ԱՄՆ դոլար ավել էկոլոգիական չափանիշներին համապատասխանող հյուրանոցում երկշաբաթյա արձակուրդի համար:
- Մեծ Բրիտանիայում անցկացրած ուսումնասիրության համաձայն զբոսաշրջիկների 87%-ը նշել է, որ իրենց հանգիստը չպետք է վնաս պատճառի բնությանը: 39%-ը նշել է, որ իրենք պատրաստ են 5% ավել վճարել բարոյական երաշխիքների համար:
- Ամերիկացի զբոսաշրջիկների 53%-ը նշել է, որ իրենց ծախսերը ավելանում են, երբ նրանք որքան կարելի է շատ են տեղեկանում տեղի ավանդույթների և մշակույթի մասին:
- Շվեյցարացի զբոսաշրջիկների 95%-ը գտնում է, որ հարգանքը տեղի մշակույթի հանդեպ շատ կարևոր է հանգիստը ընտրելու համար:
- Ամերիկացի զբոսաշրջիկների 1/3-ը (46 մլն) գնում են զբոսաշրջային արդյունք հատկապես այն ընկերություններից, որոնք իրենց շահույթի մի մասը տրամադրում են բարեգործական կազմակերպություններին: Եվրոպայում, որտեղ գոյություն ունի ուժեղ և աճող կայուն զբոսաշրջության շարժում, այս ցուցանիշները նույնիսկ ավելի բարձր են:

## 5. Բնության հատուկ պահպանվող տարածքներում էկոտուրիզմի համաշխարհային փորձը և դասերը

---

Բնության հատուկ պահպանվող տարածքներ ստեղծելը դարեր շարունակ մարդկության կողմից եղել է մշակութային երևույթ: Այդ վայրերը ունեն տարբեր անվանումներ, բայց, որպես կանոն, դա ներառում է բնական կամ պատմամշակութային ժառանգության պահպանության համար պետության կողմից հատուկ տարածքների պաշտոնապես առանձնացումը, ինչպես նաև այդ տարածքների տնօրինման նպատակով հատուկ հաստատությունների ստեղծումը: Շատ դեպքերում մարդկանց այցելություններն են դարձել ԲՀՊՏ-ների ձևավորման և պահպանման սկզբնական դրդապատճառը: Այցելությունները այդ տարածքների գործունեության անբաժանելի մասն են կազմում տարիներ ի վեր:

*Անհրաժեշտ է նշել, որ Հայաստանում, ինչպես նաև նախկին Խորհրդային միության բոլոր երկրներում, ԲՀՊՏ-ների՝ ընդհանուր «Ձապովեդնիկ» անվան տակ, ստեղծման սկզբնական դրդապատճառը եղել է էկոհամակարգերի պահպանությունը:*

Ինչքանով ԲՀՊՏ-ներն են հետաքրքրություն ներկայացնում զբոսաշրջության համար, այնքանով էլ զբոսաշրջությունը հիանալի հնարավորություններ է ընձեռում այդ տարածքների պահպանության համար: Զբոսաշրջությունը ունի բոլոր նախապայմանները ԲՀՊՏ-ների կայուն կառավարման գործում կարևոր օղակ դառնալու համար: Այնուամենայնիվ, իրականում զբոսաշրջությունը կարող է ունենալ երկու տիպի ազդեցություն: Այն իրենից իրական ներուժ է ներկայացնում կենսաբազմազանության պահպանությունից և բնական ռեսուրսների կայուն օգտագործումից էական օգուտներ ստանալու համար, բայց, միևնույն ժամանակ, արագ և որոշ դեպքերում անկառավարելի աճը կարող է լուրջ պատճառ հանդիսանալ շրջակա միջավայրի դեգրադացիայի և տեղական ինքնության ու մշակույթի ոչնչացման համար: Կենսաբանական և ֆիզիկական ռեսուրսները այն գործոններն են, որոնք գրավում են զբոսաշրջիկներին: Սակայն զբոսաշրջության ծանրաբեռնումը արագացնում է փխրուն էկոհամակարգերի անկումը: Որքան էլ տարօրինակ է՝ զբոսաշրջության հաջողությունը կարող է բերել բնական միջավայրի դեգրադացմանը: Պատճառ դառնալով բնական ռեսուրսների անկմանը, զբոսաշրջությունը նվազեցնում է տեղանքի գրավչությունը՝ իր իսկ հաջողության գլխավոր նախադրյալը և փաստորեն «հատում է այն ճյուղը, որի վրա նստած է»:

Առավելությունների շարքում կարող ենք նշել գանձված վճարներից և հարկերից ստացված եկամուտները, ինչպես նաև կենսաբանական ռեսուրսների օգտագործման դիմաց ստացված վճարները: Այս եկամուտները կարող են օգտագործվել բնական տարածքների պահպանման նպատակով և ներդրվել տնտեսության զարգացման մեջ՝ ներառյալ այլ շաղկապված ոլորտներում, ինչպես նաև աշխատատեղերի ստեղծման նպատակով: Կայուն զբոսաշրջությունը կարող է նպաստել կենսաբազմազանության պահպանմանը՝ հատկապես, երբ տեղական համայնքները զբոսաշրջային օպերատորների հետ համատեղ անմիջականորեն ներգրավված են այդ գործում: Եթե այդ համայնքները ստանան եկամուտ անմիջապես զբոսաշրջային ընկերությունից, ապա նրանց մոտ կբարձրանա շրջակա ռեսուրսների գնահատումը: Որպես հետևանք, կարող ենք ունենալ առավել լավ պահպանված ռեսուրսներ, քանի որ դրանք կընկալվեն որպես եկամուտի աղբյուր: Բացի դրանից, կայուն զբոսաշրջությունը կարող է ծառայել որպես կարևոր կրթական հնարավորություն՝ ավելացնելով գիտելիքները և բարձրացնելով բնական էկոհամակարգերի և կենսաբանական ռեսուրսների գնահատումը:

Առկա ռեսուրսների և նրանց բազմազանության կայուն օգտագործման վերաբերյալ քննարկումներում կարևոր է լիովին հաշվարկել հնարավոր բացասական բնապահպանական և սոցիալ-տնտեսա-

կան հետևանքները: Վերականգնվող և ոչ վերականգնվող բնական ռեսուրսների ուղղակի օգտագործումը ծառայություններ մատուցելիս զբոսաշրջության ուղղակի ազդեցության ամենանշանակալից հետևանքներից մեկն է տվյալ տարածքում: Հողի օգտագործումը կացարանների և ենթակառուցվածքների համար, տեղի ընտրությունը, շինարարական նյութերի օգտագործումը՝ այս ամենը շատ կարևոր գործոններ են: Անտառահատումներն ու հողի անկայուն և ինտենսիվ շահագործումը ևս առաջացնում են հողի էրոզիա և կենսաբազմազանության կորուստ: Ուղղակի ազդեցություն տեսակային կազմի և վայրի բնության վրա կարող է պայմանավորված լինել սխալ պահվածքով և չկանոնակարգված զբոսաշրջային գործունեությամբ: Օրինակ՝ ճանապարհներից և արահետներից դուրս երթևեկելը, բույսեր հավաքելը, որսորդությունը, ձկնորսությունը, շարժիչային փոխադրամիջոցների օգտագործումը և այլն: Նույնիսկ ավելին, զբոսաշրջիկները և փոխադրամիջոցները կարող են պատճառ դառնալ օտար տեսակների ի հայտ գալուն, իսկ մարդկային ներկայությունը և սխալ վարվելակերպը կարող են շեղումներ առաջացնել կենդանիների պահվածքի/վարքագծի/ մեջ: Ջրոսաշրջության հետ կապված շինարարական գործունեությունը կարող է լրջորեն խախտել ապրելավայրերը և էկոհամակարգերը:

Ջրոսաշրջությունը երկար տարիների ընթացքում կենտրոնացել է լեռնային և ափամերձ տարածքներում: Կենսառեսուրսների և նրանց բազմազանության վրա զբոսաշրջային գործունեության ճնշումը հսկայական է և ներառում է լեռներում հետիոտն արահետների, կամուրջների, խրճիթների, վրանատեղերի կառուցման հետևանքով առաջացած էրոզիան և աղտոտումը: Ջրոսաշրջային գործունեությունը մեծ ազդեցություն ունի նաև ծովային և ափամերձ տարածքների և դրանց կենսաբազմազանության վրա: Հիմնականում այդ ազդեցությունը պայմանավորված է ոչ ճիշտ պլանավորմամբ, զբոսաշրջիկների և զբոսաշրջային օպերատորների անպատասխանատու վարքագծով և/կամ բացասական ազդեցությունների վերաբերյալ տեղեկացվածության և գիտելիքի պակասով: Ջրոսաշրջությունը նաև ջրի մեծ սպառում և արտանետումների մեծ ծավալ ունեցող բնագավառ է: Բնագավառում ծավալվող որոշ գործողությունների ընթացքում մեծ քանակությամբ գրունտային ջրերի օգտագործումը կարող է առաջացնել երաշտ, ինչը իր հերթին կրեթի կենսաբազմազանության կորստի: Նույնիսկ ավելին, մոտակա գետեր, լճեր և ծովեր չմշակված թափոնների արտանետումը կարող է հանգեցնել էֆտրոֆիկացիայի՝ աղտոտմանը ջրամուղներով, ինչպես նաև ջրի մեջ մեծ քանակությամբ պաթոգեն՝ հիվանդաբեր նյութեր ներմուծելով: Ջրոսաշրջային ինդուստրիայի կողմից թափոնների արտանետումը կարող է առաջացնել մեծ բնապահպանական խնդիրներ:

Ջրոսաշրջության սոցիալ-տնտեսական և մշակութային հետևանքները ներառում են մարդկանց ներհոսքը և որպես հետևանք առաջացող սոցիալական դեգրադացիա՝ ազդեցությունները տեղական համայնքի և մշակութային արժեքների վրա: Ինտենսիվ զբոսաշրջային գործունեությունը կարող է առաջացնել աշխատանք և ձեռնարկատիրական հնարավորություններ փնտրող մարդկանց ներհոսք, որոնք սակայն կարող են այդպես էլ չգտնել համապատասխան աշխատանք: Եկամուտի և աշխատանքի անսպասելի կորուստը կարող է նաև տեղի ունենալ ճգնաժամերի ժամանակ, եթե տնտեսությունը դիվերսիֆիկացված /բազմազանացված/ չէ և հիմնվում է միայն զբոսաշրջության վրա: Երբ տեղի է ունենում զբոսաշրջության զարգացում՝ տնտեսական շահույթը հիմնականում անհավասար է բաշխվում տեղի համայնքի ներկայացուցիչների միջև: Արտաքին ներդրումների պարագայում շահույթի մեծ մասը կարող է տեղափոխվել հետ՝ այն երկիր, որտեղից արվել է ներդրումը: Այսպիսով, զբոսաշրջությունը կարող է իրականում ավելացնել անհավասարությունը համայնքի ներսում և հետևաբար՝ հարաբերական աղքատությունը:

Ջրոսաշրջությունը ունի համալիր ազդեցություն մշակութային արժեքների վրա: Ջրոսաշրջային գործունեությունը կարող է հանգեցնել սերունդների հակամարտության, ինչպես նաև ազդել գեներ-

րային հարաբերությունների վրա: Ավանդական սովորությունները և միջոցառումները ևս կարող են ազդեցություն կրել զբոսաշրջիկների նախապատվություններից: Զբոսաշրջության զարգացումը կարող է բերել նրան, որ տեղական համայնքները կկորցնեն իրենց հողից և ռեսուրսներից օգտվելու և սրբավայրեր այցելելու հնարավորությունները:

Այսպիսով՝ կայուն զբոսաշրջությունը բոլորի շահերից է բխում: Եթե նկատի ունենանք, որ զբոսաշրջային այցելությունների մեծ մասը կատարվում է բնական և մշակութային առումով հիշարժան վայրեր, ինչը բերում է զգալի եկամուտ, ապա ակնհայտ է դառնում, որ կան նաև մեծ հնարավորություններ այդ ռեսուրսների պահպանման և կայուն օգտագործման մեջ ներդրումներ կատարելու համար: Ի հավելումն այն ջանքերի, որոնք գործադրվում են ստանալիք օգուտը առավելագույնին հասցնելու համար, անհրաժեշտ է ջանքեր գործադրել կենսաբանական բազմազանության վրա զբոսաշրջային ոլորտի բացասական ազդեցությունը նվազագույնի հասցնելու համար:

Օգուտ, այլ ոչ թե վնաս բերելու համար զբոսաշրջությունը պահպանվող տարածքներում պետք է մանրակրկիտ պլանավորվի և ճիշտ կառավարվի: Այս համատեքստում *Կենսաբանական բազմազանության մասին* միջազգային կոնվենցիայի *Շահագրգիռ կողմերի համաժողովը* կազմել և տարածել է «Խոցելի ցամաքային, ծովային և ափամերձ էկոհամակարգերում և մեծ կարևորության կենսաբանական բազմազանության բնական միջավայրերում և պահպանվող տարածքներում՝ ներառյալ փխրուն ափամերձ և լեռնային էկոհամակարգերում կայուն զբոսաշրջության զարգացման միջազգային ուղեցույց կանոններ» /Հավելված 1. ներկայացված է պաշտոնական օրինակները անգլերենով/



## 6. Հայաստանի բնության հատուկ պահպանվող տարածքները՝ ընդհանուր պատկերացում

### 6.1. Հայաստանի կենսաբազմազանության համառոտ նկարագրություն

Հայաստանի տարածքն ունի բարդ երկրաբանական կազմություն և կտրտված ռելիեֆ: Հանրապետությունը տիպիկ լեռնային երկիր է, ամենացածր կետը գտնվում է հյուսիսում՝ Դեբեդ գետի ափին, ծովի մակերևույթից 375 մ բարձրության վրա, իսկ ամենաբարձր կետը Արագածի հյուսիսային գագաթն է՝ 4095 մ: Հարաբերական բարձրությունները տատանվում են 1500-2000 մ-ից մինչև 3700 մ: Տարածքի միջին բարձրությունը կազմում է 1850 մ: Բարձրությունների մեծ տատանումը կարևոր գործոն է կլիմայի և լանդշաֆտների ուղղաձիգ գոտիականության ձևավորման գործում:

Հայաստանը հնագույն քաղաքակրթության կենտրոններից մեկն է՝ իր յուրօրինակ բնությամբ ու պատմամշակութային ժառանգությամբ: Երկրի աշխարհագրական դիրքը, երկրաբանական բարդ կառուցվածքը, բարձունքային գոտիականությունը, բուսականության աշխարհների տարբեր նահանգների սահմանագծում գտնվելը նպաստել են հարուստ կենսաբազմազանության և տարբեր տիպի բնական էկոհամակարգերի ձևավորմանը: Չնայած իր փոքր տարածքին (29,74 հազ. կմ<sup>2</sup>) Հայաստանում տարածված են յոթ տարբեր լանդշաֆտային տիպեր՝ իրենց բնորոշ համակեցությունների, բուսական ու կենդանական տեսակների ինքնատիպ բազմազանությամբ: Հանրապետության տարածքի վրա հայտնաբերված են մոտ 3500 տեսակի բարձրակարգ ծաղկավոր բույսեր, ավելի քան 17500 կենդանատեսակներ, որոնցից 536-ը՝ ողնաշարավորներ: Ցածրակարգ բույսերի և միկրոօրգանիզմների քանակությունն անցնում է մի քանի տասնյակ հազարից: Բարձրակարգ բույսերի խտությամբ Հայաստանը աշխարհում գրավում է առաջնակարգ տեղերից մեկը՝ ավելի քան 100 տեսակ 1 կմ քառակուսու վրա:

Համաձայն «Բնության հատուկ պահպանվող տարածքների մասին» ՀՀ օրենքի, կենսաբանական բազմազանությունը սահմանվում է որպես ցամաքային, օդային և ջրային էկոհամակարգերի բաղադրիչներ համարվող կենդանի օրգանիզմների տարատեսակություն, որը ներառում է բազմազանությունը տեսակի շրջանակներում, տեսակների միջև և էկոհամակարգերի բազմազանությունը:

Հայաստանի կենսաբազմազանությունը հարուստ է տնտեսապես արժեքավոր, հազվագյուտ, ռելիկտ և էնդեմիկ տեսակներով: Օգտակար բույսերից առանձնակի կարևորություն ունեն ագրոկենսաբազմազանության խմբին պատկանող վայրի բույսերը, որոնց կարևոր բաղադրիչ մասն են կազմում մշակովի բույսերի վայրի ցեղակիցները: Հայաստանը համարվում է վայրի ցորենի, աշորայի, գարու և այծակնի տեսակների համար գլոբալ կենտրոն: Հայաստանից առաջացած ցորենի շատ տեսակներ տարածվել են ամբողջ աշխարհում: Այստեղ դեռևս պահպանվել են նաև մի քանի ընտանի կենդանիների վայրի ցեղակիցները:

Հայաստանի ֆլորայի էնդեմիկ տեսակների թիվը կազմում է 106, որը Հայաստանի բուսական աշխարհի տեսակային ընդհանուր բազմազանության մոտ 3%-ն է, իսկ ցամաքային ֆաունայինը՝ 329, որոնցից 316-ը՝ անողնաշարավորներ են:

Բույսերի մոտ 2000 տեսակ օժտված է սննդարար, կերային, դեղատու, ներկատու, եթերայուղատու, մեղրատու, խեժատու հատկանիշներով, մի շարք կենդանիներ՝ մորթատու, մսատու և այլ հատկանիշներով:

Կենսաբազմազանության օգտագործումը հանրապետությունում հիմնականում ընթացել է առանց հաշվի առնելու կենսապաշարների վերարտադրության հնարավորությունները բնական պայմաններում: Օգտագործման այսպիսի մոտեցման, ինչպես նաև ապրելավայրերի յուրացման արդյունքում, աստիճանաբար տեղի է ունեցել առանձին տեսակների թվաքանակի նվազում և նույնիսկ որոշ տեսակների ոչնչացում, որն էլ բերել է կենսաբազմազանության ընդհանուր աղքատացման: Այս երևույթները ավելի ակտիվ են ընթացել վերջին հարյուրամյակում կապված շրջակա միջավայրի արդյունաբերական, գյուղատնտեսական, տրանսպորտային, էներգետիկ և այլ աղտոտվածությունների մեծացման, ինչպես նաև անտառների, արոտավայրերի և այլ էկոհամակարգերի ինտենսիվ շահագործման հետ: Իրավիճակն ավելի սրվեց վերջին տարիների քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական վերակառուցումների ընթացքում՝ կենսաբանական ռեսուրսների չկարգավորված օգտագործման պատճառով: Արդյունքում՝ որոշ բնակմիջավայրեր էապես դեգրադացվել են (ներառյալ անտառները, լեռնային արոտավայրերը և գերխոնավ տարածքները), իսկ մի շարք տեսակներ կանգնած են անհետացման եզրին:

Կենսաբազմազանությանը սպառնացող հիմնական վտանգները ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն կապված են մարդածին գործոնների ազդեցության հետ: Հիմնական վտանգող պրոցեսներն են. (I) բնակմիջավայրի կորուստը և փոփոխությունը, (II) կենսառեսուրսների գերօգտագործումը, (III) աղտոտումը, ներթափանցված /ինտրոդուցված/ օտարածին տեսակների ազդեցությունը, (IV) կլիմայի փոփոխությունը և այլն:

Բնական և մարդածին ազդեցությունների պատճառով Հայաստանում առկա բուսատեսակների գրեթե կեսը առավել կամ պակաս չափով պահպանության կարիք ունի: ՀՀ բույսերի Կարմիր գրքում (1988թ.) ընդգրկված են 386 տեսակներ կամ ֆլորայի 12%-ը: Նշված տեսակներից 61-ը ընդգրկված են նախկին ԽՍՀՄ կարմիր գրքում: 35 արժեքավոր բուսատեսակներ իսպառ անհետացել են Հայաստանի տարածքից, իսկ այժմ անհետացման եզրին են գտնվում մի շարք բուսատեսակներ, որոնք մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում:

Ներկայումս Հայաստանում հանդիպող անողնաշար և ողնաշարավոր կենդանիներից մոտ 300 տեսակներ համարվում են անհետացող կամ հազվադեպ հանդիպող տեսակներ: Հանրապետության Կենդանիների Կարմիր գրքում գրանցված են միայն ողնաշարավոր կենդանիների 99 տեսակներ (ձկների-2, երկկենցաղների-1, սողունների-11, թռչունների-67 և կաթնասունների-18 տեսակներ), որոնցից 39-ը գրանցված է ԽՍՀՄ-ի, 6-ը՝ Միջազգային Կարմիր գրքերում: Հանրապետության անողնաշարավորների ֆաունայի 48 ներկայացուցիչներ գրանցված են նախկին ԽՍՀՄ Կարմիր գրքում:

Կաթնասունների մեջ թվարկածներից 7 տեսակների գոյատևումը առավել վտանգված է Հայաստանում: Սրանց թվին են պատկանում առաջավորասիական ընձառյուծը /*Panthera pardus*/, հայկական մուֆլոնը /*Ovis orientalis*/, բեզոարյան այծը /*Capra aegagrus*/, անդրկովկասյան գորշ արջը /*Ursus arctos*/, հարավուսական խայտաքիսը (*Vormela peregusna*), ջրասամույրը (*Lutra Lutra*), մանուլը (*Felis manul*):

Ներկայումս ՀՀ ՉԱԱ Կենդանաբանության, Հիդրոէկոլոգիայի և Բուսաբանության ինստիտուտների կողմից իրականացվում է ՀՀ բույսերի և կենդանիների նոր Կարմիր գրքերի կազմման աշխատանքներ, որը պետք է ավարտվի 2009 թվականին: Նախնական տվյալների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ նոր Կարմիր գրքում կընդգրկվեն անհամեմատ ավելի շատ բույսերի և կենդանիների տեսակներ:

## 6.2 Բնության հատուկ պահպանվող տարածքների դերը կենսաբազմազանության պահպանության և կայուն օգտագործման գործում

ՄԱԿ-ի «Կենսաբազմազանության մասին» կոնվենցիայի հիմնադրույթներում (հոդ. 9) որպես ռազմավարական առաջնահերթ ուղղություն առանձնացվել է կենսաբազմազանության պահպանությունը բնական պայմաններում (in situ), որն իր լիարժեք արտացոլումն է ստանում բնության հատուկ պահպանվող տարածքներում (այսուհետ՝ ԲՀՊՏ): ԲՀՊՏ-ները ունեն համազգային արժեք և կոչված են պահպանելու եզակի, տիպիկ բնական համալիրները, օբյեկտները և դրանց գենոֆոնդը:

Բնապահպանության հիմնական խնդիրներից մեկը հանդիսանում է կենսաբազմազանության՝ բուսական ու կենդանական աշխարհի ներկայացուցիչների արեալների պահպանությունը՝ համաձայն Բեռնի կոնվենցիայի: Բույսերի և կենդանիների հազվագյուտ և անհետացող շատ տեսակներ ունեն նեղ հարմարվողականություն, որոնց պահպանման լավագույն ձևերից մեկը ամբողջությամբ բնորոշ էկոհամակարգերի պահպանումն է ԲՀՊՏ-ում:

Հայաստանի Հանրապետության կենսաբազմազանության ռազմավարության և գործողությունների ծրագրում /1999թ./ հատկապես կարևորվում է ԲՀՊՏ-ների օպտիմիզացիայի խնդիրը կենսաբազմազանության պահպանության ապահովման գործում: Ռազմավարության մեջ ամրագրված է, որ հազարամյակների ընթացքում կենսաբազմազանության բաղադրիչների ինտենսիվ օգտագործումը այնպիսի տարածքների համար, ինչպիսին Հայաստանն է, բնության և նրա բաղադրիչների պահպանության ֆինանսական, վարչարարական, իրավական և այլ մեխանիզմների հետ մեկտեղ կայուն երաշխիք են հանդիսանում բնության հատուկ պահպանվող տարածքները, որոնց միջոցով ապահովվում է.

- կենսաբազմազանության, հատկապես հազվագյուտ և անհետացող տեսակների in-situ պահպանությունը
- էկոհամակարգերի և տեսակների մոնիթորինգը
- էկոհամակարգերի և տեսակների վերականգնման և վերարտադրության համար բարենպաստ նախադրյալները
- բնական կենսապաշարների կանոնակարգված և նորմավորված օգտագործումը:

Բացի կենսաբազմազանության պահպանության առանձնահատուկ խնդիրների լուծումից, ԲՀՊՏ-ների միջոցով իրականացվում են նաև բնապահպանական և սոցիալական այնպիսի կարևոր գործառույթներ, ինչպիսիք են.

- շրջակա միջավայրի ջրապաշտպան, կլիմայակայարգավորիչ, հակաէրոզիոն, անտառապաշտպան, հողապաշտպան և այլ գործունեություն
- ռեկրեացիոն ռեսուրսների պահպանություն և կայուն օգտագործում
- էկոկրթություն և դաստիարակություն
- պատմամշակութային ժառանգության /արժեքների/ պահպանություն և օգտագործում:

## 6.3. Բնության հատուկ պահպանվող տարածքների զարգացման պատմական համառոտ ակնարկ

Կենսաբազմազանության in-situ պահպանությունը և կայուն օգտագործման մոտեցումները հնագույն ժամանակներից դրսևորվել են հայ ժողովրդի տնտեսավարման ավանդական ձևերում: Դրանց առանձին տարրեր արտահայտվել են պաշտամունքի առարկա դարձնելով տարբեր բուսատեսակներ՝ կենի, սոսի, կաղնի, ընկուզենի և դրանց շրջակայքում սահմանելով պահպանության և օգտա-

գործնական առանձնահատուկ պայմաններ: Դեռևս վաղ միջնադարի հայոց պատմիչների կողմից հիշատակվում է այն մասին, որ IV դարում Հայոց թագավոր Խոսրովի ժամանակ ներկայիս «Խոսրովի անտառ» պետարգելոցի տարածքում հիմնվել է արհեստական անտառ, որտեղ բնակեցվել են տարբեր տեսակի կենդանիներ և այդ անտառներն օգտագործվել են որպես թագավորական որսատեղեր և սահմանափակվել է այդ տարածքների ազատ օգտագործումը:

Հայաստանի բնության հատուկ պահպանվող տարածքների ներկա ցանցի ձևավորումը սկսվել է 1958 թվականից, երբ ստեղծվեցին «Խոսրով», «Դիլիջան» և «Շիկահող» պետական արգելոցները, իսկ Գյումրի, Գյուլագարակի, Ջերմուկի, Հերիերի անտառայտությունները, ինչպես նաև ՀՀ տարածքում կենու, արջընկուզենու, սոսու, հունական ընկուզենու, տանձենու, խնձորենու, գիհու և հոնի վայրի ծառաթփային տեսակների տարածքները հայտարարվեցին պետական արգելավայրեր: 1959թ. պետական արգելավայրեր հայտարարվեցին նաև Ծաղկաձորի բանքսի սոճու պուրակը, Գոռավանի ավազուտները, Արագածի հարավային գագաթամերձ ալպյան մարգագետինները և «Քարե լիճը», Հանքավանի մրտավարդենու աճելավայրերը և Սևանա լճի ազատված հողագրունտները: Հետագայում, կենսաբազմազանության պահպանությունը առավել արդյունավետ կազմակերպելու նպատակներով ԲՀՊՏ-ների ցանցը ընդլայնվեց՝ ստեղծվեցին նոր արգելոցներ և արգելավայրեր:

1995-ից ՀՀ պետարգելոցները և ազգային պարկերը ընդգրկված են ՀՀ բնապահպանության նախարարության կազմում: Մինչև 2001թ. վերջերը Հայաստանի ԲՀՊՏ-ների ցանկում ընդգրկված էին 5 պետական արգելոցներ («Դիլիջան», «Խոսրով», «Շիկահող», «Էրեբունի» և «Սև լիճ»), 22 պետական արգելավայրեր և մեկ ազգային պարկ («Սևան» ազգային պարկ): Հաշվի առնելով որոշ ԲՀՊՏ-ների կարգավիճակների անհամապատասխանությունը Հանրապետության առկա սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի հետ, ՀՀ կառավարության կողմից ընդունվեցին դրանց կարգավիճակների փոփոխման որոշումներ. «Սև լիճ» պետական արգելոցի կարգավիճակը փոփոխվեց արգելավայրի, իսկ «Դիլիջան» պետարգելոցի կարգավիճակը՝ ազգային պարկի:

Ներկայումս հանրապետությունում գործում են 3 պետական արգելոցներ («Խոսրովի անտառ», «Շիկահող», «Էրեբունի»), 25 պետական արգելավայրեր և երկու ազգային պարկ («Սևան» և «Դիլիջան»):

#### **6.4. Հայաստանի բնության հատուկ պահպանվող տարածքների ներկա համակարգը և հեռանկարային զարգացումը**

Հայաստանի ԲՀՊՏ-ների ընդհանուր մակերեսը կազմում է մոտ 308 հազ. հա, որը հանրապետության տարածքի մոտ 10%-ն է, իսկ առանց Սևանա լճի մակերեսի այն կազմում է հանրապետության տարածքի մոտ 6%-ը: Ընդ որում, այս տարածքների 54%-ը, իսկ առանց Սևանա լճի մակերեսի՝ 91%-ը զբաղեցնում են անտառային էկոհամակարգերը:

ԲՀՊՏ-ներում պահպանվում են հանրապետության ֆլորայի և ֆաունայի տեսակային կազմի 60-70%-ը, որոնց թվում հազվագյուտ, անհետացման եզրին գտնվող, վտանգված և էնդեմ տեսակների գերակշռող մասը, ինչպես նաև վայրի զենետիկ ռեսուրսները:

Հայաստանի Հանրապետությունում ԲՀՊՏ-ների կազմակերպման, կառավարման, պահպանության, օգտագործման և վերականգնման բնագավառներում իրավական հարաբերությունները կարգավորվում են Հայաստանի Հանրապետության «Բնության հատուկ պահպանվող տարածքների մասին» ՀՀ օրենքով /2006թ./ և իրավական այլ ակտերով:

Համաձայն օրենքի «...բնության հատուկ պահպանվող տարածքները ցամաքի (ներառյալ՝ մա-

կերևութային ու ստորերկրյա ջրերը և ընդերքը) և համապատասխան օդային ավազանի՝ սույն օրենքով առանձնացված տարածքներ և առանձին բնական օբյեկտներ են, որոնք բնապահպանական, գիտական, կրթական, առողջարարական, պատմամշակութային, ռեկրեացիոն, զբոսաշրջային, զեղագիտական արժեք են ներկայացնում, և որոնց համար սահմանված է պահպանության հատուկ ռեժիմ» /հոդված 1/:

Հայաստանի Հանրապետությունում բնության հատուկ պահպանվող տարածքները ըստ «Բնության հատուկ պահպանվող տարածքների մասին» օրենքի՝ դասակարգվում են.

ա) ըստ նշանակության՝ միջազգային, հանրապետական և տեղական բնության հատուկ պահպանվող տարածքների,

բ) ըստ կատեգորիայի՝ պետական արգելոցի, ազգային պարկի, պետական արգելավայրի և բնության հուշարձանի:

Տարբեր կատեգորիաներ ունեցող բնության հատուկ պահպանվող տարածքները կարող են միավորվել էկոլոգիական ցանցում՝ էկոլոգիական միջանցքների և պահպանական գոտիների միջոցով:

Համաձայն Բնության պահպանության միջազգային միության ( IUCN, The World Conservation Union) ուղեցույցների՝ բնության հատուկ պահպանվող տարածքները դասակարգվում են.

Ia. STRICT NATURE RESERVE - Խիստ պահպանության ռեժիմով բնական արգելոց /անխաթար էկոհամակարգեր/, օգտագործվում է գիտական նպատակներով: Այս կատեգորիային պատկանում են ՀՀ արգելոցները:

Ib. WILDERNESS AREA – Խիստ պահպանության ռեժիմով տարածք /բնության տեղամաս/ - օգտագործվում է հիմնականում վայրի բնության պահպանության նպատակով:

II. NATIONAL PARK - Ազգային պարկ - էկոհամակարգերի պահպանություն, զբոսաշրջություն: Այս կատեգորիային պատկանում են ՀՀ ազգային պարկերը:

III. NATURAL MONUMENT - Բնության հուշարձան - բնության տեսարժան օբյեկտների /համալիրների/ պահպանություն: Այս կատեգորիային պատկանում են ՀՀ տարածքի բնության հուշարձանները, որոնց հաշվառումը և ցանկի հաստատումը ընթացքի մեջ են:

IV. HABITAT/SPECIES MANAGEMENT AREA - Արգելավայր - Տեսակների և դրանց ապրելավայրերի պահպանություն ակտիվ կառավարման միջոցով: Այս կատեգորիային պատկանում են ՀՀ տարածքի արգելավայրերը:

V. PROTECTED LANDSCAPE/SEASCAPE – Ցամաքային և ծովային լանդշաֆտների պահպանություն, ռեկրեացիա:

VI. MANAGED RESOURCE PROTECTED AREA - Կառավարվող ռեսուրսներով պահպանվող տարածքներ – ռեսուրսների խնայողական օգտագործում:

**Պետական արգելոցը** գիտական, կրթական, պատմամշակութային արժեք ներկայացնող առանձնահատուկ բնապահպանական, զեղագիտական հատկանիշներով օժտված միջազգային և /կամ/ հանրապետական նշանակություն ունեցող տարածք է, որտեղ բնական միջավայրի զարգացման գործընթացներն ընթանում են առանց մարդու անմիջական միջամտության: Արգելոցները ստեղծված են ապահովելու բնական միջավայրի և կենսաբազմազանության պահպանությունը և դրանց գիտական ուսումնասիրությունը:

Պետական արգելոցի տարածքում իրականացվում են բնական էկոհամակարգերի, լանդշաֆտային և կենսաբանական բազմազանության, բնության ժառանգության գիտական ուսումնասիրություններ, պահպանություն, պաշտպանություն, հաշվառում, գույքագրում, մոնիթորինգ, ինչպես նաև զբոսաշրջության նպատակներով դրանց օգտագործում:

Գործում են 3 պետական արգելոցներ Խոսրովի անտառ, Շիկահողի, Էրեբունի, որտեղ մարդկային գործունեությունը սահմանափակվում է միայն գիտական աշխատանքներով, ինչպես նաև սահմանափակ քանակությամբ գիտաճանաչողական էքսկուրսիաներով:

**Ազգային պարկը** բնապահպանական, գիտական, պատմամշակութային, գեղագիտական, ռեկրեացիոն արժեքներ ներկայացնող միջազգային և (կամ) հանրապետական նշանակություն ունեցող տարածք է, որը, բնական լանդշաֆտների ու մշակութային արժեքների զուգորդման շնորհիվ, կարող է օգտագործվել գիտական, կրթական, ռեկրեացիոն, մշակութային եւ տնտեսական նպատակներով, և որի համար սահմանված է պահպանության հատուկ ռեժիմ:

Ազգային պարկերը ապահովում են բնական էկոհամակարգերի, լանդշաֆտային և կենսաբանական բազմազանության, բնության ժառանգության գիտական ուսումնասիրությունը, պահպանությունը, պաշտպանությունը, հաշվառումը, գույքագրումը, մոնիթորինգը, ինչպես նաև բնական և մշակութային լանդշաֆտների բարենպաստ զուգորդման շնորհիվ դրանց օգտագործումը ռեկրեացիոն, պատմամշակութային ու գիտական նպատակներով:

Հանրապետությունն ունի երկու ազգային պարկ՝ «Սևան» և «Դիլիջան»:

**Պետական արգելավայրը** գիտական, կրթական, պատմամշակութային, տնտեսական արժեքներ կայացնող տարածք է, որտեղ ապահովվում են էկոհամակարգերի և դրանց բաղադրիչների պահպանությունը և բնական վերարտադրությունը: Արգելավայրի տարածքում սահմանափակվում կամ արգելվում է ցանկացած գործունեություն, որը հակասում է արգելավայրի նպատակային նշանակությանը: Արգելավայրերի առանձնացման հիմնական նպատակներն են ինչպես առանձին հազվագյուտ, անհետացող և գիտաճանաչողական բարձր արժեք ունեցող էկոհամակարգերի և առանձին տեսակների պահպանությունը, այնպես էլ ակտիվ տնտեսական օգտագործվող էկոհամակարգերի ռեսուրսային արժեքների վերականգնումը:

Հանրապետությունում կազմավորվել են 1950-80-ական թվականներին և ներկայումս կան 25 արգելավայրեր:

**Բնության հուշարձանները** գիտական, պատմամշակութային և գեղագիտական առանձնահատուկ արժեք ներկայացնող բնական օբյեկտներ են, որոնց ցանկը հաստատվում է ՀՀ կառավարության կողմից: Սակայն այսօր ՀՀ կառավարության կողմից բնության հուշարձանների հաստատված ցանկ դեռևս չկա: Ներկայումս Հայաստանի Հանրապետությունում ավարտվել է բնության հուշարձանների գույքագրման և անձնագրավորման աշխատանքները, որոնց ցանկի հաստատման գործընթացը գտնվում է ընթացքի մեջ:

Հայաստանի Հանրապետության լանդշաֆտային համալիրների և նրանց առանձին բաղադրամասերի ծագումնաբանական, ձևաբանական և այլ հատկանիշների մեծ տարբերությունները ստեղծել են բնության կենդանի և անկենդան հուշարձանների հարուստ բազմազանություն: Դրանցից շատերն ունեն միջազգային մեծ նշանակություն և համարվում են միջազգային չափանմուշներ (ետալոններ): Բնության կենդանի հուշարձանների շարքին կարելի է դասել դարավոր ռելիկտային ծառատեսակները, որոնցից են լայնատերև սոսիները (Ծաղկավան գյուղի, Ծավ գետի հովտի, Մեղրիի շրջակայքի), Հուդայի ծառը և այլն, իսկ անկենդան հուշարձանների շարքին՝ նորագույն հրաբխային գոյացումները, որոնք հանդիպում են Ազատ, Արփա, Հրազդան, Որոտան գետահովիտներում և իրենցից ներկայացնում են բազալտի սյունաձև և ճառագայթաձև գոյացումներ, ինչպես նաև Գեղամա և Վարդենիս լեռնազանգվածների յուրօրինակ հրաբխային կոները, Երևանի հարավ-արևելյան տարածքում չորրորդական ժամանակաշրջանի տարագույն կավերի վրա ձևավորված 8 հազար հա «պալեոհիդրոմորֆ ալկալի կապակցված», ինչպես նաև Արարատյան դաշտավայրում ձևավորված սողային հիդրոմորֆ աղուտ-ալկալի հողերը, ռելիեֆի հողմահարման եզակի գոյացումներ (Գորիսի բնական հողա-

բուրգերը և տարբեր հրաշակերտ գոյացումները), բազմաթիվ բարձրլեռնային լճակներ, հանքային և քաղցրահամ աղբյուրներ, ջրվեժներ, սահանքներ և այլն:

ԲՀՊՏ-ների /բացառությամբ բնության հուշարձանների/ կանոնադրություններով ամրագրված պահանջների կատարումը՝ համաձայն «Պետական ոչ առևտրային կազմակերպությունների մասին» ՀՀ օրենքի /2001թ./, ՀՀ կառավարության որոշմամբ ապահովվում են պետական ոչ առևտրային կազմակերպությունների /ՊՈԱԿ/ կողմից, որոնց սեփականության իրավունքով հանձնվում է պետական սեփականություն հանդիսացող գույքը և անժամկետ ու անհատույց օգտագործման իրավունքով ամրացվում են շենքերը, շինությունները, ինչպես նաև համապատասխան հողատարածքը: ԲՀՊՏ-ների կանոնադրական պահանջները կատարող ՊՈԱԿ-ը իրավաբանական անձի կարգավիճակ ունեցող բնապահպանական, գիտահետազոտական, գիտաճանաչողական (էկոկրթական) կազմակերպություններ են, որոնք գործում են Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությանը, Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական օրենսգրքին, «Պետական ոչ առևտրային կազմակերպությունների մասին» և «Բնության հատուկ պահպանվող տարածքների մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքներին, այլ օրենքներին, իրենց կանոնադրությանը և այլ իրավական ակտերին համապատասխան: ՊՈԱԿ-ի ֆինանսական միջոցները գոյանում են Հայաստանի Հանրապետության պետական բյուջեից հատկացված տրանսֆերտներից և կազմակերպության կողմից իրականացվող միջոցառումների իրականացման ու տարբեր ծառայությունների մատուցման դիմաց վճարումներից, հովանավորչական, նվիրատվական, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրությանը չհակասող այլ մուտքերից: Կազմակերպության ձեռնարկատիրական գործունեության ընթացքում առաջացած շահույթը օգտագործվում է իր կանոնադրական նպատակներին համապատասխան:

Լանդշաֆտային և կենսաբանական հարուստ բազմազանություն և բնական էկոհամակարգերի վրա անտրոպոգեն ակտիվ ճնշում ունեցող այնպիսի երկրի համար, ինչպիսին Հայաստանն է, պահպանվող տարածքների նշված քանակությունը խիստ անբավարար է՝ հաշվի առնելով, որ այդ ցանցի ստեղծման հիմքում չեն դրված լանդշաֆտների ձևավորման և զարգացման երկրա-աշխարհագրական մի շարք հիմնարար օրինաչափություններ, ինչպիսիք են տարածքների բարձունքագոտիական բաշխվածությունը և փոխկապակցվածությունը, տարածքների գետաավազանային ամբողջականությունը և այլն: Վերջիններիս անտեսման արդյունքում ներկա պահպանվող տարածքների գերակշիռ մասը անտառային էկոհամակարգեր են: ԲՀՊՏ-ների ցանցում չեն ներառված կամ թույլ են ներկայացված Հայաստանի համար սոցիալ-տնտեսական և բնապահպանական, այդ թվում նաև կենսաբազմազանության պահպանության առումով, տափաստանային, մարգագետնային և մարգագետնատափաստանային էկոհամակարգերը:

Ներկայումս Հայաստանում կազմավորման ընթացքում են գտնվում մի շարք նոր ԲՀՊՏ-ներ: Դրանց թվում են զբոսաշրջության համար մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող «Արևիկ», «Ջերմուկ», «Գնիշիկ», «Արփի լիճ» ազգային պարկերը և «Ձանգեզուր» արգելավայրը: Բացի դրանից, իրականացվում են Հայաստանի բնության հուշարձանների գույքագրման, անձնագրավորման, ցանկի նախապատրաստման և հաստատման աշխատանքները:

# 7. Հայաստանի բնության հատուկ պահպանվող տարածքների պահպանվող տարրերը և զբոսաշրջության պոտենցիալը

## 7.1 Ընդհանուր նկարագրություն

Հայաստանում, որտեղ համեմատաբար ոչ մեծ տարածության վրա կան բազմաթիվ բնական և պատմամշակութային հուշարձաններ՝ հնագույն ժայռապատկերներից, հեթանոսական սրբատեղերից մինչև միջնադարյան տաճարներ, հարուստ ֆլորա և ֆաունա, անկասկած, գոյություն ունեն իրական հեռանկարներ էկոլոգիական տուրիզմի զարգացման համար: Տարվա տաք եղանակին հայկական սարերում իսկապես կարելի է հանդիպել յոթ գարուններ: Ընդամենը մի քանի ժամում ձյունածածկ գագաթներից կարելի է հասնել մերձարևադարձային հովիտներ: Լինելով լեռնային երկիր և ունենալով լանդշաֆտների ցայտուն արտահայտված բարձունքային գոտիականություն՝ Հայաստանը բնորոշվում է լանդշաֆտային և կենսաբանական մեծ բազմազանությամբ /տե՛ս 6.1. Հայաստանի կենսաբազմազանության համառոտ նկարագրություն/:

Գործող, կազմավորման ընթացքում գտնվող և հեռանկարային ԲՀՊՏ-ների ցանցը ընդգրկում է Հայաստանի բազմաբնույթ գեղատեսիլ լանդշաֆտային տիպերը: Բնության հրաշալիք Սևանա լճի բարձրլեռնային ունիկալ գեոհամակարգը, «Խոսրովի անտառ» պետարգելոցի բնական վիճակում գտնվող եզակի էկոհամակարգերը, «Դիլիջան» ազգային պարկի և «Շիկահող» պետարգելոցի յուրահատուկ լեռնաանտառային լանդշաֆտները, գահավեժ լեռնալանջեր, խոր կիրճերով կտրտված գետահովիտներ, բարձրադիր սարավանդակներ, քարքարոտ և մարգագետիններով ծածկված լեռնաշղթաներ, արագընթաց գետեր, ջրվեժներ, աղբյուրներ, քարանձավներ, գեղատեսիլ ժայռեր և քարափներ՝ ահա մեր պահպանվող տարածքների լանդշաֆտային առանձնահատկությունների ոչ լրիվ ներկայացումը :

Ապահովելով բնական միջավայրի և կարևոր տեսակների պահպանությունը, ԲՀՊՏ-ները առանձնանում են ինքնատիպ բուսական և կենդանական աշխարհով և ներկայացնում են ոչ միայն գիտական, այլև մեծ ճանաչողական հետաքրքրություն: Հողակլիմայական պայմանների խայտաբղետության և բազմազանության շնորհիվ, տեղանքի ռելիեֆից և այլ պայմաններից կախված, այս տարածքների կենսաբազմազանությունը առանձնանում է էնդեմիկ, այսինքն՝ միայն այստեղ ապրող, ռելիկտ՝ այսինքն՝ հնագույն ժամանակներից պահպանված, և հազվագյուտ տեսակների առատությամբ:

ԲՀՊՏ-ներում և նրանց հարող տարածքներում բազմաթիվ են զբոսաշրջության համար մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող տարբեր դարաշրջանների հուշարձաններ՝ ամրոց/բնակատեղիներ, գյուղատեղիներ, վանական համալիրներ, եկեղեցիներ, դամբարանադաշտեր, գերեզմանոցներ և այլն: Բացի դրանից, բազմաթիվ են երկրաբանական հուշարձանները:

Հայաստանի ԲՀՊՏ-ների լանդշաֆտային և բնապատմական հարուստ բազմազանությունը թույլ է տալիս զարգացնել զբոսաշրջության ինչպես ընդհանուր հետաքրքրություն ներկայացնող, այնպես էլ նեղ մասնագիտացված բոլոր ձևերը /տե՛ս 8.5. Առաջարկվող զբոսաշրջության ձևեր/ և գրավել բնության այցելուների բացառապես բոլոր տեսակները /տե՛ս 8.6.1. Այցելուների նպատակային խմբերի բացահայտում/:

Պահպանվող տարածքների անմիջական մոտակայքում տեղակայված, յուրաքանչյուր գեղատեսիլ լեռնային գյուղ, իր անկրկնելի լանդշաֆտով, կենցաղածևով, լեռներում թաքնված և ճանապարհորդ-



ների համար միայն ոտքով հասանելի յուրահատուկ պատմամշակութային հուշարձաններով պոտենցիալ հետաքրքրություն է ներկայացնում զբոսաշրջության զարգացման համար, որի շրջանակներում կարելի է և հնարավոր է հաջողությամբ համատեղել ագրո-, էկո- և արկածային զբոսաշրջության էլեմենտները:

Բոլոր մարզերում կա մեծ հետաքրքրություն և ցանկություն ներգրավված լինելու էկոզբոսաշրջային գործունեության մեջ՝ գյուղական համայնքների, պաշտոնական կառույցների, պահպանվող տարածքների անձնակազմի և մասնավոր սեկտորի (փոքր հյուրանոցների, պանսիոնատների, ռեստորանների և այլ սեփականատերերի) ներկայացուցիչների կողմից: Կան բազմաթիվ հետաքրքիր մտքեր և հնարավորություններ, հայրենի բնաշխարհի և պատմությանը վերաբերող հիանալի գիտելիքներ, սեր հարազատ վայրերի հանդեպ, որը շատ կարևոր է զբոսաշրջիկներին ներկայացնելու համար: Սակայն բացակայում է զբոսաշրջային գործունեության փորձը, ժամանակակից միջազգային չափանիշների մասին պատկերացումը, ինչպես նաև տեղական զբոսաշրջային արդյունքի ձևավորման, գովազդի և առաջխաղացման համար գիտելիքները և տեխնիկական միջոցները:

## **7.2 «Սևան» ազգային պարկ**

«Սևան» ազգային պարկը գտնվում է հանրապետության հյուսիս-արևելյան հատվածում՝ Գեղարքունիքի մարզում: Շրջապատված է Գեղամա, Վարդենիսի, Սևանի, Փամբակի և Արեգունու լեռնաշղթաներով: Համաձայն «Սևան» ազգային պարկի 2007-2011թթ. կառավարման պլանի պարկի տարածքը, Սևանա լճի հայելու հետ միասին, կազմում է 1474.56 կմ<sup>2</sup> (147 456 հա), իսկ առանց լճի հայելու՝ 226.97 կմ<sup>2</sup> (22 697 հա): Պահպանման գոտու տարածքը կազմում է 3427.75 կմ<sup>2</sup> (342 775 հա):

Ազգային պարկի հիմնական տարածքը զբաղեցնում է Հայաստանի հրաշալիքներից մեկը՝ Սևանա լիճը, աշխարհի ամենաբարձր և ամենամեծ քաղցրահամ լճերից մեկը, հանրապետության և ընդհանրապես Հարավային Կովկասի խմելու ջրի եզակի պաշարատեղը: Լճի հնագույն Գեղամա կամ Գեղարքունյաց ծով անունը կապված է նույնանուն երկրի անվան հետ, որը, պատմահայր Մովսես Խորենացու վկայությամբ, կոչվում էր Հայկ Նահապետի ժառանգներից մեկի՝ Գեղամի անունով: Այդ երկրի տարածքը համապատասխանում էր ներկայիս Գեղարքունիք մարզի տարածքին:

Սևանա լիճ են թափվում 28 գետ և գետակներ՝ Արգիճին, Մասրիկը, Գավառագետը, Կարճաղբյուրը, Վարդենիսը, Ձկնագետը և ուրիշներ: Լճից սկիզբ է առնում միայն մեկ գետ՝ Հրազդանը:

«Սևան» ազգային պարկի և դրա պահպանման գոտու ֆլորան ընդգրկում է անոթավոր բույսերի 1619 տեսակ՝ ծառեր, թփեր, խոտաբույսեր, բազմամյա, երկամյա ու միամյա բուսատեսակներ: Այստեղ հանդիպում է Հայաստանի համար 23 էնդեմիկ բուսատեսակ, որոնցից 13-ը Սևանի ֆլորիստիկ շրջանի էնդեմիկներ են: Միայն ազգային պարկի տարածքում աճում են Հայաստանի 3 էնդեմիկ և Սևանա լճի ավազանի 5 էնդեմիկ տեսակներ: 17 տեսակներ ընդգրկված են Հայաստանի Կարմիր գրքում (պահպանման գոտում դրանք 48-ն են): Ազգային պարկի տարածքում հանդիպող էնդեմիկ և հազվագյուտ բուսատեսակներից են՝ ոզնաթուփ գաբրիելյանի, գազ գյուկչայի, լրջուն Սևանի, արոսեցի հայաստանյան, կուժկոտրուկ վոլգյան և այլն: Ազգային պարկում և դրա պահպանման գոտում հայտնի են շուրջ 60 բուսատեսակներ, որոնք օգտագործվում կամ կարող են օգտագործվել որպես դեղաբույսեր: Շուրջ 100 բուսատեսակներ համարվում են ուտելի: Ջրից ազատված ափամերձ բուսականությունը կազմված է առավելապես սոճու, բարդու, չիչխանի, փշատենու և այլ տեսակների արհեստական անտառներից:

Սևանի ավազանի աշխարհագրական դիրքը, ինքնատիպ կլիման և բույսերի բազմազանությունը հարմարավետ միջավայր են ստեղծել կենդանական աշխարհի համար, որը բաժանվում է երկու խոշոր խմբերի՝ ջրային և ցամաքային: Ջրային կամ ջրաճահճային կենդանիների համար որպես արգելավայր ծառայում են Սևանա լճի ջրերը, առափնյա ճահճուտներն ու լիճ թափվող գետերի գետաբերանները:

Սևանի ավազանում հանդիպում են 260 տեսակից ավելի թռչուններ՝ հայկական որոր, կարմիր բադ, խայտաբադ, կոնչան բադ, սև փարփար, կարմրակտուց սուզաբադ, սպիտակապոչ արծիվ, կիվիվ, ճահճաճուռակ և այլն: Անցյալում դրանցից 48-ը բնադրող էին: Այսօր նրանցից շատերը՝ մոխրագույն սագը, տուրպանը, կարմրակտուց բադը, սպիտակագլուխ բադը (սավկան), մեծ սդոցակտուց բադը, մոխրագույն կռունկը և այլն, 60-ական թվականներին՝ Գիլլի լճի ցամաքելուց հետո պակասեցին: Պարկի տարածքում հանդիպող բնադրող թռչուններից են սև փարփարը, կոնչան բադը և հայկական որորը: Առափնյա ժայռերում պահպանվել են կարմիր բադերի բնադրավայրերը, հայկական որորների գաղութներ կան երկու փոքրիկ կղզիների վրա: Թռչունների ապրելավայրերը՝ Սևանա լիճը, առափնյա ճահճուտները և գետաբերանները խիստ տուժեցին լճի մակարդակի արհեստական իջեցումից: ՀՀ Կարմիր գրքում գրանցված թռչուններից ազգային պարկի տարածքում արձանագրված են հետևյալ տեսակները՝ մեծ ձկնկուլը, փոքր ձկնկուլը, մեծ սպիտակ տառետը, քաջահավը, սովորական ֆլամինգոն, կանչող կարապը, խայտաբղետ բադը, մոխրագույն բադը, ոտնացուպիկը և այլն: Դրանցից մեկը՝ Հայկական որորը էնդեմիկ տեսակ է:

Սողուններից հանդիպում են մի շարք մողեսներ, որոնցից են սպիտակափոր մողեսը, նաիրյան մողեսը, օձերից՝ սովորական և ջրային լորտուները, պղնձօձը, լեռնատափաստանային իժը: Երկկենցաղներից առկա են կանաչ դողոշը, փոքրասիական գորտը, լճագորտը և Շելկովնիկովի ծառագորտը:

Լճի ձկների տեսակներից ամենաարժեքավորը Սևանի իշխանն է: Լճի մակարդակի իջեցման պատճառով իշխանի չորս ենթատեսակներից երկուսը իսպառ անհետացել են, մյուս երկուսը գտնվում են անհետացման եզրին: Մեծ արդյունագործական նշանակություն ունի 1920-30-ական թվականներին լճում կլիմայավարժեցված սիգը: Լճից որսում են նաև Սևանի կողակը, կարասը, ինչպես նաև խեցգետինը: Սևանա լճի երկու էնդեմիկ տեսակ՝ Սևանի իշխանը և Սևանի բեղլունը, ընդգրկված են Հայաստանի Կարմիր գրքում:

«Սևան» ազգային պարկի և դրա պահպանման գոտու տարածքներում հանդիպում են կաթնասունների 44 տեսակներ՝ միջատակերներ, կրծողներ, նապաստակներ, չղջիկներ, գիշատիչներ, սմբակավոր/կճղակավոր կաթնասուններ: Նշված տեսակներից 6-ը գրանցված են Հայաստանի Կարմիր գրքում (վայրենակերպը, ջրասամույրը, գորշ արջը, խայտաքիսը, անտառային կատուն, բեզդարյան այծը):

Պարկն ունի 4 տարածքա-գործառնական գոտիներ՝ արգելոցային, արգելավայրային, ռեկրեացիոն և տնտեսական, ինչպես նաև պահպանման գոտի, որն ընդգրկում է պարկի սահմանների և լճի ավազանը գոտևորող ջրբաժանների միջև ընկած տարածքները: Պարկն ունի 4 արգելոցային տարածքներ՝ Նորաշենի, Լիճք-Արգիչի, Գիլլի և Արտամիչի: Արտամիչի թերակղզին ազգային պարկի համեմատաբար լավ պահպանված տարածքն է, որը զբաղեցնում է 2142 հա մակերես: Այստեղ աճում են մոտավորապես 1000 տեսակի բարձրակարգ բուսատեսակներ, ներառյալ 94 ծառատեսակ և թփեր, ինչը ապահովում է էնդեմիկ և հազվագյուտ կենդանիների բնակատեղի:

«Սևան» ազգային պարկը ունի մեծ առողջարարական պաշարներ՝ Սևանա լճի ավազանի բարձր լեռնային կլիման, լեռնային մաքուր օդը, օպտիմալ ջերմաստիճանները, խոնավությունը, արևաշատությունը, ինտենսիվ ուլտրամանուշակագույն ճառագայթումը, հանքային բուժիչ ջրերը, գեղատեսիլ

լանդշաֆտները: Հանքային ջրերը՝ «Լիճքը» և «Սևանը» նպաստում են աղեստամոքսային տրակտի բուժմանը: Մարտունի, Ջուլաքար, Ծովինար բնակավայրերի մոտ կան տորֆի հանքավայրեր: Լիճք—Մարտունի, Գավառ-Նորադուզի և Վարդենիսի հատվածներում, հաշվի առնելով բնական բուժիչ պաշարների առկայությունը (հանքային ջուր, ցեխ և տորֆ), կարելի է զարգացնել շուրջտարյա գործունեությամբ առողջարանային համալիրներ:

«Սևան» ազգային պարկի և դրա պահպանման գոտու տարածքներում հաշվառված է պատմության և մշակույթի 1485 անշարժ հուշարձան: Այստեղ կարելի է հանդիպել նախաուրարտական և ուրարտական ժամանակաշրջանների բերդերի, ամրոցների, բնակավայրերի, հանքավայրերի հետքեր, սեպագիր արձանագրություններ: Լճից ազատված տարածքներից հայտնաբերվել են մինչև հինգհազարամյա հնության դամբարաններ: Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում միջնադարյան ճարտարապետական հուշարձանները՝ վանքային համալիրները, եկեղեցիները, մատուռները, խաչքարերը, ազգագրական տները, աշտարակները, կամուրջները, քարավանատները, ջրաղացները, ձիթհանները, ջրանցքները և ջրաբաշխական համակարգերը, ժայռապատկերների խմբերը, ժայռակերտ պաշտամունքային համալիրները և այլն: Հուշարձանների ժամանակային բազմազանությունն ընդգրկում է մ.թ.ա. 15-րդ հազարամյակից մինչև մ.թ. XX դարը ընկած ժամանակահատվածը: Շատ ուշագրավ են նաև բնական հուշարձանները՝ խառնարանային լճերը, խարամային կոները, ընդարձակ «քարային ծովերը»: Այս ամենի առկայությունը հնարավորություն է տալիս այստեղ կազմակերպել պատմա-մշակութային, ուսումնական ու գիտաճանաչողական (հնագիտական, երկրաբանական), էթնոգրաֆիկ զբոսաշրջության տարբեր ձևեր:

«Սևան» ազգային պարկը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում թռչունների դիտարկման տեսանկյունից: Հիմնական գրավչությունը ճայերի կղզում գոյություն ունեցող հայկական որորի պոպուլյացիան է: Արտասահմանյան թռչնադիտողների համար հետաքրքրություն են ներկայացնում ազգային պարկի հետևյալ տարածքները՝ Լճաշեն գյուղին հարակից լճի ծովախորշը, Նորադուզի հրվանդանը, Լիճք արգելոցային գոտում գտնվող լճակը, Մասրիկի գետաբերանը, Գիլլի լճի նախկին տարածքը, Արեգունու լեռնաշղթայի լանջերը:

«Սևան» ազգային պարկում զբոսաշրջային երթուղիները կարող են ընդգրկել նաև պարկի արգելոցային գոտիները՝ ճանաչողական էքսկուրսիաների տեսքով, ինչպես նաև Սևանա լճի ավազանը գոտևորող լեռնաշղթաները, մասնավորապես Գեղամա հրաբխային բարձրավանդակը և Սելիմի լեռնանցքը:

### **7.3 «Դիլիջան» ազգային պարկ**

«Դիլիջան» ազգային պարկի տարածքը գտնվում է հանրապետության հյուսիսային հատվածում՝ Փամբակի, Արեգունու, Միափորի, Գուգարաց լեռնաշղթաների լանջերին, Աղստև և Գետիկ գետերի ավազաններում: Գտնվում է ծովի մակարդակից 1000-2200 մ բարձրության սահմաններում: Համաձայն «Դիլիջան» ազգային պարկի 2007-2011թթ. կառավարման պլանի, պարկի տարածքը կազմել է 33765 հա, իսկ պահպանման գոտու տարածքը 11063 հա:

Պարկում պահպանության են վերցված կովկասյան տիպի մեզոֆիլ անտառները, հաճարենու և կաղնու համակեցությունները, կենու եզակի պուրակը, անտառային հազվագյուտ ֆաունան և պատմա-ճարտարապետական ու բնության եզակի հուշարձանները: Պարկի տարածքում կան բազմաթիվ աղբյուրներ և գետակներ, որոնք սնում են հիմնական ջրային զարկերակ՝ Աղստև գետը: Պարկի տա-

րածքը հարուստ է նաև գեղատեսիլ լճերով, որոնցից ամենանշանավորներն են Պարզ լիճը և Գոշա լիճը:

Պարկի տարածքը բաժանվում է երեք տարածքա-գործառնական գոտիների՝ արգելոցային, ռեկրեացիոն և տնտեսական:

Դիլիջան քաղաքը լեռնակլիմայական բալնեոլոգիական հայտնի առողջարան է: Բուժվում են թոքերի ու ոսկրի տուբերկուլյոզով և ստամոքսաաղիքային համակարգի հիվանդություններով տառապողները: Ազգային պարկի տարածքում կան բազմաթիվ հանքային աղբյուրներ: Հայտնի են «Դիլիջան» և «Դիլիջան Ֆրոլովա» հանքային ջրերը: Աղբյուրների ելքերը կարելի է հետազայում բարեկարգել և ընդգրկել զբոսաշրջային ուղիներում: Բուժիչ տորֆի շերտեր կան Ֆիոլետովո և Լերմոնտովո համայնքների մոտ: Սարգի և հատկապես Աղստևի հովտի բնակլիմայական պայմանները՝ մեղմ կլիման, թթվածնով հարուստ լեռնային մաքուր օդը, հանքային բուժիչ ջրերը, անտառները, դեղաբույսերով հարուստ լեռնաշխարհը, չափազանց նպաստավոր են բնակչության հանգստի կազմակերպման, առողջության վերականգնման և միջազգային զբոսաշրջության զարգացման համար:

Պարկի բուսական աշխարհը կազմված է մոտ 900 բուսատեսակներից, որոնցից 35-ը գրանցված է ՀՀ և նախկին ԽՍՀՄ Կարմիր գրքերում: Դրանց թվում կան հազվագյուտ խոլորձներ, հիրիկներ, արքայապսակ և այլն: 21822 հա-ի վրա տարածված են հաճարենու և կաղնուտա-բոխուտային մեզոֆիլ անտառները, որոնք որոշ տեղերում խառնված են ընկուզենու, սոճու, իսկ վերին սահմաններում կեչու ծառատեսակներով: Անտառաթփուտներում հանդիպում են ցախակեռաս, հոն, ծորենի, գլեռ, մասուր և այլն: Պարկի անտառային հատվածում զգալի տարածք են զբաղեցնում վայրի պտղատուները: Հիշատակման են արժանի խնձորենին, տանձենին, բալենին, ընկուզենին, հոնին, շլորենին, սզնին, մամխին, տխլենին, հաղարջենին, կոկոշենին, մոշենին, գլեռենին, չիչխանը, փռչնին, որոնց անվանումներով էլ կոչվում են համապատասխան տարածքները՝ Շլորկուտ, Տանձուտ, Խնձորկուտ, Տխլկուտ, Ընկուզի ձոր, Ձկուտ և այլն: Պարկի ֆլորայում մեծ թիվ են կազմում օգտակար տեսակները՝ սննդում օգտագործվող կերային, դեղաբույսեր, մեղրատու, յուղատու, ներկատու բույսեր: Արգելոցի տարածքում է Հայաստանի համար ռելիկտային՝ անցյալ երկրաբանական դարաշրջաններից գրեթե անփոփոխ պահպանված տեսակ հանդիսացող Ախնաբատի կենու լավ պահպանված պուրակը:

Պարկի ֆաունան ևս ունի հարուստ տեսական կազմ: Այստեղ հանդիպում են երկկենցաղների 4, սողունների 16, թռչունների 147, կաթնասունների 43 և ձկների 5 տեսակներ:

Ձկներից կարելի է նշել կարմրախայտը, Քուռի բեղլուն, Քուռի լերկակաձուկը և այլն:

Թռչուններից՝ կովկասյան մարեհավը, կասպիական հնդկահավը, քարարժիվը, գառնանգղը, լորը, գորշ կաքավը, վայրի աղավնիները, ջրլող թռչունների, ճնճղուկազգիների, փայտփորագրիների, այծկիթանմանների, բվանմանների, կկվանմանների, ճուռականմանների ներկայացուցիչները:

Կաթնասուններից այստեղ բնակվում են կովկասյան գորշ արջը, գայլը, աղվեսը, խլուրդը, գորշուկը, կզաքիսը, աքիսը, լուսանը, անտառակատուն, ազնվացեղ եղջերուն, այծյամը, սկյուռը, քնամուկը, նապաստակը, 4 տեսակի չղջիկներ և այլն: Հաճախակի հանդիպում են վարազը և կխտարը, իսկ գետամերձ տարածքներում՝ նաև ՀՀ և նախկին ԽՍՀՄ Կարմիր գրքերում գրանցված ջրասամույրը:

Սողուններից՝ կրիան, մողեսների և օձերի տարբեր տեսակներ: Էնդեմիկ տեսակներն են՝ հայկական մողեսը, Դալի մողեսը, Ռոստոմբելի մողեսը. ՀՀ Կարմիր գրքում գրանցված է անդրկովկասյան սահնօձը: Երկկենցաղներից հանդիպում են կանաչ դողոշը, լճագորտը, Շելկովնիկովի ծառագորտը, անդրկովկասյան գորտը:

Տարածքը հարուստ է բնության ջրաբանական, երկրաբանական հուշարձաններով, եզակի բույսերի աճելավայրերով և կենդանիների բնադրավայրերով:

Պարկի տարածքը հարուստ է հնէաբանական և ճարտարապետական հուշարձաններով: Այստեղ է

գտնվում Միջնադարյան Հայաստանի հոգևոր ու մշակութային կենտրոն հանդիսացող Հաղարծնի վանքը /XIII դ./, Գոշավանքը /XII- XIII դդ./ Սաթոսավանքը / X-XIII դդ./ Ջուխտակ վանքը /XI- XIII դդ./, Ախնաբադի եկեղեցին և կամուրջը / XI դ./ և այլն: Այստեղ շատ են հին բնակատեղիները, գերեզմանոցները, մատուռները և խաչքարերը:

## **7.4 «Խոսրովի անտառ» պետարգելոց**

Հայաստանի Խոսրով Բ Կոտակ թագավորը, դեռևս IV դարում, շուրջ 1700 տարի առաջ, Գեղամա լեռների հարավային լանջերը համարեց արգելված գոտի, «անտառ տնկեց» և այն դարձրեց պալատականների որսատեղի:

Դարեր շարունակ Խոսրովի անտառը հայոց պատմության մեջ հիշատակվել է որպես ազնվականների որսավայր, ուր տարբեր վայրերից՝ հատկապես Պարսկաստանից, կենդանիներ են բերել և բազմացրել: 1958-ին ութ առանձին հողակտորներից բաղկացած Խոսրովի անտառը պաշտոնապես հայտարարվեց արգելոց, որի սահմանները մի փոքր ընդլայնվեցին միակտոր դարձնելու նպատակով /1985թ./:

«Խոսրովի անտառ» արգելոցը տեղակայված է Երևանից հարավ-արևելք, Գեղամա հրաբխային լեռների հարավ-արևմտյան լանջերին, Ազատ և Վեդի գետերի ավազաններում: Արգելոցը գտնվում է ծովի մակերևույթից 1400-2250մ բարձրության վրա և ունի 29196 հա տարածություն, որից ավելի քան 9000 հեկտարը անտառածածկ է: Այստեղ պահպանվում են կենտրոնական Հայաստանի չոր նոսրանտառային, ֆրիգանային ու կիսաանապատային լանդշաֆտները՝ նրանց բուսական ու կենդանական եզակի համակեցություններով:

Արգելոցի սահմաններում աճում են 1850 տեսակից ավելի անոթավոր բույսեր, որոնք կազմում են Հայաստանի ֆլորայի 50%-ից ավելին: Նրանցից շատերը համարվում են հազվագյուտ, վտանգված և անհետացող ու գրանցված են ՀՀ և նախկին ԽՍՀՄ-ի Կարմիր գրքերում և աճում են միայն այստեղ: Բուսական այս հարստության մեջ շատ են պտղատու, եթերայուղատու, դեղատու, ներկատու և այլ հատկանիշներով օժտված բազմաթիվ բույսեր: Այստեղ պահպանվում են մշակաբույսերի վայրի ցեղակիցները, պտղատուներից՝ վայրի տանձենին, խնձորենին, սալորենին, բալենին, արոսենին, սզնին, նշենին և այլն, հացազգիներից՝ աշորա Վավիլովի: Արգելոցում պահպանվում են գիհու և կաղնու նոսրանտառները, տանձուտները, լեռնային քսերոֆիտները, լեռնատափաստանային և օշինդրային կիսաանապատային ֆորմացիաները:

Արգելոցի հարուստ լանդշաֆտները կենդանիների ապրելավայրերի մեծ բազմազանություն են ստեղծում, այստեղ հանդիպում են ողնաշարավոր կենդանիների 283 տեսակներ: Ջառիվայր, թեք լանջերը, բարձրախոտերով աճած խոնավ բացատները ապաստան են այնպիսի խոշոր կաթնասունների համար, ինչպիսիք գորշ արջն ու բեզուարյան այծն են, որոնք գրանցված են նախկին ԽՍՀՄ Կարմիր գրքում:

Անտառի վերին սահմանում հազվադեպ հանդիպում են լուսանը և ավելի հազվադեպ՝ առաջավորասիական ընձառյուծը, որն ընդգրկված է Միջազգային Կարմիր գրքում: Հովազը բնակվում է խորը կիրճերով կտրտված լեռնալանջերին, թփուտային բուսականությամբ ծածկված մացառուտներում, ժայռային կուտակումներում, լեռնատափաստանային սարահարթերի զառիվայրերի վրա: Հովազի միգրացիոն ուղիները հիմնականում գտնվում են բարձր լեռնային գոտում և անցնում են ջրբաժաններով:

Բեզուարյան այծի հիմնական ապրելավայրերն են /բիոտոպերը/ ժայռային, քարքարոտ, խիստ թեքություն ունեցող սարալանջերը: Արգելոցի անտառային գոտու վերին սահմանում՝ մերձալպյան

գոտու մարգագետիններում հանդիպում է նաև հայկական մուֆլոնը: Այս երկու տեսակներն էլ ընդգրկված են Միջազգային Կարմիր գրքում: Կիսաանապատային գոտում հանդիպում է ԶԶ Կարմիր գրքում գրանցված լայնականջ ոզնին: Արգելոցում բնակվում են նաև վարազը, գայլը, աղվեսը, վայրի խոզը, անտառային կատուն, սրականջ գիշերային և միջերկրածովային չղջիկները, փոքր պայտաքիթը և այլն:

Արգելոցում բավական հարուստ է թռչունների ֆաունան: Հայաստանի Կարմիր գրքում գրանցված տեսակներից են կասպիական ուլարը, գառնանգղը, սև ու սպիտակագլուխ անգղը, քարարծիվը և այլն: Թիթեռներից հայտնի են շատ տեսակներ (օրինակ՝ իլիկաթիթեռ կաղնուտային, թզուկ Կոմարովի և այլն), որոնք գրանցված են նախկին ԽՍՀՄ Կարմիր գրքում:

Ձկներից հանդիպում են կարմրախայտը, կարմրակնը, Քուռի բեղլուն և այլն: Կան նաև մի շարք երկկենցաղներ, որոնցից սիրիական սխտորագորտը գրանցված է ԶԶ և նախկին ԽՍՀՄ Կարմիր գրքերում: Սողուններից այստեղ հանդիպում են շերտավոր մերկաչքը, միջին մողեսը, Դարևակու ցեղի մի քանի տեսակի մողեսներ, դեղնափորիկը, անդրկովկասյան սահնօծը, մի շարք այլ սահնօծեր, հայկական էիբենիսը, արևմտյան վիշապիկը, ջրային լորտուն, լեռնատափաստանային իժը, անդրկովկասյան գյուրզան և այլն: Միջազգային Կարմիր գրքում գրանցված տեսակներից են հայկական իժը և միջերկրածովային կրիան:

Արգելոցում կան բազմաթիվ բնական հուշարձաններ և գրավիչ վայրեր՝ հսկայական «բազալտե երգեհոն», խորհրդավոր քարանձավներ, մթին ձորեր և ալպիական մարգագետիններ, դարավոր կաղնիներ և առանձնահատուկ ծաղիկներ: Տարածքում կան մեծ քանակությամբ քաղցրահամ, հանքային աղբյուրներ և երկու ոչ մեծ բնական լճեր՝ Մանկունքի կիրճում:

Այս տարածքում պահպանված են նաև մեծ թվով պատմական հուշարձաններ՝ քարանձավային բնակավայրեր, վաղ միջնադարյան վանքեր, խաչքարեր, եկեղեցիներ ու բերդեր: Այստեղ է գտնվում նաև միջնադարյան ճարտարապետության մարգարիտը՝ Գեղարդավանքը: Նշանավոր հուշարձաններից են Գառնու տաճարը, Հավուց թառ և Աղջոց վանքերը, Կաքավաբերդը: Միջնադարյան գրավոր աղբյուրներում հիշատակվում են Մազազի Ավանասար, Ավանիկ, Արդիղ, Բերդկանց, Գառնի, Գողթ /Կողթ/, Թառնիս, Կակաղ, Կուտիս /Կուտուց վանքով/, Մանկուս, Պորտիկ /Պորտկան/, Քաղբերդ բնակավայրերը:

Արգելոցի հարակից տարածքներում առանձնանում են հատուկ զբոսաշրջային հետաքրքրություններ կայացնող Խոր Վիրապ վանքը և Գեղամա հրաբխային բարձրավանդակը՝ Աժդահակ, Մեծ և փոքր Սպիտակասար, Սևկատար, Արմաղան գագաթներով: Այս տեղանքը հարուստ է հնագույն ժայռապատկերներով, հնագիտական հուշարձաններով և ունի լայն հնարավորություններ լեռնային և հետիոտն երթուղիների համար:

## **7.5 «Շիկահող» պետարգելոց**

Շիկահողի արգելոցը գտնվում է հանրապետության հարավ-արևելյան մասում, ՀՀ Սյունիքի մարզի Կապանի տարածաշրջանում՝ Ծավ և Շիկահող գետերի ավազաններում: Ներկայումս զբաղեցնում է 12137 հա տարածություն 700-2400 մ բարձրությունների սահմաններում: Այստեղ յուրաքանչյուր կիրճ ունի իր յուրահատուկ կլիման, որը հիմնականում տաք և խոնավ է:

Շիկահողի արգելոցը ՀՀ տարածքի այն եզակի անկյուններից է, որտեղ պահպանվել են կուսական գեղատեսիլ անտառները: Դեռևս արձակ ժամրի մեծ գրող Ակսել Բակունցը «Սթնածոր» ժողովածուում նկարագրել է Շիկահողի հիասքանչ բնաշխարհը, որը շատ արվեստագետների համար եղել է ներշնչ-

ման, արարման մի չքնաղ ու գողտրիկ անկյուն: Այն տիպիկ լեռնաանտառային տարածք է՝ լայնատերև խիտ անտառներով, տեղ-տեղ կտրատված ռելիեֆով, նեղ և խոր հովիտներով, սարավանդներով, կիրճերով, բարձր, քարքարոտ և մարգագետիններով ծածկված լեռնաշղթաներով, արագընթաց գետերով, ջրվեժներով, աղբյուրներով, քարանձավներով, գեղատեսիլ ժայռերով և քարափներով:

Արգելոցի ֆլորան ներկայացված է անոթավոր բույսերի 1074 տեսակներով: ՀՀ Կարմիր գրքում ներառված են շուրջ 70 բուսատեսակներ: Անտառը հիմնականում կազմված է կաղնու, բոխենու տեսակներից. Դրանց ուղեկցում են հացենին, թխկին, ծփին, լորենին. Ոչ մեծ ծառախմբերով աճում են արևելյան սոսին և հատապտղային կենին: Շատ են վայրի պտղատուները՝ տանձենին, խնձորենին, սալորենին, ընկուզենին, անտառային թփերից՝ իլենին, ցախակեռասը, գերիմաստին, տխլենին, սզնին, մոշենին և այլն: Անտառի վերին սահմաններում (2400-2600մ բարձրության վրա) աճում են սուբալպյան կաղնու, կեչու և խառը անտառներ: Արգելոցում աճում են հազվագյուտ ռելիկտային պտերներ՝ սովորական իժալեզուն և դրիմյան արծվապտերը, ինչպես նաև շողավարդ կաշվե, ձմձաղիկ անդրկովկասյան, խոլորձի, հիրիկի, կակաչի, շնդեղի, խլոպուզի տարբեր տեսակներ: Աճում են էնդեմիկ շատ տեսակներ՝ տանձ Ջանգեզուրի, մորենի Թախտաջյանի, վարդակակաչ խառը, սրոհունդ էլեոնորայի և այլն:

Շնորհիվ համեմատաբար մեղմ կլիմայի և փակ կիրճերի մեծ քանակությամբ՝ այստեղ պահպանվել են ոչ միայն անցյալ երկրաբանական ժամանակաշրջանի առանձին ներկայացուցիչները, այլև երրորդական ֆլորայի ամբողջական կղզյակներ: Դրանց թվում է կենու պուրակը, որտեղ հայտնաբերվել է միջերկրածովային ֆլորայի հնագույն տեսակ բոշխ խոնարհվողը: Արգելոցի սահմաններից ոչ հեռու, հարավ-արևմտյան մասում, գտնվում է «Սոսու պուրակ» պետական արգելավայրը, որը ստեղծվել է Կովկասում ամենախոշոր բնական արևելյան սոսու պուրակի պահպանության նպատակով:

Չնայած արգելոցում հիմնականում գերակշռում են մեզոֆիլ անտառային լանդշաֆտները, այստեղ ոչ մեծ հատվածներով ներկայացված են նաև լեռնատափաստանային, սուբալպիական, ալպիական մարգագետինները և այլ տիպի լանդշաֆտներ, որոնք կենդանիների ապրելավայրերի մեծ բազմազանություն են ստեղծում: Այստեղ հանդիպում են ողնաշարավոր կենդանիների 208 տեսակներ: Կաթնասունների ֆաունան ներկայացված է 36 տեսակներով:

Լայնատերև խիտ անտառները, առանձին ժայռային ցցվածքները, արագընթաց գետակներով նեղ, խորը կիրճերը, խոնավ բացատները, քարքարոտ, զառիվայր լանջերը լավ ապաստարան են հանդիսանում այնպիսի խոշոր կաթնասունների համար, ինչպիսիք են գորշ արջը, լուսանը, անտառային կատուն, այծյամը, վայրի խոզը, գայլը, աղվեսը, գորշուկը, եվրոպական մապաստակը: Բավական հաճախ են հանդիպում սովորական ոզնին և հնդկական մացառախոզը:

Անտառի վերին սահմանում՝ լեռնատափաստանային սարահարթերի զառիվայրերի վրա հազվադեպ հանդիպում է առաջավորասիական ընձառյուծը, որը ընդգրկված է Միջազգային Կարմիր գրքում: Հովազի միգրացիոն ուղիներն անցնում են Մեղրու լեռնաշղթայի ջրբաժանով: Բնորոշ ապրելավայրերը՝ խորը կիրճերով լեռնալանջերը, նոսր անտառային և թփուտային բուսականությամբ ծածկված ժայռային կուտակումներով մացառուտները գտնվում են ինչպես Շիկահողի արգելոցի, այնպես էլ Մեղրու անտառտնտեսության վերին սահմանում:

Արգելոցում հանդիպում է նաև բեզուրյան այծը, որի հիմնական բիոտոպները՝ ժայռային, քարքարոտ, խիստ թեքություն ունեցող լեռնալանջերը, առանձին կղզյակների ձևով ներկայացված են ինչպես անտառի ներսում, այնպես էլ արգելոցի անտառային գոտու վերին սահմաններում: Այս տեսակը նույնպես ընդգրկված է Միջազգային Կարմիր գրքում:

Ձեռնաթևավորներից արգելոցում բնակվում են սրականջ գիշերային չղջիկը, փոքր պայտաքիթը, գաճաճ չղջիկը, միջերկրածովային չղջիկը:

Արգելոցի թռչունների ֆաունայուն հայտնի են 141 տեսակներ և հիմնականում ներկայացված են անտառային տեսակները: Կարմիր գրքում ընդգրկված տեսակներից առաջին հերթին պետք է նշել կասպիական ուլարը, կովկասյան մարեհավը, գառնանգղը: Արգելոցի վերին անտառային գոտում հանդիպում է սպիտակագլուխ անգղը: Սահմանափակ տարածքներ են զբաղեցնում կովկասյան փասիանը, թուրաջը, շիկապոչ քարաթռչնակը և այլն, թվով ավելի քան 50 թռչնատեսակներ:

Սողունների ֆաունան ներկայացված է 26 տեսակներով (11 տեսակի մողեսներ, 13 տեսակի օձեր և 2 տեսակի կրիաներ): Հազվագյուտ տեսակներից հանդիպում են շերտավոր մերկաչքը, երկարատու սցինկը, առաջավորասիական մաբույան, կովկասյան կատվածը, քառաշերտ սահնօձը, անդրկովկասյան սահնօձը : Լայն տարածված է գյուրզան: Հանդիպում են նաև Միջագոգային Կարմիր գրքում գրանցված հայկական իժը և միջերկրածովային կրիան:

Միջատների ֆաունան արգելանոցում ներկայացված է մոտ 1000 ուսումնասիրված տեսակներով, որոնք պատկանում են 7 կարգերին, 106 ընտանիքներին և 566 սեռերին: Բացահայտված են 87 տեսակի միջատներ, որոնք հանդիպում են միայն արգելոցում:

Արգելոցի գետերում հանդիպում է կարմրախայտը, Քուռի բեղլուն, Քուռի կողակը և այլ ձկնատեսակներ:

Արգելոցում շատ են փոքրիկ լեռնային առվակները և գետակները, որոնք լցվում են այդ շրջանի գլխավոր ջրային զարկերակը՝ Ծավ գետը, որի գլխավոր վտակները Շիկահողը և Մազրան են: Ծավի և նրա վտակների ողողադաշտը արտահայտված չէ, գետերը հոսում են նեղ զառիվայր կիրճերով: Բուլոր գետերը լեռնային են՝ արագ և բուռն հոսանքներով: Շատ են աղբյուրները, որոնց շրջակայքում հանդիպում են ոչ մեծ ճահճացած տեղամասեր:

Արգելոցի տարածքին սահմանակից են Շիկահող, Սրաշեն, Ծավ, Շիշկերտ, Ներքին Հանդ գյուղերը, ուր պահպանվել են նահապետական հայ գյուղին բնորոշ ավանդույթներ և սովորույթներ: Տարածքը հարուստ է հնէաբանական և պատմամշակութային հուշարձաններով՝ գյուղատեղերով, բերդերով, եկեղեցիներով, քարանձավներով, ժայռափոր և այլ կառույցներով: Նշանավոր հուշարձաններից են Մազրայի գյուղատեղին, Վերին Հանդ լքված գյուղը, մի քանի այլ բնակատեղեր:

«Շիկահողի» պետարգելոցի, «Սոսու պուրակ» պետական արգելավայրի և նրանց շրջակայքի հարուստ բնապատմական ժառանգությունը հնարավորություն է տալիս կազմակերպել զբոսաշրջության ամենաբազմապիսի ձևեր, համակցված զբոսապտույտներ և արշավներ: Տարածքում բարձրությունների կտրուկ տատանումները, խիտ բուսական ծածկույթը, փոքրաքանակ և դժվարանց արահետները պահանջում են ֆիզիկական լավ պատրաստվածություն, հնարավոր են անհատական և փոքր խմբերով տուրեր: Լավագույն ժամանակահատվածը հունիս – հոկտեմբեր ամիսներն են: Երթուղիների հիմնական մասը հնարավոր է անցնել հետիոտն, իսկ ավտոմեքենաներով հնարավոր է երթևեկել միայն սահմանափակ տարածությամբ լեռնաանտառային գոտով անցնող հողածածկ, դժվարանց ճանապարհներով:

## 7.6 «Էրեբունի» պետարգելոց

«Էրեբունի» արգելոցը, գտնվում է Մերձարաքսյան ծալքավոր լեռնաշղթաների քայքայված լանջերին, Կոտայքի և Արարատի մարզերի սահմաններում, Երևանի շրջակայքում, Մուշաղբյուր և Գեղաղիր գյուղերի միջև: Ջրաղեցնում է 89 հա տարածք: Այստեղ պահպանվում են լեռնային քսերոֆիտ էնդեմիկ և եզակի բնական համալիրներ: Վայրի հացազգիների գենոֆոնդի պահպանության օջախն է: Գտնվում է չոր լեռնատափաստանի և օշինդրային կիսաանապատի սահմանագծին:



Չնայած փոքր տարածքին՝ արգելոցն ունի հարուստ և բազմատեսակ բուսականություն՝ կազմված 293 տեսակներից: Բուսական համակեցությունները հիմնականում կազմված են միամյա հացազգիներից՝ այծակն գլանածն, բթաթեփուկ անքիստ, աշորա վավիլովի, ցորեն արարատյան, ցորեն վայրի միահատիկ, ցորեն ուրարտուի և այլն: Այստեղ կան ցորենի հարյուրից ավելի տարատեսակներ: Հանդիպում են նաև այլ հազվագյուտ անհետացող տեսակներ, որոնք գրանցված են ՀՀ Կարմիր գրքում: Դրանցից են հիրիկ ցանցավորը, արմատազլխիկ արևելյանը, հոհենակերիա անցողունը, կանկար տուրնեֆորին և այլն:

Կենդանական աշխարհի ներկայացուցիչներից այստեղ հանդիպում են 17 տեսակի սողուններ, որոնցից են գյուրզան, մողեսածը, սահնօծի տարբեր տեսակներ, առաջավորասիական մաբույան, երկարատ սցինկը և այլն: Երկկենցաղներից հանդիպում են լճագորտը, կանաչ դողոշը, փոքրասիական ծառագորտը, թռչուններից (մոտ 50 տեսակ) ուշագրավ են լորը, մոխրագույն կաքավը, սովորական տատրակը, սովորական բազեն, մկնաճուռակը, տնային բվիկը, ներկարարը և այլն: Կաթնասուններից տարածված են աղվեսը, աքիսը, հազվադեպ նաև կզաքիսը, գայլը և գորշուկը:

Չնայած իր փոքր տարածքին «Էրեբունի» արգելոցը ունի մեծ նշանակություն, քանզի կոչված է պահպանելու հացազգիների, այդ թվում նաև վայրի ցորենների աշխարհում եզակի գենոֆոնդը:

## **7.7 Արգելավայրեր**

**1. Ախնաբատի կենու պուրակ** (գտնվում է «Դիլիջան» ազգային պարկ» ՊՈԱԿ-ի ենթակայության տակ): Կազմավորվել է 1959թ., 25 հա տարածության վրա: Գտնվում է Հայաստանի հյուսիս-արևելքում, Միափորի լեռնաշղթայի հարավ-արևմտյան լանջերին, Պոլագ գետի ավազանում, Աղավնավանք գյուղի մոտ, ծովի մակարդակից 1400-1700 մ. բարձրության վրա: Պահպանության օբյեկտն է ռելիկտային կենու եզակի պուրակը: Հազվագյուտ կենի հատապտղային տեսակը բարձրարժեք բույս է՝ շնորհիվ չփտող բնափայտի և եթերայուղերով հարուստ գեղեցիկ, մուգ կանաչ գույնի նուրբ տերևիկների: Այս պուրակում՝ նեղ, մութ կիրճերի զառիթափ լանջերին, աճում են 20-30մ. բարձրության, 280-450 տարեկան կենու գեղեցիկ, ուղղաձիգ բնով առանձնյակներ:

**2. Բանքսի սոճու** (Հրազդանի անտառտնտեսություն) Կազմավորվել է 1959թ., 400 հա տարածության վրա: Գտնվում է Մարմարիկ գետի ավազանում, Ծաղկունյաց լեռնաշղթայի հյուսիսասիայաց լանջերին՝ 1800-2000մ. բարձրության վրա: Պահպանության օբյեկտն է սոճի բանկսի տեսակի տնկարանային պուրակը: Համատարած հատումների հետևանքով տուժել են նաև անտառատնկարկները:

**3. Գոռավանի ավազուտներ** (2007 թվականից գտնվում «Խոսրովի անտառ» պետարգելոց» ՊՈԱԿ-ի ենթակայության տակ): Կազմավորվել է 1958թ., 200 հա տարածության վրա: Գտնվում է Արարատյան գոգավորությունում, Վեդի գետի ձախ ափին, Ուրծի լեռնաշղթայի նախալեռներում, Խոսրովի արգելոցի հատվածներից մեկի անմիջական հարակցությամբ՝ 1100-1200մ. բարձրության վրա: Պահպանության օբյեկտներն են՝ ավազային անապատին յուրահատուկ կենդանական աշխարհը և տիպիկ պսամոֆիլ բուսականությունը:

Հազվագյուտ, անհետացող բույսերի և կենդանիների թվով «Գոռավանի ավազուտները» ՀՀ ամենահարուստ արգելավայրն է: Այստեղ աճում են անոթավոր բույսերի ավելի քան 160 տեսակներ, իսկ ողնաշարավոր կենդանիների թիվը հասնում է մոտ 33-ի: 15 անոթավոր բույսեր և 7 ողնաշարավոր կենդանիներ գրանցված են ՀՀ Կարմիր գրքում: Այդ բույսերից են գեղածաղիկ մատիտեղանման, ոգնաթուփ Արաքսի, գազ տարօրինակ, գազ Մասալսկու, մեխակ Լիբանանի, կնճիթաթերթիկ սապատավոր, սապնարմատ մտրականման, Օշան Թամամշյանի, թեզիում Շովիցի, խռնդատ մերկացո-

ղուն, սոխ ակակա և այլն: Արգելավայրում աճում են ոչ միայն տիպիկ պսամոֆիլ բույսեր, այլև օձինդրային ֆորմացիաներին և ֆրիգանային բնորոշ բույսեր: Դա բացատրվում է նրանով, որ փոքրիկ ավազուտային անապատը շրջապատված է օձինդրային ֆորմացիաներով և ֆրիգանայով:

Կարմիր գրքում գրանցված կենդանիներից այստեղ հանդիպում են նախասիական անապատային խածկտիկը, միջերկրածովային կրեան, երկարատ սցինկը, առաջավորասիական մաբույան և այլն:

«Գոռավանի ավազուտներ» պետական արգելավայրի նմանատիպ ավազային անապատին բնորոշ է կոհամակարգեր առանձին կղզյակների ձևով դեռևս պահպանվել են «խոսրովի անտառ» պետական արգելոցի պահպանման գոտու տարածքում: Այս էկոհամակարգերին բնորոշ են գրեթե նույն ֆաունայի և ֆլորայի ներկայացուցիչները, որոնք հանդիպում են Գոռավանի ավազուտներում: Այս բնական լանդշաֆտները կենսաբազմազանության պահպանության և գիտության տեսակետից մեծ արժեք են ներկայացնում, դրանք նպատակահարմար է առանձնացնել և ընդգրկել արգելոցի մեջ:

Շինարարական նպատակներով ավազի հանքի շահագործումը արգելավայրի դրությունը դարձնում է աղետալի: Արգելավայրի վրա բացասական ներգործություն ունեցող տնտեսական գործունեությունը սահմանափակելու կամ արգելելու նպատակով 100 մետր լայնությամբ շրջագծով տարածքը սահմանվում է որպես պահպանման գոտի:

**4. Սևանի (Արեգունու) գիհու նոսրանտառային** (գտնվում «Սևան» ազգային պարկ» ՊՈԱԿ-ի ենթակայության տակ): Կազմավորվել է 1958թ., 3310 հա տարածության վրա: Տեղադրված է Արեգունու և Սևանի լեռնաշղթաների հարավային լանջերին՝ 2000-2300մ. բարձրության վրա: Պահպանության օբյեկտներն են ռելիկտային գիհու նոսրանտառները՝ կազմված գիհու տարբեր տեսակներից, որոնք են՝ գիհի բազմապտուղը, գիհի գարշահոտը, ցրդենին, և գիհի երկարատերևը: Արգելավայրի պահպանությունը չափազանց անբավարար է, նոսրանտառների ներկայիս վիճակը աղետալի է: Չնայած առատ պտղաբերությանը, սերմնային վերարտադրությունը բացակայում է՝ վնասատու միջատների կողմից սերմերի զանգվածային ոչնչացման պատճառով: Բացի դրանից, հատված են ծառերի մեծ մասի գազաթները և, բնականաբար, նրանց աճը դադարել է:

**5. Արջատխլենու** (Իջևանի անտառտնտեսություն): Կազմավորվել է 1958թ., 4000 հա տարածության վրա: Տեղադրված է հյուսիսային Հայաստանում, Տավուշի մարզի Խաչաղբյուր գետի ավազանում, Իջևանի լեռնաշղթայի հյուսիսային լանջերին, 1500-1800մ. բարձրության վրա: Պահպանության օբյեկտներն են արջատխլենու և կենու պուրակները: Պահպանվող տխլենի ծառանման, կենի հատապտղային, հաճարենի արևելյան տեսակների հետ մեկտեղ ենթանտառում աճում են հազվագյուտ պտերներ և այլ ռելիկտային տեսակներ: Այս կարևոր օբյեկտի պահպանությունը չափազանց անբավարար է:

**6. Հերիերի նոսրանտառային** (Եղեգիսի անտառտնտեսություն): Կազմավորվել է 1958թ., 6140 հա տարածության վրա: Գտնվում է Արփա գետի վտակ Հերիեր գետի ավազանում՝ 1600-1800մ. բարձրության վրա: Պահպանության օբյեկտն է քսերոֆիտ լեռնատափաստանային բուսականությունը՝ ներկայացված գիհու նոսր անտառների, սպնդուկի և տրագականտային գազերի զանգվածներով: Վիճակը անբավարար է:

**7. Ջերմուկ** (Ջերմուկի անտառտնտեսություն): Կազմավորվել է 1958թ., 3865 հա տարածության վրա: Գտնվում է Վայքում՝ Արփա գետի վերին հոսանքում, 2000-2500մ. բարձրության վրա: Պահպանության օբյեկտներն են կաղնու անտառները՝ կազմված կաղնու խոշորառէջ տեսակից ու մի շարք էնդեմիկ ծառատեսակներից, իսկ կենդանական աշխարհից՝ հայկական մուֆլոնը, բեզուարյան այծը, վարազը և արջը:

**8. Գյուլագարակի սոճու** (Ստեփանավանի անտառտնտեսություն): Կազմավորվել է 1958թ., 2590հա տարածության վրա: Գտնվում է Բազումի լեռնաշղթայի Քարհանք-ջուր գետակի հովտում,

հյուսիս-արևմտյան և հյուսիս-արևելյան լանջերին՝ 1300-1850մ. բարձրության վրա: Պահպանության օբյեկտն են ռելիկտային սոճու անտառները: Այս պուրակում սոճին ներկայացված է 130-150 տարեկան ծառերի տեսքով: Սոճու հետ խառը հանդիպում են բոխին, թխկին, արևելյան կաղնին և տեղ-տեղ՝ հաճարենին: Խոտածածկի տարրերից են այնպիսի հազվագյուտ տեսակներ, ինչպիսիք են սպնդուկը, խոլորձի տարբեր տեսակներ, նրանց թվում՝ թիթեռնախոլորձը և այլն: Համատարած հատումների պատճառով սոճուտների վիճակը շատ տագնապալի է:

**9. Սոսու պուրակ** ( գտնվում է «Շիկահող» պետարգելոց» ՊՈԱԿ-ի ենթակայության տակ): Կազմավորվել է 1958թ., 64,2 հա տարածության վրա: Տեղադրված է Հայաստանի հարավում, Ծավ և Շիկահող գետերի ափին, 700-800մ. բարձրության վրա: Հյուսիս-արևմուտքից հուսալիորեն պաշտպանված է Խուստուփ լեռան զանգվածով, իսկ հարավից՝ Մեղրու լեռնաշղթայով: Պուրակը շարունակվում է Ադրբեջանի տարածքում (4000 հա) և կոչվում է Բասուտչայի արգելոց: Պահպանության օբյեկտն է Կովկասում միակ բնական սոսու պուրակը, որը պահպանվում է հնագույն ժամանակներից: Հազվագյուտ սոսի արևելյան տեսակի հետ միասին այստեղ աճում են ուրիշ ռելիկտային տեսակներ՝ ընկուզենի, շրջահյուս հունական, բաղեղ և այլն: Վերջին 15 տարիներին անտառի վիճակը կտրուկ վատացել է: Սերմային վերարտադրության դադարեցման պատճառով՝ պուրակը խիստ նոսրացել է, չորացել, հատվել են շատ ծառեր: Այժմ իրականացվում են վերականգնման աշխատանքներ

**10. Մրտավարդենու** (Գուգարքի անտառտնտեսություն): Կազմավորվել է 1959թ., 1000 հա տարածության վրա: Գտնվում է հյուսիսային Հայաստանում, Փամբակի և Ծաղկունյաց լեռնաշղթաների հյուսիսիայաց լանջերին, Կոտայքի, Գուգարքի մարզերում՝ 1900-2200մ. բարձրության վրա: Պահպանության օբյեկտներն են ռելիկտային մրտավարդ կովկասյան տեսակը և ուղեկցող այլ հազվագյուտ տեսակներ: Ոչ կանոնավոր արածեցման, անտառի վերին մասերի հատման և ընդհանուր անտրոպոգեն գործոնների պատճառով, մրտավարդի երբեմնի խիտ մացառուտները այժմ գտնվում են ծայրահեղ ճնշված և կտրատված վիճակում:

**11. Արագածի Քարե լիճ — ալպյան** (գտնվում է Ֆիզիկայի ինստիտուտի ենթակայության տակ): Կազմավորվել է 1959թ., 300 հա տարածության վրա: Գտնվում է Արագած լեռան զանգվածի ամենավերին մասում՝ 3200-3500մ. բարձրության վրա: Գտնվում է Ֆիզիկայի ինստիտուտի տնօրինության տակ: Պահպանության օբյեկտներն են սառցադաշտային Քարե լիճը, հարակից ալպյան մարգագետինները: Այստեղ աճում են շատ հազվագյուտ և էնդեմիկ տեսակներ, ինչպիսիք են՝ գորտնուկ արագածի, մակարդախոտ Սոսնովսկու, ոջլախոտ գարշահոտը և այլն: Գերարածեցման և անտրոպոգեն գործոնի արդյունքում լճի շրջակայքի ալպյան գորգերը գտնվում են ծայրահեղ անբավարար վիճակում:

**12. Մարգահովտի** (Գուգարքի անտառտնտեսություն): Կազմավորվել է 1971թ., 3368 հա տարածության վրա: Գտնվում է հյուսիսային Հայաստանում, Փամբակի լեռնաշղթայի հյուսիսային լանջերին, Փամբակ գետի ավազանում, 1900-2200մ. բարձրության վրա: Պահպանության օբյեկտներն են խիստ դեգրադացված մեզոֆիլ անտառները և դրանց յուրահատուկ ֆաունան՝ այծյամը, գորշ արջը, կովկասյան մարեհավը և այլն:

**13. Արգաքանի և Մեղրածորի** (Հրազդանի անտառտնտեսություն): Կազմավորվել է 1971թ., 13532 հա տարածության վրա: Գտնվում է Կոտայքի մարզում, Դարալիկ և Մարմարիկ գետերի ավազանում՝ 1600-2100մ բարձրության վրա: Պահպանության օբյեկտներն են այծյամը, ուսուրական բժավոր եղջերուն, գորշ արջը, մարեհավը և այլ անտառային կենդանիներ: Արգաքանի արգելավայրի անտառներում (Աղվերանի կիրճ) հանդիպում են չափազանց հազվագյուտ ռելիկտային տեսակներ, որոնք գրանցված են նախկին ԽՍՀՄ և Հայաստանի Կարմիր գրքերում: Դրանցից են իժալեզու սովորակաճը, նեկտարասկորդում երեքֆուտայինը և այլն:

**14. Իջևանի** (Իջևանի անտառտնտեսություն): Կազմավորվել է 1971թ., 6813 հա տարածության վրա: Գտնվում է հյուսիսային Հայաստանում Աղստև գետի ավազանում, Իջևանի լեռնաշղթայի լանջերին՝ 900-2100 մ. բարձրության վրա: Պահպանության օբյեկտներն են անտառային բույսերը և հազվագյուտ ու արժեքավոր կենդանատեսակները՝ արջը, այծյամը, մարեհավը և այլ անտառային տեսակները: Վերջին տարիների չկարգավորված հատումների հետևանքով արգելավայրի անտառային էկոհամակարգերը կրել են զգալի վնասներ:

**15. Գանձաքարի-Վերին Աղդանի** (Իջևանի անտառտնտեսություն): Կազմավորվել է 1971թ., 6813 հա տարածության վրա: Գտնվում է հյուսիսային Հայաստանում՝ Պայտաջուր գետի ավազանում, Աղստև գետի աջափնյա վտակում: Պահպանության օբյեկտներն են հազվագյուտ և արժեքավոր կենդանատեսակները՝ արջը, այծյամը, մարեհավը և այլ անտառային տեսակներ, ինչպես նաև լեռնային անտառները: Աօրինի հատումների և Տավուշի մարզում ճանապարհաշինարարական աշխատանքների կատարման պատճառով նոսրացել է Գանձաքարի անտառը: Հատկապես համատարած հատված են անտառի հարավ և հարավ-արևմտյան լանջերը, որտեղ անտառի վերականգնումը շատ դժվարությունների հետ է կապված:

**16. Գետիկի** (Ճամբարակի անտառտնտեսություն): Կազմավորվել է 1971թ., 5728 հա տարածության վրա: Գտնվում է հյուսիս-արևելյան Հայաստանում, Գետիկ գետի ավազանում՝ 1500-2700մ. բարձրության վրա: Պահպանության օբյեկտներն են հազվագյուտ և արժեքավոր անտառային կենդանատեսակներ՝ այծյամը, գորշ արջը, վայրի խոզը, մարեհավը, ինչպես նաև լեռնային անտառները:

**17. Եղեգնաձորի - Եղեգիսի** (Եղեգնաձորի անտառտնտեսություն): Կազմավորվել է 1971թ., 4200 հա տարածության վրա: Գտնվում է Վայքում, Արփա գետի աջ վտակ Եղեգիս գետի ավազանում՝ 1200-2800մ. բարձրության վրա: Պահպանության օբյեկտներն են հազվագյուտ և արժեքավոր կենդանատեսակները՝ բեզոարյան այծ, հայկական մուֆլոն, առաջավորասիական ընձառյուծ, վայրի ցորենի մեծ բազմազանություն: Չնայած արգելավայրը կազմակերպվել է կենդանական աշխարհի պահպանության համար, բայց Եղեգիս գետի կիրճը բացառիկ հետաքրքրություն է նարկայացնում նաև բուսաբանական տեսակետից: Այս կիրճում աճում են մի շարք էնդեմիկ կամ հազվագյուտ տեսակներ՝ գրանցված նախկին ԽՍՀՄ և Հայաստանի կարմիր գրքերում: Դրանցից են՝ սմիրնիոպսիս հայկական, տերեփուկի տարբեր տեսակներ, որձաքիստ կոչի և այլն:

**18. Գորիսի** (Գորիսի անտառտնտեսություն): Զբաղեցնում է 1850 հա: Գտնվում է հարավային Հայաստանում՝ Զանգեզուրում, Որոտան գետի և նրա վտակ Վարարակնի ավազանում՝ 1400-2800մ. բարձրության վրա: Ստեղծվել է այս շրջանի կենդանական աշխարհի (այծյամ, ուսուրական բծավոր եղջերու, գորշ արջ, վարազ, մարեհավի տեսակներ) պահպանության համար: Այս կիրճում հանդիպում է շատ հազվագյուտ փասիան կովկասյան թռչնատեսակը: Այս վայրերը հետաքրքիր են նաև ֆլորիստիկ տեսակետից: Որոտանի կիրճի հարավային լանջերին առատորեն տարածված են վայրի նուռը, վայրի թուզը: Չոր լանջերին հանդիպում են գեղազարդ հիրիկ տարօրինակ և գիտության համար վերջերս հայտնաբերված նոր ենթատեսակ՝ հիրիկ գրոսսգեյմի, հազվագյուտ տերեփուկ լեզվանման, սոխի մի շարք հազվագյուտ տեսակներ և այլն: Բոլոր վերը նշված տեսակները գրանցված են Հայաստանի Կարմիր գրքում:

**19. Հանքավանի ջրաբանական** (գտնվում է ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության «Հայանտառ» ՊՈԱԿ-ի ենթակայության տակ): Կազմավորվել է 1981թ., 9350 հա տարածության վրա: Գտնվում է Մարմարիկ գետի վերին հոսանքում, Ծաղկունյաց լեռնաշղթայի լանջերին: Պահպանության օբյեկտներն են հանքային աղբյուրների սնման ավազանները:

**20. Ջերմուկի ջրաբանական** (գտնվում է ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության «Հայանտառ» ՊՈԱԿ-ի ենթակայության տակ): Կազմավորվել է 1981թ., 18000 հա տարածության վրա:

Գտնվում է Արփա գետի վերին հոսանքում: Պահպանության օբյեկտն են հանքային ջրերի տաք աղբյուրների սնման ավազանները:

**21. Արարատի որդան կարմիր** (գտնվում է ՀՀ բնապահպանության նախարարության «Արգելոցապարկային համալիր» ՊՈԱԿ-ի ենթակայության տակ): Կազմավորվել է 1987թ., 200 հա տարածության վրա: Գտնվում է Արարատի գոգահովտում, Արգավանդ, Արագափ և Սովետական գյուղերի միջև:

Պահպանության օբյեկտն է հալոֆիտ անապատը, այստեղ աճող որդանխոտ ափամերձ տեսակի հացազգիով, որի վրա ապրում է հայկական որդան կարմիրը: Արարատյան որդան կարմիրը էնդեմիկ միջատ է, որը գրեթե 3 հազարամյակ Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում օգտագործվել է կարմիր ներկանյութ կարմին ստանալու համար: Այս ներկը ունի բարձր կայունություն (չի գունաթափվում մի քանի հազարամյակ), անվտանգ է և կարող է կիրառվել սննդի, թեթև արդյունաբերության, պարֆյուներիայի և այլ ոլորտներում: Որդանից անջատված ճարպը օգտագործվում է բժշկության մեջ որպես հակաբորբոքային միջոց: Արարատյան դաշտի աղուտների յուրացման հետևանքով միջատի զբաղեցրած երբեմնի 11000 հա տարածքից այժմ պահպանվել է ընդամենը 217 հա: Որդան կարմիրը մտցված է նախկին ԽՍՀՄ Կարմիր գրքում: Միջատի քանակը տարեցտարի նվազում է:

Արարատյան հարթավայրի այս տարածքում, որպես բնության չափանմուշ, պահպանվել է հալոֆիտ բուսականության մի փոքր հողակտոր, մի քանի հազվագյուտ տեսակներով, ինչպիսիք են բորակաբուփը, կալախոտ կասպիականը, աղահասկիկ մերձկասպյանը, կարմրանը և այլն: Արածեցումից խուսափելու նպատակով՝ նախկինում հողակտորը ցանկապատով պարսպապատված էր: Այժմ ցանկապատը քանդված է և կատարվում է արածեցում: Արգելավայրը գտնվում է խիստ աղետալի վիճակում:

**Պատմական տեղեկանք.** Դեռևս վաղուց Հայաստանը հայտնի էր որպես արարատյան որդան կարմրից ստացվող վառ կարմիր, լուսադիմացկուն բնական ներկի՝ կարմինի մատակարարող: Այդ ներկը կարևոր դեր է խաղացել երկրի արդյունաբերական և տնտեսական կյանքում ընդհուպ մինչև տասնիններորդ դարը: Բնական կարմին ստանալու համար դեռ անհիշելի ժամանակներից հավաքել են արարատյան որդան կարմիր: Տասնիններորդ դարի վերջին Հայաստանի տարածքում արարատյան որդան կարմրի հավաքը և նրանից ներկի ստացումը դադարեց: Դրա պատճառը այն էր, որ համաշխարհային շուկայում հայտնվեց մեքսիկական որդանից ստացվող ավելի էժանագին կարմինը, իսկ հետագայում էլ ավելի էժանագին սինթետիկ անիլինային ներկերը: Սակայն սինթետիկ ներկերը զիջում էին բնական կարմինին իրենց լուսադիմացկունությամբ և անվնաս չէին մարդու առողջության համար: Այդ բացասական հատկանիշների բացահայտումը զգալի չափով նեղացրեց նրանց գործածության ոլորտը: Այժմ բնական ներկանյութերի պահանջը կրկին կտրուկ աճել է, որի պատճառով աճել է նաև հետաքրքրությունը այս տեսակի նկատմամբ:

**22. Բողաքարի** (Մեղրիի անտառտնտեսություն): Կազմավորվել է 1989թ., 2728 հա տարածության վրա: Գտնվում է Սյունիքի մարզի ծայր հարավում՝ Ջանգեզուրի լեռնաշղթայի հարավային լանջերին, 1400-2100մ. բարձրության վրա: Այստեղ արձանագրված են այնպիսի էնդեմիկ, հազվագյուտ տեսակներ, ինչպիսին են վարդակակաչ սոսնովակուն, արքայապսակ քրդականը և ուրիշներ: Կաղնու նուրանտառներում հանդիպում է կաղնի Արաքսի տեսակը և մի շարք հազվագյուտ խոլորձներ: Առավել մեզոֆիլ անտառներում աճում են խազեզ յուրահատուկի և սագասոխուկի հազվագյուտ տեսակները:

Այստեղից է նկարագրված խլածաղիկ Թախտաջանի լոկալ էնդեմիկը :

**23. Սև լիճ** (գտնվում է ՀՀ բնապահպանության նախարարության «Արգելոցապարկային համալիր» ՊՈԱԿ-ի ենթակայության տակ): Ստեղծվել է 1987 թվականին, գտնվում է Հայաստանի հարավում, Սյունիքի հրաբխային բարձրավանդակի Մեծ Իշխանասարի արևելյան լեռնաստորոտի կեղծ խառնարանային մասում, Հայաստանի և Ադրբեջանի սահմանային հատվածում՝ 2658 մ բարձրության վրա և զբաղեցնում է 240 հա տարածք: Պահպանվող օբյեկտներն են բարձրալեռնային հրաբխային ծագում

ունեցող ջրավազանը և նրան հարակից բնատարածքի բուսական և կենդանական համակեցությունները:

Արգելոցի ֆլորան իր մեջ ներառում է 102 բուսատեսակներ: Ֆլորայի աղքատությունը բացատրվում է նրանով, որ արգելոցն ընդգրկում է լճի հայելին և շատ հազվագյուտ, էնդեմիկ տեսակներ աճում են նրա սահմաններից դուրս, բայց շատ մոտ: Լճին ավաներձ բուսականությունը ներկայացված է հիմնականում մարգագետնային համակեցություններով: Լճում վերաբնակեցված է Սևանի իշխան ձկնատեսակը:

**24. Խոր Վիրապ** (գտնվում է «Խոսրովի անտառ» պետարգելոց» ՊՈԱԿ-ի ենթակայության տակ): Ստեղծվել է 2007 թ. և գտնվում է Հայաստանի Հանրապետության Արարատի մարզի Փոքր Վեդի գյուղական համայնքի վարչական սահմաններում, Արաքս գետի ձախակողմյան մասի Խոր Վիրապ եկեղեցական համալիրի և Արտաշատ հնագույն մայրաքաղաքի աջակողմյան հատվածում գտնվող 50,28 հեկտար խոնավ տարածքի վրա:

Արգելավայրի կազմակերպման հիմնական նպատակը միջազգային նշանակություն ունեցող խոնավ տարածքի էկոհամակարգի, բուսական և կենդանական աշխարհի՝ հատկապես ջրլող թռչունների ու դրանց ապրելավայրերի, հազվագյուտ բուսատեսակների և դրանց աճելավայրերի պահպանության, բնականոն զարգացման, վերարտադրության ու կայուն օգտագործման ապահովումն է:

Արգելավայրի հատուկ պահպանության օբյեկտներ են հանդիսանում մերձարաքսյան խոնավ տարածքի էկոհամակարգի յուրահատուկ կենդանական աշխարհը և ջրաճահճային բուսականությունը:

Արգելավայրի վրա բացասական ներգործություն ունեցող տնտեսական գործունեությունը սահմանափակելու կամ արգելելու նպատակով 100 մ լայնությամբ շրջագծով տարածքը սահմանվում է որպես պահպանման գոտի:

**25. Գիլան** (գտնվում է «Խոսրովի անտառ» պետական արգելոց» ՊՈԱԿ-ի ենթակայության տակ): Ստեղծվել է 2007 թ. և զբաղեցնում է 118 հեկտար տարածք: Արգելավայրը գտնվում է «Խոսրովի անտառ» պետական արգելոցի (Գառնու տեղամասի) «Բայբուրդ» կոչված տեղամասի Գեղամա լեռնաշղթայի հարավ-արևմտյան մասի նախալեռնային գոտում, ծովի մակերևույթից 920-980 մետր բարձրության վրա: Արգելավայրի կազմակերպման հիմնական նպատակը կիսաանապատային, նախալեռնային էկոհամակարգերի, բուսական և կենդանական աշխարհի ամբողջականության պահպանության, վերարտադրության ու կայուն օգտագործման ապահովումն է:

Արգելավայրի հատուկ պահպանության օբյեկտներ են հանդիսանում կիսաանապատային և նախալեռնային էկոհամակարգերի յուրահատուկ կենդանական և բուսական աշխարհը:

Արգելավայրի վրա բացասական ներգործություն ունեցող տնտեսական գործունեությունը սահմանափակելու կամ արգելելու նպատակով, 100 մետր լայնությամբ շրջագծով, տարածքը սահմանվել է որպես պահպանման գոտի:

## 7.8. Նոր ստեղծվող ԲՀՊՏ-ներ

### **«Արևիկ» ազգային պարկ**

Նախատեսվող «Արևիկ» ազգային պարկի տարածքը գտնվում է Սյունիքի մարզի Մեղրիի տարածաշրջանում՝ Մեղրի, Շվանիձոր և Նյուվաղի գետերի ջրհավաք ավազաններում:

Նախատեսվող ազգային պարկի տարածքը, որն իր մեջ ընդգրկում է նաև «Բողաքարի» պետական արգելավայրը, առանձնանում է հարուստ լանդշաֆտային և կենսաբանական բազմազանությամբ: Պարկի տարածքն ընդգրկում է Հայաստանում հանդիպող բնական համալիրների ողջ բազմազանությամբ:

յունը՝ անապատային, կիսաանապատային, լեռնային տափաստաններ, գիհու նոսրանտառներ, անտառներ՝ կաղնու գերակշռությամբ, ալպյան և մերձալպյան մարգագետիններ:

Այդպիսի բազմազանության շնորհիվ տարածքը բնակատեղի է այնպիսի հազվագյուտ և անհետացող կենդանական տեսակների, ինչպիսին են առաջավորասիական ընձառյուծը, բեզուարյան այծը, հայկական մուֆլոնը, միջերկրածովային կրիան, հայկական իժը, կովկասյան ջրասամույրը, կասպիական հնդկահավը, կովկասյան մարեհավը և ուրիշներ:

### **«Ձանգեզուր» արգելավայր**

Նախատեսվող արգելավայրի տարածքը Սյունիքի մարզի բնաշխարհի եզակի անկյուններից է: «Ձանգեզուր» արգելավայրի ստեղծման նպատակը Կապանի տարածաշրջանի հազվագյուտ և անհետացող բույսերի և կենդանիների տեսակների պահպանության և վերարտադրության ապահովումն է:

Այստեղ պահպանվում են հարավային Հայաստանի չոր նոսր լեռնաանտառային, բարձր լեռնային սուբալպիական և ալպիական, ֆրիգանային ու կիսաանապատային լանդշաֆտները՝ դրանց բուսական ու կենդանական եզակի համակեցություններով: Այստեղ պահպանվում են բույսերի 1800-ից և ողնաշարավոր կենդանիների 390-ից ավելի տեսակներ:

ՀՀ և միջազգային կարմիր գրքերում գրանցված կենդանիներից այստեղ հանդիպում են առաջավորասիական ընձառյուծը, բեզուարյան այծը, հայկական մուֆլոնը, անդրկովկասյան գորշ արջը, բլրային արծիվը, կասպիական հնդկահավը, կովկասյան մարեհավը, հայկական իժը, անդրկովկասյան սահնօձը և ուրիշներ:

### **«Արփի լիճ» ազգային պարկ**

Ազգային պարկ ստեղծելու հիմնական նպատակը Հայաստանի և Վրաստանի սահմանի վրա գտնվող Ջավախք-Շիրակ բարձրավանդակի ուրույն կենսաբազմազանությունը պահպանելն է: Ջավախք-Շիրակ հայաստանյան հատվածը գտնվում է հրաբխային ծագում ունեցող մեծ բարձրավանդակի վրա և իր լեռնային տափաստաններով, ինչպես նաև լճերով ու խոնավ տարածքներով բացառիկ է կովկասյան տարածաշրջանում:

Այս էկոհամակարգը հայտնի է որպես համընդհանուր կարևոր բնակատեղի բազմաթիվ թռչունների, սողունների և բույսերի համար, որոնց մի մասը համարվում են վտանգված և գրանցված են Հայաստանի ու միջազգային Կարմիր գրքերում:

Արփի լճի ջրհավաքը հանդիսանում է չվող թռչունների, հատկապես ցերեկային գիշատիչների, կարևորագույն հանգստավայր: Այստեղ է գտնվում հայկական որորի ամենամեծ գաղութը աշխարհում և գանգրափետուր հավալուսնի միակ բնադրավայրը Հայաստանում: Մեծ ձկնկուլը, քաջահավը, սև արագիլը, մոխրագույն կռունկը այստեղ հանդիպում են ավելի հաճախ, քան Հայաստանի այլ վայրերում: Այստեղ մեծ քանակով հանդիպում են փոքր ենթաարծիվը, գերեզմանաարծիվը, քարարծիվը, տափաստանային արծիվը, գառնանգղը:

Լճի և նրա ջրհավաքի իխտիոֆաունան ներկայացնում են կարմրախայտը, կովկասյան թեփուղը, հաշամը, ենթաբերանը, ծածանը:

Բաց տափաստանային տարածքների հիմնական կանթասուններն են՝ նապաստակը, աղվեսը, գայլը, փորսուղը:

Սողուններից պետք է նշել վերջերս հայտնաբերված և IUCN (The World Conservation Union) Կարմիր ցանկում ընդգրկված դարևակու իժը, որի աշխարհում հայտնի միակ պոպուլյացիան գտնվում է Ջավախքի լեռնաշղթայի արևմտյան լանջերի քարքարոտ զառիվայրերի՝ ծովի մակերևույթից 2200 - 2500 մ բարձրության վրա:

**«Գնիշիկ» և «Ջերմուկ» ազգային պարկեր**

Նախատեսվող ազգային պարկերի տարածքները ընդգրկում է Վայոց Ձորի լանդշաֆտների բարձունքային գոտիականության գրեթե ողջ համակարգը՝ սկսած ցածր և միջին լեռնային կիսաանապատներից մինչև բարձր լեռնային տափաստաններն ու Արփա գետի վերին հոսանքների մերձալպյան տիպի լանդշաֆտը: Վայոց Ձորն առանձնանում է կենսաբանական հարուստ բազմազանությամբ, որն առաջացել է շնորհիվ նրա աշխարհագրական դիրքի, ռելիեֆի խիստ կտրատվածության, լեռնալանջերի տարբեր դիրքադրության, ռելիեֆի բարձունքային մեծ տատանումների՝ (900 մ-ից մինչև 3300-3500 մ ծովի մակերևույթից) և հանդիսանում է Կովկասի բուսականության տեսակառաջացման կարևորագույն օջախներից մեկը:

**«Գնիշիկ» ազգային պարկն** ընդգրկում է Գնիշիկ և Արփա գետերի հովիտները:

Տարածքն առանձնանում է հազվագյուտ և էնդեմ բուսատեսակներով, որոնցից շատերը գրանցված են ՀՀ կարմիր գրքում: Պարկի տարածքը հանդիսանում է բնակմիջավայր այնպիսի հազվագյուտ տեսակների համար, ինչպիսիք են առաջավորասիական ընձառյուծը, բեզդարյան այծը, հայկական մուֆլոնը, գորշ արջը, հնդկական մացառախոզը, հայկական իժը, անդրկովկասյան սահնօձը, երկարատ սցինկը, ոսկեգույն մաբույան, սևազլուխ ռինխոկալամուսը և այլն:

Այս տարածքն առանձնանում է նաև ջրաբանական և երկրաբանական եզակի օբյեկտներով. հնագույն մերկացումներ, հրաշակերտ գոյացումներ, քարանձավներ, ջրվեժներ, աղբյուրներ և այլն, որոնցից շատերը բնության հուշարձանի կարգավիճակի ենթակա տարածքներ են: Այստեղ են գտնվում «Մոզրովի», «Մագիլի» ու «Արջերի» կարստային քարանձավները:

Նախատեսվող պարկի տարածքը հարուստ է նաև հայ ժողովրդի պատմա-մշակութային տարբեր հուշարձաններով՝ Նորավանքը, Արենիի եկեղեցին, «Ջրովանք» քարանձավային մատուռը, Գնիշիկի հովտի XII-XIII դարերի խաղողի, ընկույզի, ծիրանի, թթենու այգիները և այլն:

**«Ջերմուկ» ազգային պարկի տարածքն** ընդգրկելու է Արփա գետի վերին հոսանքի և նրա աջակողմյան վտակ Յերիերի ջրհավաք ավազանները: Լեռնագրական տեսակետից տարածքը զբաղեցնում է Վարդենիսի լեռնավահանի և Սյունիքի հրաբխային բարձրավանդակի հանգուցահատվածի հարավային լանջերը՝ ներգրավելով «Ջերմուկ», «Յերիերի նոսրանտառներ» և «Ջերմուկի ջրաբանական» արգելավայրերը:

Նախատեսվող տարածքը հանդիսանում է բնակմիջավայր այնպիսի հազվագյուտ տեսակների համար, ինչպիսիք են առաջավորասիական ընձառյուծը, բեզդարյան այծը, հայկական մուֆլոնը, գորշ արջը, հնդկական մացառախոզը, հայկական իժը, անդրկովկասյան սահնօձը, երկարատ սցինկը, ոսկեգույն մաբույան, սևազլուխ ռինխոկալամուսը և այլն:

Արփայի գետահովիտը Ջերմուկի մերձակայքում բնական հուշարձանների թանգարան է բաց երկնքի տակ: Այս գեղատեսիլ հովտում ուշագրավ են Գնդեվազի լավային հոսքի սյունաձև մերկացումները, դայկաները, երիտասարդ հրաբխային կոները, լավային տարբեր հոսքերի ակնաբուխ քարերը, քարաթափվածքները, էրոզիոն հսկա ժայռակամարը, փրփրաբաշ ջրվեժը, հանքային և քաղցրահամ աղբյուրները, ժայռաբուխ հորդառատ աղբյուրները, հանքային տաք ջրերը, բազմազան գեղատեսիլ ժայռերը, որոնցից առանձնապես հետաքրքրական է «Վարդան Մամիկոնյան» բնական արձանը Արփա գետի կիրճում:

Շնորհիվ «Ջերմուկ», «Սայաթ-Նովա», «Շիրակ», «Կեչուտ» աղբյուրների ու ռոդոնային ջրերի բուժիչ և կազդուրիչ հանքային ջրերի, առողջարար կլիմայական պայմանների և գեղատեսիլ բնապատկերների, այս տարածաշրջանը համարվում է մեր հանրապետության կարևորագույն և գործող հանգստավայրերից մեկը:



## 8. ԲՅՊՏ-ներում էկոտուրիզմի կառավարման ուղիներ

Եթե բնության հատուկ պահպանվող տարածքները ինչպես հարկն է պլանավորվում են և կառավարվում, զբոսաշրջությունը կարող է լիովին համատեղելի լինել այդ տարածքների նպատակներին

### 8.1 Չբոսաշրջության նպատակները և խնդիրները պահպանվող տարածքներում

Պահպանվող տարածքներում զբոսաշրջության զարգացման գործընթացները պետք է հետապնդեն երկու գլխավոր նպատակ՝

- գտնել ուղիներ ինտեգրվելու զբոսաշրջային տնտեսության մեջ՝ զբոսաշրջիկների ծախսած գումարից մասնաբաժին ստանալու համար
- արդյունավետ կառավարել զբոսաշրջության ոլորտը՝ շրջակա միջավայրի վրա բացասական ազդեցությունը կանխարգելելու նպատակով:

Բնության և բնական պարկերի եվրոպական ֆեդերացիան /FNNPE, European Federation for Nature and Natural Parks/ նախանշել է պահպանվող տարածքներում զբոսաշրջության համապատասխան խնդիրները տարբեր ոլորտներում:

#### Բնապահպանական խնդիրներ

- էկոլոգիական պահպանություն՝ կենսաբազմազանության հողերի, օդի որակի պահպանություն, ինչպես նաև ջրհավաք ավազանների կառավարում:

#### Մշակութային խնդիրներ

- տեղական բնակչության և այցելուների մոտ շրջակա միջավայրի վերաբերյալ գիտելիքների մակարդակի և իրազեկության բարձրացում
- տեղական բնական և մշակութային ժառանգության գնահատում
- կայուն զբոսաշրջությունը տեղական և ազգային մշակույթի մաս դարձնելը:

#### Սոցիալական խնդիրներ

- այցելուների գոհունակություն և լավ ժամանց
- տեղական բնակչության կենսամակարդակի բարելավում և մասնագիտական որակավորման բարձրացում
- կայուն զբոսաշրջության գովազդում որպես այլընտրանք զանգվածային զբոսաշրջության
- պահպանվող տարածքների այցելության մատչելիության հասարակության բոլոր շերտերի համար:

#### Տնտեսական խնդիրներ

- տեղական և ազգային տնտեսության զարգացում
- տեղական ձեռնարկությունների և աշխատատեղերի ստեղծման խթանում
- տարածքների պահպանության համար աճող եկամուտների ապահովում:

## 8.2. Իրավական կանոնակարգում

Հայաստանի ԲՀՊՏ-ներում զբոսաշրջության զարգացման առկա իրավական հիմքերն են.

- ա/ ԲՀՊՏ-ների հիմքի վրա գործող ՊՈԱԿ-ների կանոնադրության մեջ թուլատրելի ձեռնարկատիրական գործունեության տեսակների շարքում ամրագրված զբոսաշրջության և գիտաճանաչողական զբոսաշրջության դրույթը,
- բ/ ՀՀ «Բնության հատուկ պահպանվող տարածքների մասին» օրենքը,
- գ/ ՀՀ օրենքը «Զբոսաշրջության և զբոսաշրջային գործունեության մասին»՝

*Հոդված 5. Զբոսաշրջության բնագավառում պետական քաղաքականության հիմնական նպատակները, գերակա ուղղությունները և միջոցները.*

- զբոսաշրջային այնպիսի համակարգի ստեղծումը, որը նպաստում է զբոսաշրջային զրավչություն ունեցող ռեսուրսների և շրջակա միջավայրի պահպանմանը, պատմամշակութային ժառանգության և բնության ռացիոնալ օգտագործմանը
- Հայաստանում առաջնային զարգացման ենթակա բնական, սոցիալ-մշակութային և առողջարանային ռեսուրսներով հարուստ զբոսաշրջային տարածաշրջանների և (կամ) կենտրոնների զարգացման ապահովումը:

Վերոհիշյալ իրավական հիմքերը բավարար չեն էկոտուրիզմի կազմակերպման, զարգացման և կառավարման համար, անհրաժեշտություն կա ստեղծել համապատասխան ենթաօրենսդրական ակտեր և Ազգային Ռազմավարություն, որը բխում է ՀՀ կառավարության Կենսաբազմազանության մասին Կոնվենցիայի շրջանակներում ստանձնած պարտավորություններից:

## 8.3. Մարդկային ռեսուրսների և մասնագիտացված կադրերի զարգացում

Հայաստանի ԲՀՊՏ-ներում զբոսաշրջությունը գործնական հիմքերի վրա դնելու նպատակով սկզբնական փուլում անհրաժեշտ է ձևավորել զբոսաշրջությամբ զբաղվող առնվազն 2-3 հաստիքներով համալրված բաժիններ, որոնց անձնակազմը պետք է տիրապետի անգլերենին և համակարգչային տեխնիկային:

Հայաստանի մարզերում առկա խորհրդային ժամանակների զբոսաշրջության մասնագետները իրենց կազմակերպչական ունակություններով և տեղանքի իմացությամբ, անշուշտ, մեծ ներդրում կարող են ունենալ ԲՀՊՏ-ներում: Սակայն հարկ է նշել, որ այսօրվա զբոսաշրջության պլանավորումը և կառավարումը խիստ տարբերվում է նախկին պետական մենաշնորհային զբոսաշրջությունից, և այս տիպի մասնագետները հաջողություն ունենալու համար պետք է ձգտեն վերանայել մոտեցումները և ձեռք բերել նոր գիտելիքներ ու հմտություններ:

Զբոսաշրջությամբ զբաղվող անձնակազմը ունի գործողությունների լայն շրջանակ և պետք է ունենա հետևյալ կարողությունները՝

1. Հասկանա այցելուների կարիքները և ցանկությունները:
2. Մատուցի բարձրակարգ ծառայություններ:
3. Վարի գնային ճկուն քաղաքականություն:
4. Վարի շուկայավարման և գովազդային գործունեություն:
5. Զբոսաշրջության և ռեսուրսների էկոնոմիկայի և ֆինանսների կառավարում:
6. Զբոսաշրջության կառավարում:
7. Բացատրելու, մեկնաբանելու և ինտերպրետացիայի:

Շատ կարևոր է, որ ԲՀՊՏ-ն աշխատանքի վերցնի այս հմտությունները ունեցող մարդկանց, կամ էլ քաջալերի ներկա աշխատակազմին՝ ուսանելու և ձեռք բերելու դրանք: Բացի դրանից, անհրաժեշտ է, որ պահպանվող տարածքի ողջ անձնակազմը մասնակցի արտակարգ իրավիճակներին արձագանքելու և փրկարարական աշխատանքների կազմակերպման դասընթացներին:

Հնարավոր են ուսուցման տարբեր ձևեր.

- տեղում իրականացվող ուսուցում՝ համապատասխան մասնագետների ներգրավմամբ
- հանրապետությունում կազմակերպվող դասընթացներ
- ուսումնական այցելություններ /study tours/ զբոսաշրջության զարգացման փորձ ունեցող երկրների պահպանվող տարածքներ:

Վերջինը լայնորեն կիրառվող ձև է զբոսաշրջության ուսուցման մեջ:

Համեմատաբար փոքր ֆինանսական ռեսուրսներ պահանջող ուսումնական այցելություն ներկա պայմաններում կարելի է կազմակերպել Վրաստանի «Բորժոմ-Խալազաուրի» ազգային պարկ, որը միակն է Հարավային Կովկասում, որտեղ լուրջ ներդրումներ են կատարվել գերմանական զարգացման բանկի /KfW/ կողմից և վերջին տարիներին արդյունավետ աշխատանքներ են տարվել զբոսաշրջության զարգացման ուղղությամբ:

Բացատրելու, մեկնաբանելու և ներկայացնելու ունակությունները առանձնահատուկ տեղ են գրավում զբոսաշրջության ոլորտում: Դրա համար անհրաժեշտ է կազմակերպել հատուկ դասընթացներ մասնագիտացված, բարձր որակավորում ունեցող ուղեկցորդներ պատրաստելու նպատակով:

Դասընթացներում պետք է՝

- ապահովել հիմնական օտար լեզուների ուսուցում
- ներգրավել ԲՀՊՏ-ների մերձակա համայնքների ներկայացուցիչներին
- ինտեգրել զբոսաշրջության զարգացման և բնապահպանական խնդիրները
- առաջնահերթել իրազեկության և շրջակա միջավայրի պահպանության հարցերը
- դասավանդելու նպատակով ներգրավել մասնագիտացված տեղական կամ միջազգային ուղեկցորդներին
- ապահովել բավարար ժամանակային տևողություն:

## **8.4 Պահպանվող տարածքների նախապատրաստում զբոսաշրջային գործունեության համար**

### **8.4.1.Ենթակառուցվածք**

ԲՀՊՏ-ների բոլոր տիպի ինֆրակառուցվածքները պարտադիր պետք է նախագծվեն, կառուցվեն և սպասարկվեն բնական ու մշակութային շրջակա միջավայրին համահունչ լինելու սկզբունքներով:

ԲՀՊՏ-ներում կարող է լինել զբոսաշրջության հետևյալ ենթակառուցվածք՝

- այցելուների կենտրոններ
- կացարաններ
- սննդի և վաճառքի կետեր
- դիտելուն, ուսումնասիրելուն նպաստող ենթակառուցվածք
- ճանապարհներ, արահետներ, ջրային ուղիներ
- տեղեկացնող ենթակառուցվածք

- բացատրական ենթակառուցվածք
- այցելուների ֆիզիկական կարիքների համար ենթակառուցվածք
- կենցաղային պայմանների ապահովման և աղբահանման ենթակառուցվածք
- մուտքեր և ընդունարաններ
- անձնակազմի տնակներ:

Կախված պահպանության ռեժիմից, թույլատրելի ենթակառուցվածքի տիպերը պետք է ամրագրված լինեն տվյալ ԲՀՊՏ-ի կառավարման պլանում, մասնավորապես արգելոցներում ենթակառուցվածքը պետք է լինի խիստ սահմանափակ, փոքրածավալ և գլխավորապես պետք է տեղադրվի նրա սահմաններից դուրս:

### **Այցելուների կենտրոն**

Այցելուների կենտրոնները նպատակահարմար է ստեղծել ԲՀՊՏ-ի վարչական շենքին կից, ինչպես նաև նրա տեղամասերի ուղեփակոցների մոտ: Հարակից բոլոր մեծ համայնքներում նպատակահարմար է ստեղծել Այցելուների կենտրոնի ներկայացուցչություններ:

Այցելուների կենտրոնը կարող է համատեղել տեղեկատվական և բացատրական գործառնություններ: Դրա համար կենտրոնը պետք է համալրվի համապատասխան նյութատեխնիկական բազայով՝ ներառյալ տեղեկատվական և բացատրական նյութեր: Մասնավորապես պետք է ստեղծել և սպասարկել կացարանների և այլ ծառայությունների տվյալների բազա, ռեզերվացիայի հնարավորություն տարբեր եղանակներով՝ հեռախոսով, այցելությամբ, ինտերնետով: Կարելի է ընդգրկել նաև առևտրային գործունեություն, օրինակ՝ ի թիվս այլ նյութերի, այցելուներին տրամադրել տեղեկություններ զբոսաշրջային կացարանների ազատ տեղերի մասին, կիրառելով այս ծառայության դիմաց կացարաններից գումարը գանձելու տարբեր մեխանիզմներ:

Վիճակագրություն վարելը ոչ դյուրին, բայց շատ անհրաժեշտ գործ է: Անհրաժեշտ է ԲՀՊՏ-ի վարձակալներից, ինչպես նաև մոտակայքում գործող մյուս իրավական կարգավիճակ ունեցող զբոսաշրջային ծառայություններ մատուցողներից, պայմանագրով ամրագրված կարգով ստանալ վիճակագրական տվյալներ տարբեր ժամանակային կտրվածքներով: Հետագայում վիճակագրություն վարելու նպատակով կարելի է ստեղծել և կիրառել կուպոնային համակարգ: Այցելուների կենտրոնում կարելի է վաճառել կուպոններ, որոնք թույլ կտան օգտվել անվճար որոշ ծառայություններից, միաժամանակ լրացնել վիճակագրական քարտեր:

### **Կացարաններ**

ԲՀՊՏ-ի սահմաններում և հարակից տարածքներում տեղակայված կացարաններին պետք է ներկայացվի երկու տեսակի պահանջ՝

ա/ որակյալ մատուցվող ծառայություններ և սպասարկում,

բ/ էկոլոգիական չափանիշներ:

#### **ա/ Մատուցվող ծառայությունների և սպասարկման որակ**

Ջրոսաշրջային ծառայությունների և սպասարկման որակի գնահատումը և կառավարումը որքան կարևոր է ԲՀՊՏ-ների համար, այնքան էլ նեղ մասնագիտական և պարկի աշխատակազմի համար ոչ դյուրին գործ է: Ներկա պայմաններում և մոտ ապագայում այդ գործը վեր է Հայաստանի ԲՀՊՏ-ների անձնակազմի ուժերից և մասնագիտական հնարավորություններից: Այդ պատճառով առաջարկվում է միակ ռացիոնալ և արդյունավետ միջոցը՝ ԲՀՊՏ-ի սահմաններում և հարակից տարածքներում տեղակայված բոլոր կացարանները անցնեն Հայաստանի Հանրապետությունում կիրառվող **հյուրանո-**

**ցային տնտեսության օբյեկտների որակավորման** ընթացակարգը և ստանան որակավորման կարգեր:

**Բացատրություն**

Համաձայն «Ջրոսաշրջության և զբոսաշրջային գործունեության մասին» ՀՀ օրենքի պահանջների, 2004 թվականից կառավարության կողմից սահմանված է Հայաստանի Հանրապետությունում հյուրանոցային տնտեսության օբյեկտների որակավորման ընթացակարգ: Համաձայն այդ օրենքի «Հյուրանոցային տնտեսության օբյեկտներն են հյուրանոցները, մոթելները, հյուրանոցատիպ հանգրվանները, առողջարանները, հանգստյան և մասնագիտացված ճամբարները կամ տները, պանսիոնատները, զբոսաշրջային, մանկապատանեկան և ճամբարային բնակատեղիները (համալիրները), զբոսաշրջային տները»:

Որակավորման կարգ ստանալու համար պետք է դիմել ՀՀ Առևտրի և տնտեսական զարգացման նախարարության կողմից ստեղծված համապատասխան հանձնաժողովին:

**բ/ էկոլոգիական չափանիշներ**

Կացարանները պետք է համապատասխանեն հետևյալ էկոլոգիական չափանիշներին՝

- նախագծվեն, կառուցվեն և գործեն բնական և մշակութային միջավայրին ներդաշնակ
- անցնեն շրջակա միջավայրի վրա ազդեցության գնահատման /ՇՄԱԳ/ փորձաքննություն
- նվազեցնեն աղբի քանակը, կատարելագործեն աղբի կուտակման և տեղափոխման ձևերը
- կատարելագործեն կեղտաջրերի մաքրման և հեռացման եղանակները, մասնավորապես զուգարանների հետ կապված
- ապահովեն էկոլոգիապես մաքուր ջրի և սննդամթերքի օգտագործում
- որդեգրեն ջրի խնայողության քաղաքականություն
- նվազեցնեն չվերարտադրվող աղբյուրներից ստացված էներգիայի օգտագործումը, որդեգրեն էներգախնայողության և այլընտրանքային էներգիայի կիրառման քաղաքականություն
- նախաձեռնեն շրջակա միջավայրի հետազոտման և պահպանության ծրագրեր կամ մասնակցեն գործող ծրագրերին
- կապեր հաստատեն և համագործակցեն տեղական համայնքների հետ, աշխատատեղեր առաջարկեն տեղի բնակչությանը
- ձեռք բերեն և տարածեն շրջակա միջավայրի առանձնահատկություններին և պահպանությանը վերաբերող տեղեկատվական և բացատրական /ինտերպրետիվ/ նյութեր (զբոսաշրջիկներին և աշխատակազմը կրթելու համար)
- առաջարկեն այցելուներին կրթական և մասնակցային բնապահպանական տուրեր:

էկոլոգիական չափանիշներին համապատասխանեցնելու գործընթացների վերաբերյալ մանրամասնությունները ներկայացված են 8.9.4. «Ջրոսաշրջության բացասական ազդեցության կառավարման միջոցներ» բաժնում:

ԲՀՊՏ-ներում կացարանները կարող են լինել ինչպես վրանային ճամբարների, այնպես էլ լեռնային խրճիթների տեսքով: Վրանային ճամբարները, վրանատեղերը և լեռնային խրճիթները պետք է լինեն ծավալով փոքր, հասարակ և համապատասխանեն վերը թվարկված էկոլոգիական չափանիշներին:

**Սննդի և վաճառքի կետեր**

Սննդի և վաճառքի կետերը նպատակահարմար է շահագործել գլխավորապես վարձակալներ-

րի միջոցով: Ըստ Հանրապետությունում ընդունված կարգի, սննդի կետերը չեն դասվում զբոսաշրջային օբյեկտների կարգին և կանոնակարգվում են քաղաքաշինական, սանիտարական և այլ իրավական նորմերով: Սակայն, գործելով ԲՀՊՏ-ի տարածքում, դրանք ևս պետք է համապատասխանեն զբոսաշրջային կացարանների ներկայացվող էկոլոգիական բոլոր չափանիշներին:

Հուշանվերների կրպակ պետք է գործի Այցելուների կենտրոնին կից:

### **Դիտելուն, ուսումնասիրելուն նպաստող ենթակառուցվածք**

Սրանց թվին են դասվում դիտակետերը և թաքստոցները: ԲՀՊՏ-ների լանդշաֆտային կառուցվածքից ելնելով, նպատակահարմար է դիտակետեր տեղադրել երթուղիների երկայնքով՝ լավագույն տեսադաշտ ունեցող բարձրադիր տեղանքներում: Բնական միջավայրը չխախտելու նպատակով դրանք պետք է լինեն տաղավարների կամ նստարանների տեսքով՝ անբարենպաստ եղանակից պաշտպանվելու, ինչպես նաև տեղեկատվություն ստանալու հնարավորությամբ:

Թռչնադիտողների համար հատուկ ստեղծված թաքստոցները կիրառվում են շատ երկրներում /տեղեկություններ և հետաքրքիր օրինակներ կարելի է գտնել [www.wildlifewatchingsupplies.co.uk](http://www.wildlifewatchingsupplies.co.uk); [www.bird-hiders.co.uk](http://www.bird-hiders.co.uk) կայքերում/: Դրանք տեղադրվում են թռչունների մշտական կուտակման վայրերում:

### **Ճանապարհներ, արահետներ, ջրային ուղիներ**

Արահետների տեղակայությունը պետք է համապատասխանի առաջարկվող զբոսաշրջային երթուղիներին: Դրանք կարող են լինել տարբեր երկարության և առաջարկեն տարբեր տիպի գրավչություններ, հնարավորության դեպքում ցանկալի է հասանելի լինեն մեկ մեկնարկային կետից: Գլխավորապես լեռնային ռելիեֆ ունեցող Հայաստանի ԲՀՊՏ-ներում անհրաժեշտ են արահետների մասնագիտորեն անցկացված նախագծման և բավականին ծավալուն կառուցապատման և բարեկարգման աշխատանքներ: Կատարող կազմակերպությունների ընտրությունը և աշխատանքների մոնիթորինգը բավականին դժվար և պատասխանատու գործ է: Կառուցապատման և բարեկարգման աշխատանքներում պետք է հնարավորինս օգտագործվեն գոյություն ունեցող արահետները և նվազագույնի հասցվի կամ բացառվի բացասական ազդեցությունը բնական լանդշաֆտների վրա:

Ճիշտ նախագծված և պատրաստված արահետները պետք է ունենան հետևյալ առանձնահատկությունները՝

- լինեն հեշտ գտնվող
- այցելուներին հասցնեն դեպի գրավիչ վայրեր
- պարունակեն տարբեր մակարդակի հետիոտն արշավելու հնարավորություններ /կարճ, երկար, դժվար, հեշտ/
- համեմատած շրջակա տարածքի հետ՝ լինեն ավելի հեշտ անցանելի
- լեռնային ռելիեֆ ունեցող տարածքներում ապահովեն վերելք, բայց ոչ կտրուկ
- ընձեռեն միակողմանի երթևեկության հնարավորություն /ցանկալի է լինեն օղակաձև/
- հատման կետերում կամ կողմնորոշվելու տեսակետից բարդ տեղերում ունենան ուղղություն ցույց տվող նշաններ
- շրջանցեն ռելիեֆի կամ կենսաբազմազանության տեսանկյունից շատ զգայուն և խոցելի վայրերը:

Շատ դեպքերում պետք է հնարավորություն տալ այցելուներին երթևեկել ինքնուրույն: Այդ նպատակով պետք է ապահովել նրանց պարզ քարտեզներ պարունակող արահետների ուղեցույ-

ցով: ԲՅՊՏ-ի անձնակազմի կամ մասնավոր զբոսաշրջային ձեռնարկությունների ուղեկցորդների ներկայությունը կարող է ավելի ցանկալի լինել մեծ խմբերի դեպքում, կամ խոցելի վայրերում: Սակայն անձնակազմի ներկայությունը պետք է տեղեկատվություն և բացատրություն տալու անհրաժեշտության դեպքերում, կարգավորում պահանջող դեպքերում, ինչպես նաև մոնիթորինգի համար:

Ինչ վերաբերում է հատուկ թռչնադիտական արահետների ցանցին, ապա դրանք, ըստ միջազգայնորեն ընդունված փորձի, ավելի շատ նախատեսվում են ոչ թե մասնագիտացված խմբերի /keen bird-watchers/ համար, այլ ունեն ավելի ընդհանուր իրազեկության և կրթական նպատակներ: Այդպիսի արահետներով այցելուները կարող են անցնել ինքնուրույն՝ նախօրոք ստանալով տեղեկատվություն Այցելուների կենտրոնից:

**Տեղեկացնող և բացատրող ենթակառուցվածք**

Բացի Այցելուների կենտրոններից, տեղեկացնող և բացատրող ենթակառուցվածքը պետք է տեղակայված լինի նաև ԲՅՊՏ-ի այլ՝ հաճախակի այցելվող վայրերում՝

- արահետների երկայնքով
- պատմամշակութային և բնության հուշարձանների մոտակայքում և դեպի դրանց տանող ճանապարհներին
- ճանապարհներին, բոլոր բնակավայրերի մուտքերի և ելքերի մոտ:

Դրանք պետք է լինեն ուղղություն տվող նշաններ, կանոնակարգող ցուցանակներ, ցուցասրահներ, ցուցավահանակներ և այլն: Ցուցանակները, նշանները, վահանակները պետք է լինեն հիմնովին պատրաստված, լավ նախագծված, հասկանալի ձևակերպված և տեղակայված բոլոր ռազմավարորեն անհրաժեշտ տեղերում, բայց ոչ ձանձրացնող: Նպատակների և անհրաժեշտ բովանդակության մասին տեղեկությունները ներկայացված են 8.4.2. Տեղեկատվություն և բացատրություն բաժնում:

**Այցելուների ֆիզիկական կարիքների համար ենթակառուցվածք: Կենցաղային ապահովման և աղբահանման ենթակառուցվածք**

Սրանց թվին են պատկանում հանգստի և սնվելու վայրերը, զուգարանները, աղբյուրները, պատսպարանները, ինչպես նաև ջրի, էլեկտրաէներգիայի մատակարարման սարքերը և աղբի տեղադրման հարմարությունները:

Այս տիպի ենթակառուցվածք անհրաժեշտ է ստեղծել ԲՅՊՏ-ի առավել այցելվող տարածքներում՝

- այցելուների կենտրոններին կից
- պատմամշակութային և բնության հուշարձանների շրջակայքում
- երթուղիների երկայնքով՝ վրանատեղերի և խրճիթների համալիրների կազմում:

**Մուտքեր և ընդունարաններ**

Այստեղ պետք է լինեն մեքենայի կանգառներ, տոմսերի, տեղեկատվանյութերի և հուշանվերների կրպակներ: Մեքենաների կանգառ պետք է ստեղծել նաև Այցելուների կենտրոնի մոտակայքում:

**Անձնակազմի տնակներ**

Անձնակազմի տնակները միայն անուղղակի կապ կարող են ունենալ զբոսաշրջության հետ, օրինակ այստեղ ևս կարելի է տեղադրել տեղեկատվական և բացատրական նյութեր, առաջին օգնության պարագաներ և այլն: Սակայն դրանք էլ այլ ենթակառուցվածքի նման պետք է նախագծվեն, կառուց-

վեն և սպասարկվեն բնական և մշակութային շրջակա միջավայրին համահունչ լինելու սկզբունքներով:

#### **8.4.2. Տեղեկատվություն և բացատրություն /ինտերպրետացիա/**

Զբոսաշրջիկներին՝ ժամանման և ողջ այցելության ընթացքում, ինչպես նաև տեղի բնակչությանը, պետք է մատչելի և որակյալ տեղեկատվություն մատուցվի, ինչը կարող է մեծագույնս նպաստել զբոսաշրջության կայուն զարգացմանը: Տեղեկատվություն մատուցելը կարող է նաև զուգակցվի ինտերպրետիվ /բացատրական/ էլեմենտների հետ, օգնելով բարձրացնել այցելուների իրազեկությունը շրջակա միջավայրի պահպանության հարցերի և տեղական համայնքների կարիքների վերաբերյալ:

**Տեղեկատվությունը** պետք է լինի հետևյալ բովանդակության՝

- *Նախօրոք, ժամանումից առաջ՝* եղանակը, փոխադրամիջոցներ, կացարաններ և այլ ծառայություններ, ճանապարհորդության տևողությունը և այլն
- *Ժամանումից հետո, ԲՀՊՏ-ի ներսում՝ կողմնորոշում, վարքի կանոններ, երթուղու տևողությունը, դժվարությունը և այլն:*

Կիրառվում են **տեղեկացման** հետևյալ միջոցները՝

- *անմիջական՝* այցելուների կենտրոններ, տեղեկատվական կրպակներ, փոստ, հեռախոս, էլեկտրոնային փոստ
- *ոչ անմիջական՝* ճանապարհորդական գրքույկներ, ուղեցույցներ, քարտեզներ:

**Ինտերպրետացիան** կազմակերպվում է հետևյալ միջոցներով՝

- *անմիջական՝* ուղեկցորդի բացատրություն, գործնական ցուցադրումներ
- *ոչ անմիջական՝* ցուցապաստառներ, էկրաններ, ուղեցույցներ, բրոշյուրներ, կինոնկարներ, ցուցահանդեսներ

Տեղեկացնող և ինտերպրետիվ ենթակառույցները /օրինակ՝ Այցելուների կենտրոնները, կանոնակարգող ցուցանակները, ցուցասրահները, ցուցավահանակները/ և տպագիր նյութերը /օրինակ՝ բրոշյուրները, տպագրված կանոնակարգերը/ պետք է կառուցվեն այնպես, որ ուղղված լինեն հետևյալ չորս նպատակներից առնվազն մեկի կատարմանը՝

1. *Բարձրացնեն այցելուների իրազեկությունը շրջակա բնական և մշակութային միջավայրի վերաբերյալ:* Դրա համար դրանք պետք է պարունակեն տեղեկություններ պատմության, մշակույթի, կենսաբազմազանության, բնական հուշարձանների վերաբերյալ և այլն:
2. *Հանգեցնեն այցելուների և տեղացիների վարքագծի փոփոխությանը:* Այցելուներին պետք է տրամադրվեն կանոններ և կանոնակարգեր, որևէ գործողություն ուղղակի արգելելու փոխարեն տրամադրվող նյութերը պետք է նպաստեն վարքագծի փոփոխությանը: Օրինակ՝ եթե ցուցանակին գրված է՝ «Արահետով անցնելն արգելվում է», մարդկանց, բնականաբար, ավելի է հետաքրքրում, թե ինչ կա այդ արահետի երկայնքով: Ավելի արդյունավետ տարբերակն է «Այս արահետի գերծանրաբեռնվածությունը բերել է հողի ծածկույթի էրոզիայի: Ընտրելով ուրիշ արահետ, դուք կօգնեք բնության վերականգնմանը»:
3. *Բացատրեն ԲՀՊՏ-ի նպատակները և խնդիրները:* Սա ոչ միայն կբարձրացնի իրազեկությունը, այլև կնպաստի այցելուների կողմից աջակցություն ստանալուն:
4. *Կողմնորոշեն այցելուներին տարածքի վերաբերյալ:* Տրամադրելով գրավիչ վայրերի և միջոցառումների ցուցակը, ինչպես նաև դրանց հասնելու ուղիները / օրինակ՝ քարտեզը/ կարելի է օգ-



նել այցելուներին որոշել իրենց հետաքրքրող վայրերը և հեշտացնել ռացիոնալ ճանապարհի ընտրությունը: ԲՀՊՏ-ի համար պետք է մշակվի մանրամասն հատակագիծ, որը մատչելի լինի յուրաքանչյուր այցելուի համար: Բացի դրանից, այցելուներին պետք է տրամադրվեն կանոնները, կանոնակարգերը և տեղեկությունները, որպեսզի նրանք կարողանան լիարժեք կերպով օգտվել տեսարժան վայրի այցելությունից և դրանով ավելի խթանվի նրանց ողջ այցելության նպատակը:

### **8.4.3. Սարքավորումներ և հանդերձանք**

Այցելուներին վարձով տալու նպատակով ԲՀՊՏ-ն պետք է ունենա զբոսաշրջային սարքավորումներ և հանդերձանք, այդ թվում՝

- վրաններ, քնապարկեր, արշավային խոհանոցային պարագաներ,
- հեռադիտակներ
- ձիեր և թամբեր
- լեռնային հեծանիվներ
- դահուկային հանդերձանք:

Բացի դրանից, ԲՀՊՏ-ն պետք է ապահովված լինի նաև որոնման, առաջին օգնության և փրկարարական աշխատանքներ կազմակերպելու անհրաժեշտ սարքավորումներով՝

- ռադիոկապի միջոցներ
- առաջին օգնության սարքավորումներ և դեղատուփեր
- պարաններ և այլ փրկարարական սարքավորումներ:

## **8.5. Առաջարկվող զբոսաշրջության ձևեր**

ԲՀՊՏ-ներում և հարակից տարածքներում առաջարկվող զբոսաշրջության ձևերը հիմնվում են *8.6.1. Այցելուների նպատակային խմբերի բացահայտում* բաժնում նկարագրված բնության այցելուների հիմնական տեսակների վրա: Պայմանականորեն ԲՀՊՏ-ներում զբոսաշրջության ձևերը կարելի է բաժանել 2 գլխավոր տիպերի՝ նեղ մասնագիտացված և ընդհանուր հետաքրքրություն ներկայացնող:

Նեղ մասնագիտացված ձևերը կարող են լինել ինչպես դասական տուրերի, այնպես էլ հետազոտական արշավախմբերի տեսքով: Դրանց շարքին են դասվում՝

- վայրի կենդանական և բուսական աշխարհի դիտարկման/wildlife watching/, օրինակ՝ թռչնադիտական (birdwatching), բուսաբանական
- գեոէկոլոգիական, հնեաբանական, ճարտարապետական, ազգագրական և այլ տուրերը:

Առաջարկվող ընդհանուր հետաքրքրության երթուղիները բնության, մշակութային, արկածային/սպորտային և այլ գրավչություններ համատեղող ուղևորություններ են: Դրանք կարող են անցկացվել մեքենայով, հետիոտն/հեծյալ, դահուկներով, ինչպես նաև կոմբինացված արշավների ձևով:

Ձմեռային հանգստաձևերի հնարավորությունները օգտագործելու նպատակով կարելի է կազմակերպել ձյան վրա կենդանիների թողած հետքերի դիտարկումներ, դահուկային արշավներ և այլն: Դահուկային արշավները կարող են համատեղել լեռնա-հարթավայրային երթուղիներ՝ հատուկ

կտրված տեղանքների համար նախատեսված դահուկներով (cross-country and downhill ski combination):

ԲՀՊՏ-ներում և հարակից տարածքներում առանձին տեղ է զբաղեցնում առողջարանային զբոսաշրջությունը, որը հիմնված է առողջարարական և կլիմայական ռեսուրսների վրա:

ԲՀՊՏ-ների հարակից համայնքներում առկա է գյուղական զբոսաշրջության /ազրոզբոսաշրջության, էթնոզբոսաշրջության/ զարգացման մեծ ներուժ: Սա զուգակցվում է այլ զբոսաշրջային ձևերի հետ՝ զբոսանքներ ոտքով, դահուկներով, ձիերով, ավանակներով, մեքենայով, պատմամշակութային այցելություններ, սիրողական ձկնորսություն և այլն:

**Վայրի կենդանական և բուսական աշխարհի դիտարկման (wildlife watching)** տուրերից Հայաստանի պայմաններում մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում **թռչնադիտական (birdwatching) և բուսաբանական** տուրերը: Բացի թռչնադիտական տուրերից, կենդանական աշխարհի հետ կապված որոշ հետաքրքրություն Հայաստանի պայմաններում կարող է ներկայացնել միայն թիթեռների և համեմատաբար մեծ միջատների դիտումը: Այդպիսի հետաքրքրություն ունեցող վճարունակ այցելուների քանակը աշխարհում շատ չէ: Նրանք հազվադեպ են կազմում առանձին խմբեր, և հաճախ ընդգրկված են լինում թռչնադիտական խմբերի կազմում: Ըստ որում, միջատները գլխավորապես հետաքրքրություն են ներկայացնում մասնագետների համար:

Առանձին պետք է նշել հատուկ տիպի այցելուների մասին, որոնց կարելի է միավորել մի անվանման տակ՝ **հավաքածուներ կազմողներ**: Նպատակները կարող են լինել գիտական, սիրողական կամ վաճառքի համար: Այդ տիպի այցելությունները չեն դասվում էկոտուրիզմի շարքին: Դրանք պետք է խիստ սահմանափակվեն հատուկ գիտական նպատակ հետապնդող արշավախմբերով կամ լրիվ արգելվեն:

Ինչ վերաբերում է որոշ երկրների կենդանական ռեսուրսների վրա հիմնված և մեծ համբավ ստացած միջին և մեծ կաթնասունների դիտարկմանը, ապա դա հնարավոր է միայն հատուկ պայմաններում: Հայաստանի պայմաններում այցելուներին կարելի է ցույց տալ այդ տեսակների տիպիկ ապրելավայրերը, իսկ կենդանիներին տեսնելը միշտ չէ հնարավոր: Նույնը վերաբերում է և սողուններին:

**Թռչնադիտական (birdwatching)** տուրերը շատ տարածված ձև են և առանձնահատուկ տեղ են գրավում բնության հետ կապված զբոսաշրջության մեջ:

Հայաստանի բնակչության կողմից հետաքրքրությունը թռչնադիտարկման նկատմամբ դեռևս գտնվում է սկզբնական փուլում: Գլխավորապես այդ այցելությունները կազմակերպվում են մի քանի մասնագիտացված հասարակական կազմակերպությունների ծրագրերի շրջանակներում: Դրանք հետապնդում են կրթական նպատակներ և ներգրավում են առավելապես դպրոցականներին: ԲՀՊՏ-ների շատ տարածքներ հետաքրքրություն են ներկայացնում այս տիպի այցելուների համար: Այստեղ պետք է հնարավորինս զարգացվի, կազմակերպվի և խրախուսվի տեղական բնակչության այցելությունները, ներգրավելով ոչ միայն դպրոցականներին, այլև մեծահասակներին:

Ինչ վերաբերում է արտերկրի վճարունակ մասնագիտացված խմբերին, ապա դրանց համար ևս Հայաստանի ողջ տարածքի և մասնավորապես ԲՀՊՏ-ների թռչնաշխարհը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում, սակայն այդ զբոսաշրջիկները գերադասում են տեղ հասնել մեքենայով և միայն բարձրադիր՝ անանցանելի տարածքները անցնել հետիոտն՝ առավելագույնը 2-3 ժամվա տևողությամբ: Անհրաժեշտ է նշել, որ շատ դեպքերում արտերկրի մասնագիտացված խմբերի համար կարող է բոլորովին հետաքրքրություն չներկայացնել Հայաստանի համար հազվագյուտ թռչնատեսակը այն պարզ պատճառով, որ այցելելով աշխարհի բոլոր ծայրերը, նրանք այդ թռչնատեսակը տեսել են մի ուրիշ տեղ, այն էլ մեծ քանակությամբ: Այդ խմբերի մասնակիցները, չլինելով մասնագետ թռչնաբաններ, այնուամենայնիվ, շատ բանիմաց են թռչնաշխարհի վերաբերյալ և բավականին պահանջկոտ ուղեկցոր-

դի մասնագիտական որակավորման հանդեպ: Այդ պատճառով տուրի առանցքային դերակատարը մասնագետ ուղեկցորդն է ( birdwatching guide), ում իրավասության շրջանակներում է տվյալ տարվա և սեզոնի կտրվածքով հստակեցնելու թռչունների գտնվելու վայրերը և ուղեկցել այցելուներին: Ինչ վերաբերում է թռչունների գտնվելու ճշգրիտ վայրերին, ապա միանգամայն հասկանալի պատճառներով /և շատ անգամ թռչունների պահպանության նպատակներից ելնելով/, այդպիսի տեղեկություն հնարավոր և ընդունված չէ մատուցել զբոսաշրջային բուկլետների և ուղևորության հաշվետվությունների /trip reports/ էջերին:

**Բուսաբանական** տուրերը, ինչպես և թռչնադիտականները, մեծ դեր կարող են խաղալ տեղական բնակչության ճանաչողական և բնապահպանական կրթության համար և պետք է հնարավորինս զարգացվեն, կազմակերպվեն և խրախուսվեն, ներգրավելով ոչ միայն դպրոցականներին, այլև մեծահասակներին:

Ինչ վերաբերում է արտերկրի վճարունակ մասնագիտացված խմբերին, ապա դրանց մասնակիցների գերակշռող մասը մասնագետ-բուսաբաններ են: Միայն մի քանի մեծ միջազգային զբոսաշրջային օպերատորներ /օրինակ՝ որոշ ճապոնական, կամ գերմանական «Դոկտոր Կոխ»-ը/ կազմակերպում են հատուկ բուսաբանական տուրեր ոչ մասնագետների համար: Բուսաբանական տուրերում, ինչպես և թռչնադիտարկման դեպքում, երթուղու կոնկրետ ընտրության գործում տարվա և սեզոնի կտրվածքով, առանցքային դեր ունի մասնագետ ուղեկցորդը:

## **8.6. Էկոտուրիզմի շուկայավարում և գովազդ**

Շուկայավարման /մարքեթինգի/ միջոցով ստեղծվում է կապը **առաջարկի** և **պահանջարկի** միջև: Համեմատած ուրիշ տնտեսական ճյուղերի հետ զբոսաշրջության ոլորտում առաջարկի և պահանջարկի միջև փոխհարաբերությունը ունի մի շարք առանձնահատկություններ: Դրանցից գլխավորն այն է, որ զբոսաշրջային արդյունքը\* /զբոսաշրջային պրոդուկտը/ անշարժ է: Ուստի պահանջարկը պետք է գնա դեպի առաջարկ և ոչ հակառակը:

Առաջին հայացքից այս առանձնահատկությունը կարող է թվալ առավելություն հարուստ մշակութային և բնական ժառանգություն ունեցող Հայաստանի համար ընդհանրապես և ԲՅՊՏ-ների համար՝ մասնավորապես: Սակայն տվյալ դեպքում սպառողը նախօրոք չի կարող տեսնել ապրանքը և որոշել գնե՞լ այն, թե՞ ոչ: Բացի դրանից, համաշխարհային շուկան առաջարկում է բնության վրա հիմնված զբոսաշրջության չափազանց հարուստ և լայն բազմազանություն, ներառյալ բազմաթիվ Ազգային պարկեր: Այդ իսկ պատճառով պահանջվում են շատ լուրջ ջանքեր՝ համոզելու համար պոտենցիալ այցելուին որոշել ի օգուտ տվյալ երկրի և տվյալ ԲՅՊՏ-ի: Դրա համար մարքեթինգը գրավում է առանձնահատուկ տեղ ցանկացած զբոսաշրջային ծառայություններ առաջարկողի, այդ թվում և ԲՅՊՏ-ի ռազմավարության մեջ: Այն պետք է մեծ տեղ գրավի պահպանվող տարածքների կառավարման գործողությունների մեջ:

Գովազդային և շուկայավարման գործունեությունը ծանոթ և բնորոշ է մասնավոր ձեռնարկատիրությանը: Քանի որ պահպանվող տարածքները առավել կենտրոնացված են բնապահպանական խնդիրների վրա, ավելի շահավետ է գովազդի և շուկայավարման բնագավառում սերտ համագործակցել մասնավոր զբոսաշրջային սեկտորի հետ /8.7. Համագործակցություն զբոսաշրջային մասնա-

\* Ձբոսաշրջային արդյունք՝ զբոսաշրջային ծառայությունների ամբողջական համալիր, ըստ *Ձբոսաշրջության և զբոսաշրջային գործունեության մասին* Հայաստանի Հանրապետության օրենքի

վոր սեկտորի հետ բաժին/: ԲՀՊՏ-ն պետք է շահագրգռի մասնավոր զբոսաշրջային սեկտորին համատեղելու իր ջանքերը պահպանվող տարածքի անձնակազմի հետ՝ տարածքի և հարակից վայրերի իրական իմիջը ստեղծելու նպատակով: Երբ զբոսաշրջիկը հարկ եղած ձևով տեղեկացված է այն մասին, թե ինչ է սպասվում ճանապարհորդության ընթացքում, ապա նա՝ տեսնելով սպասվածի չափով, բավարարված կլինի այցելությունից:

ԲՀՊՏ -ի շուկայավարման ռազմավարությունը պետք է ընդգրկի հետևյալ բաղադրիչները՝

- այցելուների նպատակային խմբերի բացահայտում
- գովազդային նյութերի ստեղծում, այդ թվում՝ վեբկայքի ստեղծում և սպասարկում
- գովազդային նյութերի տարածում
- ճանաչողական և գովազդային շրջագայությունների անցկացում
- մասնակցություն զբոսաշրջային միջոցառումներին
- հարցումների և դիմումների սպասարկում:

### **8.6.1. Այցելուների նպատակային խմբերի բացահայտում**

ԲՀՊՏ-ների համար այցելուների նպատակային խմբերի բացահայտումը ենթադրում է երկու տիպի հետազոտում՝

1. Ներկայիս այցելուների խմբերի ուսումնասիրում, նրանց կարիքների և սպասելիքների վերլուծություն:
2. Այն թիրախային խմբերի բացահայտում, որոնք չեն այցելում ԲՀՊՏ, սակայն կարող են լինել պոտենցիալ այցելուներ: Սպասված և իրական վիճակի տարբերության պատճառների վերհանում:

Այցելուների խմբերի արդյունավետ և շարունակական ուսումնասիրության համար անհրաժեշտ է ոչ միայն նպատակային հետազոտություններ կատարել նրանց շրջանում, այլև սերտ համագործակցել բոլոր ծառայություն մատուցողների հետ, ինչը պետք է լինի ԲՀՊՏ-ի կողմից զբոսաշրջության կառավարման եղանակներից մեկը: Ծառայություն մատուցողները ամենօրյա անմիջական շփման մեջ են այցելուների հետ, լավագույնս կարող են տեղեկություն տալ նրանց կարիքների և սպասելիքների վերաբերյալ: Մասնավորապես անհրաժեշտ է ԲՀՊՏ-ի տարածքների վարձակալների, ինչպես նաև մոտակայքում մյուս իրավական կարգավիճակ ունեցող զբոսաշրջային ծառայություններ մատուցողներից պայմանագրային կարգով հետագա վերլուծության համար ստանալ ամենամյա տեղեկություններ այցելուների հոսքի, տեսակի, կարիքների և այլ հարցերի վերաբերյալ:

Պահպանվող տարածքներ պոտենցիալ զբոսաշրջիկներին գրավելու համար շուկայավարման գլխավոր նախադրյալներն են՝

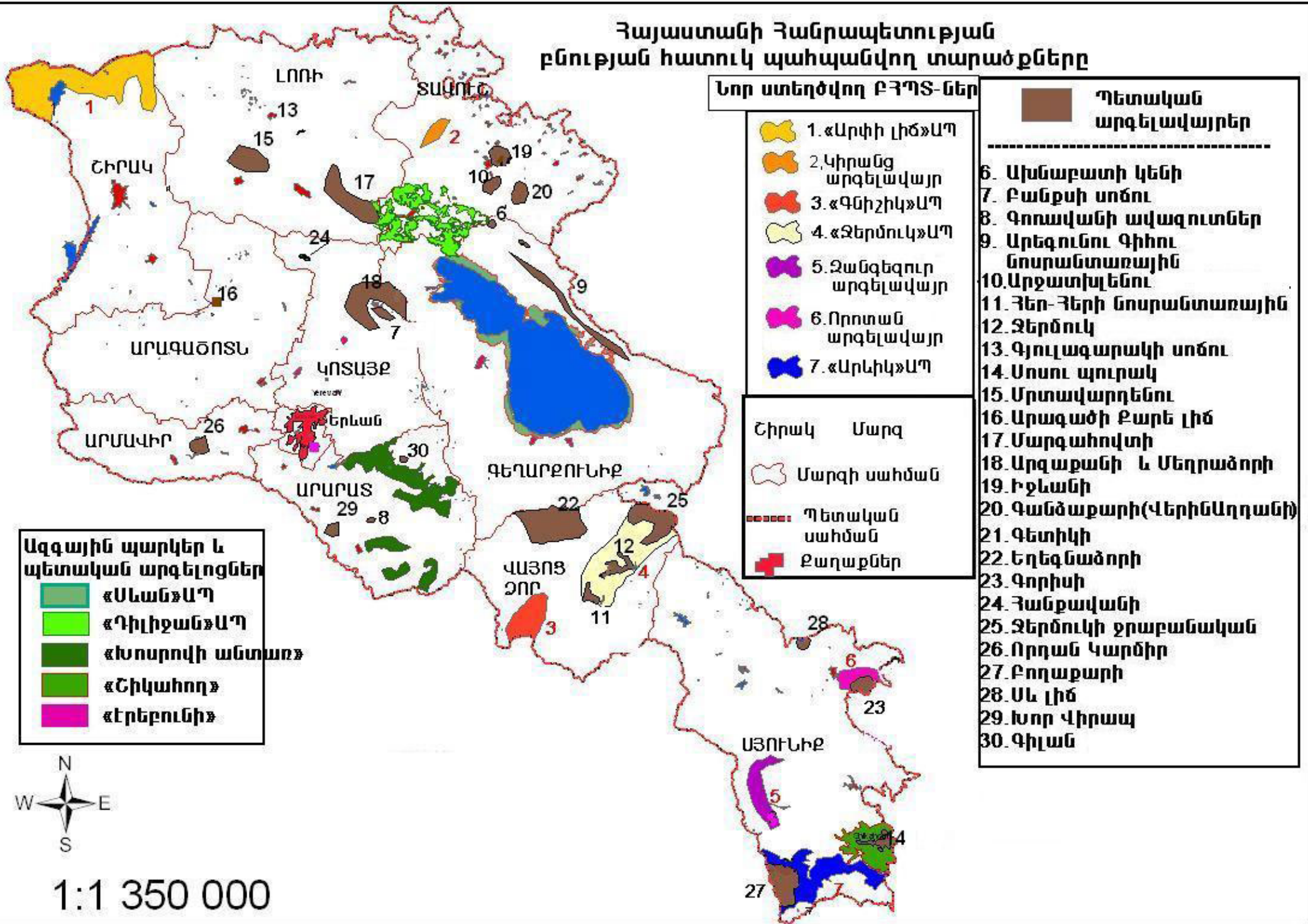
- տեղանքի գրավչությունը /հարուստ կենսաբազմազանություն, գեղատեսիլ լանդշաֆտներ, բնության և մշակույթի ինքնատիպ հուշարձաններ/
- զբոսաշրջային ենթակառուցվածքը / համապատասխան գիշերանցի և սնվելու հարմարություն, տրանսպորտ, ուղեկցողներ և այլն/:

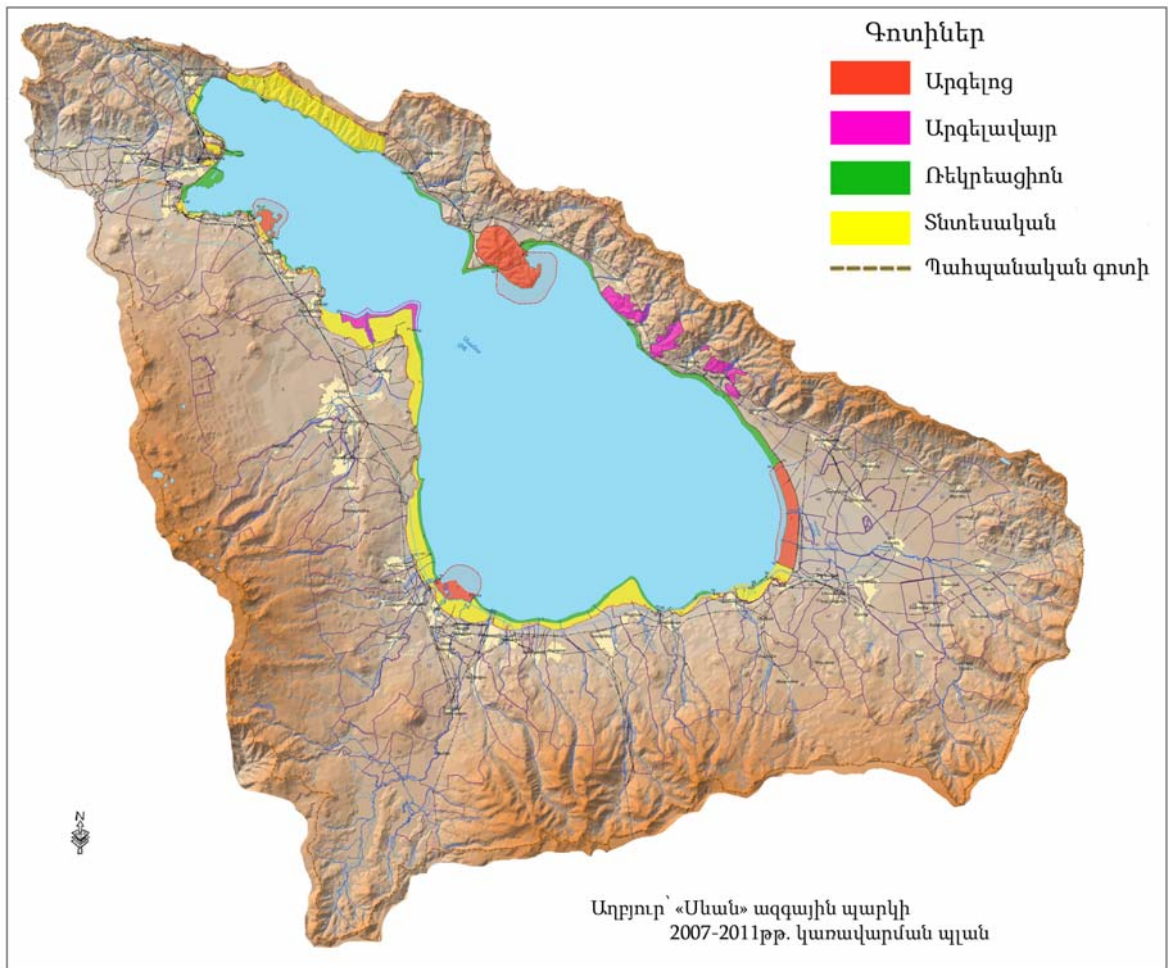
Պոտենցիալ այցելուների բացահայտման համար թարգմանաբար ներկայացվում է միջազգային մասնագիտական գրականությունից վերցված հետևյալ աղյուսակը՝

Աղյուսակ 2. Բնության այցելուները և նրանց բնութագիրը

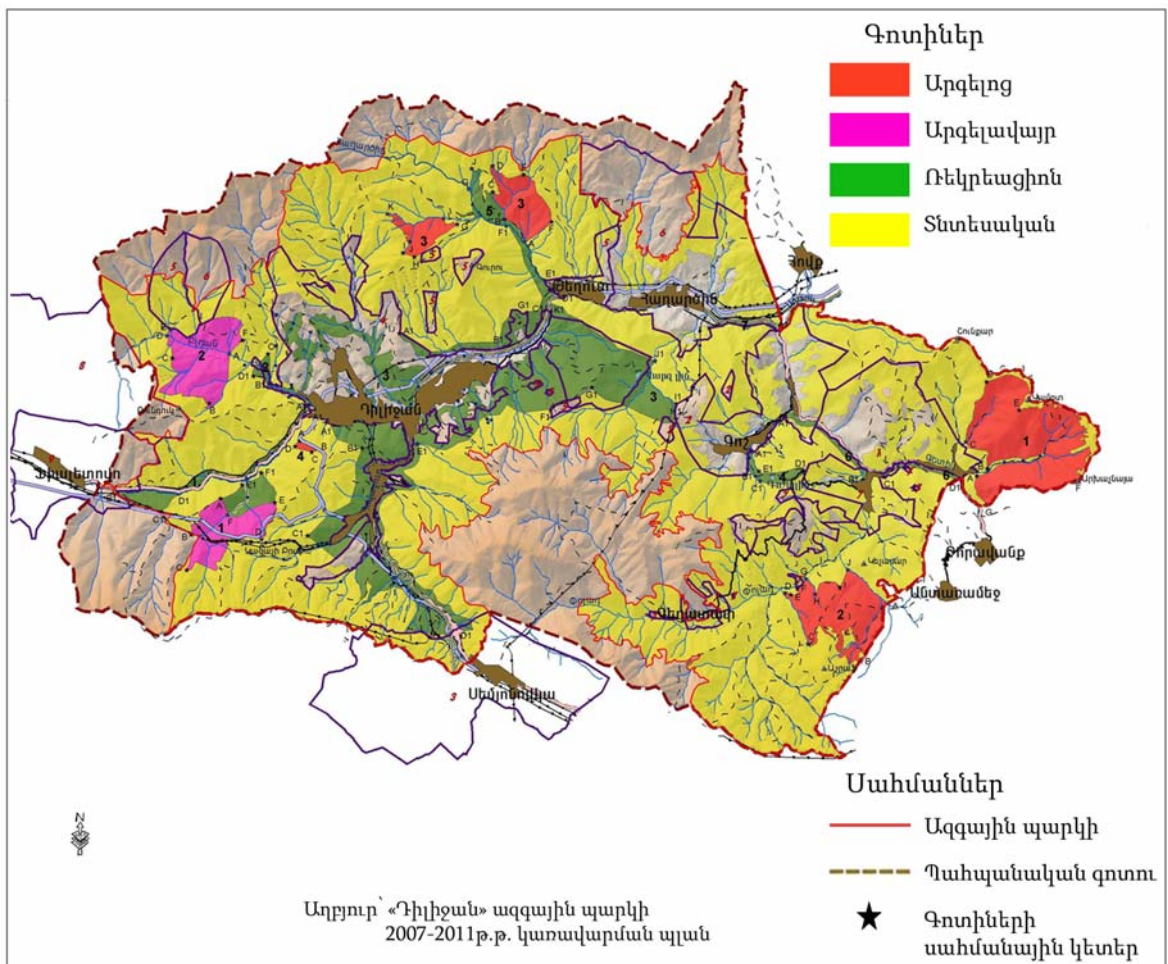
Տեսակը	Հիմնական հետաքրքրությունը	Զխաթարված բնության կարևորությունը	Ուղեկցորդի որակավորման պահանջ	Հարմարավետության պահանջներ	Պահանջարկի քանակական պոտենցիալը
1. Բնությանը նվիրված այցելու	Բնության հետազոտություն, հատուկ հետաքրքրություններ	շատ կարևոր է	Բնության հատուկ իմացություն	ցածր	ցածր
2. Բնությունով հետաքրքրված այցելու	Բնության հետազոտություն, էկոլոգիական փոխհարաբերություններ	կարևոր է	Բնության լավ իմացություն	ցածրից մինչև բարձր	միջին
3. Բնության պատահական այցելու	Հեշտ հասանելիություն/ բնության «բացահայտ» գրավիչ վայր	Պակաս կարևոր է	Բնության ընդհանուր իմացություն	միջինից մինչև բարձր	բարձր
4. Սպորտային/ արկածային այցելու	Կիզակետում է կոնկրետ զբաղմունքը	Բնությունը միայն ֆոն է	Տեղանքի իմացություն, տեխնիկական հմտություններ	ցածր	միջինից մինչև բարձր
5. Որսի/ձկնորսության նպատակով այցելու	Կիզակետում է կոնկրետ զբաղմունքը	Բնությունը միայն ֆոն է	Տեղանքի իմացություն, տեխնիկական հմտություններ	ցածր	ցածր
6. Մշակութային հետաքրքրություն ունեցող բնության այցելու	Տպավորություններ բնությունից և մշակույթից	Կարևոր է	Լավ բնության և շատ լավ մշակութային գիտելիքներ	ցածր	միջին

## Հայաստանի Հանրապետության բնության հատուկ պահպանվող տարածքները





«Մևան» Ազգային պարկի տարացքա-գործառնական գոտիները



«Դիլիջան» Ազգային պարկի տարացքա-գործառնական գոտիները



Նկարը Շաննա Գալյանի

«Գնիշիկ» նոր ստեղծվող ազգային պարկ



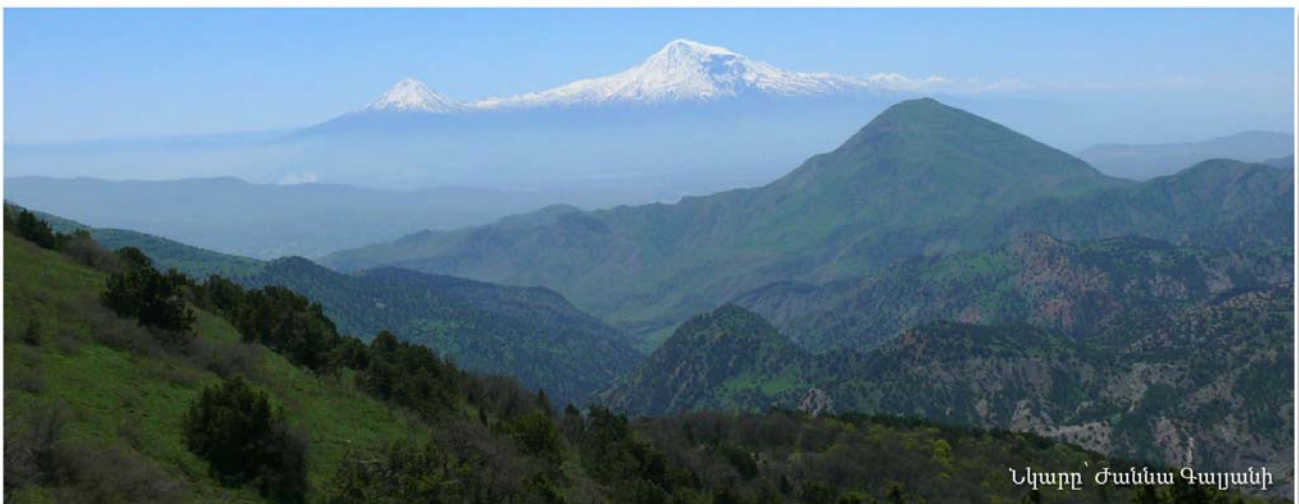
Նկարը Վասիլ Անանյանի

Արագածի Քարե լիճ արգելավայր



Նկարը Վասիլ Անանյանի

«Շիկահող» պետական արգելոց



Նկարը Շաննա Գալյանի

Արարատ լեռը «Խոսրովի անտառ» պետական արգելոցի տարածքից





Սկարր Շաննա Գալյանի

**Հաղարծնի վանք՝ «Դիլիջան» ազգային պարկի տարածք**



Սկարր Ալեքսանդր Մալխասյանի

**Գոգի լիճ՝ նոր ստեղծվող «Զանգեզուր» արգելավայր**



**Բողաքարի արգելավայր՝ նոր ստեղծվող «Արևիկ» ազգային պարկի տարածք**



**«Խոսրովի անտառ» պետական արգելոց**



Նկարը՝ Ալեքսանդր Մալխասյանի

**Քնախոտ ալբանական**



Նկարը՝ Վասիլ Անանյանի

**Գանգրափետուր հավալուսն**

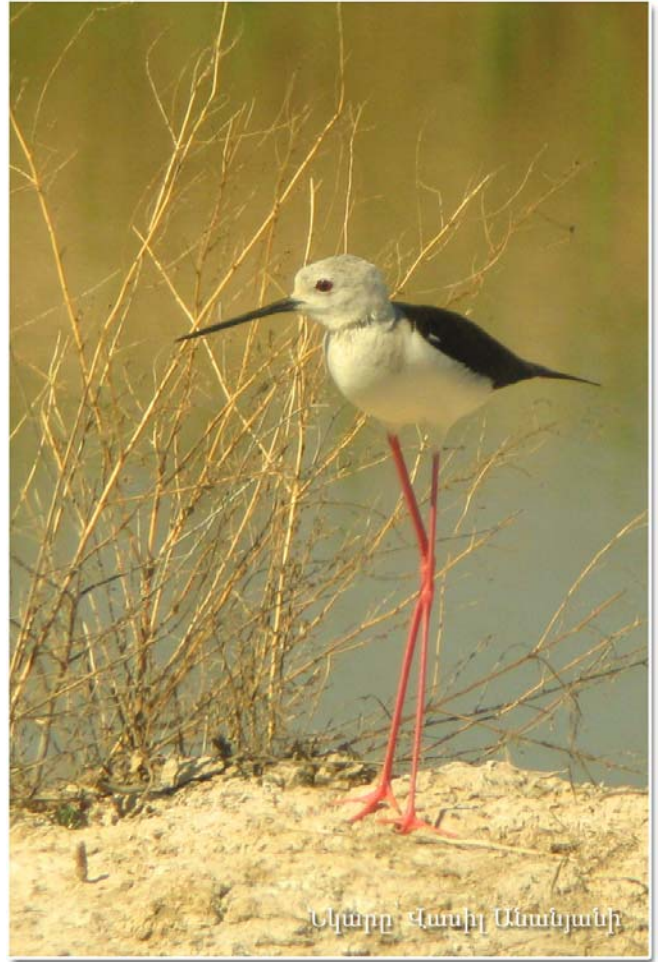


Նկարը՝ Վասիլ Անանյանի

**Արփի լիճ՝ նոր ստեղծվող «Արփի լիճ» ազգային պարկ**



**Կովկասյան ազամա**



**Ռունացուպիկ**



**Հայրավանք՝ «Մեան» ազգային պարկի տարածք**



Նկարը՝ Ալեքսանդր Մալխասյանի  
Իգոր Խորոզյանի, Սիրտիչ Բոյաջյանի

**Առաջավորասիական ընձառյուծ**



Նկարը՝ Վասիլ Անանյանի

**Մապսան**



Նկարը՝ Ալեքսանդր Մալխասյանի

**Հայկական իժ**



Նկարը Ալեքսանդր Մալխասյանի

Անդրկովկասյան գորշ արջ



Նկարը Գանիլ Անանյանի

Կապտալիզող սախակ



Նկարը Ալեքսանդր Մալխասյանի

Հայկական մուֆլոն



Մախտակափող տխասկ



Կղմինդրաձև հիրիկ



Բեզոարյան այծ

1. *Բնությանը նվիրված այցելուներ*, սրանց թվին են դասվում՝
  - գիտնականներ և ուսանողներ, տարբեր գիտական արշավախմբերի մասնակիցներ՝ բուսաբաններ, կենդանաբաններ, հնագետներ, աշխարհագրագետներ, ճարտարապետներ, ազգագրագետներ և այլն
  - մասնագիտացված տուրերի մասնակիցներ՝ թռչնադիտական, բուսաբանական, գեոէկոլոգիական և այլն: Հաճախ ունենալով բոլորովին այլ հիմնական մասնագիտություն, այս տիպի զբոսաշրջիկները իրենց բոլոր արձակուրդները տրամադրում են ընտրած նախասիրությանը: Բոլորից հայտնին և տարածվածը թռչնադիտական տուրերն են:
2. *Բնությունով հետաքրքրված այցելու*: Սրանք տարբերվում են նախորդներից նրանով, որ ունեն ավելի բազմակողմանի հետաքրքրություններ, բայց չունեն նախորդներին բնորոշ խորացված գիտելիքներ:
3. *Բնության պատահական այցելու*: Սրանք չունեն որոշակի գիտելիքներ, ինչպես նաև որոշակի հետաքրքրություն բնության նկատմամբ: Նկատում և հրապուրվում են միայն աչքի ընկնող բնության տեսարաններով և հուշարձաններով:
4. *Սպորտային/արկածային այցելու*: Սրանց թվին են դասվում ջրային սպորտային ձևերի, հետիոտն արշավների և լեռնագնացության դահուկային արշավների, հեծյալ և հետիոտն/հեծյալ արշավների մասնակիցներ:
5. *Որսի/ձկնորսության նպատակով այցելու*: Ի հակասումն մերթ ընդ մերթ հնչող կարծիքների, պետք է արձանագրել և անվերապահորեն ընդունել այն իրականությունը, որ որսորդական տուրերի մասին կարելի է խոսել միայն որսորդական տնտեսությունների առկայության դեպքում, որոնք նպաստում են կենդանիների վերարտադրությանը, ինչը դեռևս իսպառ բացակայում է մեր պահպանվող տարածքներում:  
Ինչ վերաբերում է սիրողական ձկնորսությանը, ապա այն պետք է կանոնակարգված լինի այն առումով, որ որսի առարկա չդառնան անհետացման վտանգի տակ գտնվող և խոցելի տեսակները:
6. *Մշակութային հետաքրքրություն ունեցող բնության այցելու*: Այս տիպին է պատկանում Հայաստան այցելող զբոսաշրջիկների մեծամասնությունը:

Հայաստանի ԲՀՊՏ-ների այցելուների նպատակային խմբերը արդյունավետ բացահայտելու և գրավելու համար հարկ է ի նկատի ունենալ, որ աշխարհում բնության այցելուների մեծ շուկա ունեցող գլխավոր երկրներն են՝ ԱՄՆ-ը, Գերմանիան, Ֆրանսիան, Բրիտանիան, Հունդիան, Սկանդինավյան երկրները, Իսպանիան, Իտալիան և Ճապոնիան: Հայաստանի համար կրկին մեծ տեղ է սկսում գրավել Ռուսաստանի զբոսաշրջային շուկան:

Առանձնահատուկ պետք է նշել, որ մեր ԲՀՊՏ-ների բոլորից կարևոր այցելուն Հայաստանի բնակչությունն է:

Ելնելով դրանից, շուկայավարման զարգացման ուղղությամբ պետք է կարևորել ջանքերը Հայաստանի ներսում, իսկ արտասահմանյան շուկայում՝ առաջին հերթին հատկապես Եվրոպայում և Ռուսաստանում, իսկ երկրորդ հերթին Հյուսիսային Ամերիկայում: Շուկայավարման համար անհրաժեշտ



ռեսուրսների սահմանափակ ծավալների պայմաններում, առաջարկվում է արտասահմանյան շուկայում առաջին հերթին շուկայավարման ջանքեր / հաջորդ 2-3 տարիներին/ կենտրոնացնել Եվրոպայի միջին կարգից մինչև բարձրակարգ շուկայի սեգմենտներին: Հյուսիսային Ամերիկայի համեմատությամբ Եվրոպայի ավիաթիչքների ցածր գների պայմաններում հնարավոր է գրավել Եվրոպայից ժամանող զբոսաշրջային խմբերին: Բացի այդ, Ամերիկյան զբոսաշրջային շուկան դեռևս ամենազգայուն խավն է արտասահմանում տեղի ունեցող քաղաքական և այլ տիպի անհանգստությունների նկատմամբ ու առավել մեծ մարքեթինգային ջանքեր կպահանջվեն Հյուսիսային Ամերիկայում շուկան մեծացնելու նպատակին հասնելու համար:

### **8.6.2. Գովազդային նյութերի ստեղծում**

ԲՀՊՏ-ների համար անհրաժեշտ է հետևյալ տիպերի գովազդային նյութերի ստեղծումը՝

- տպագիր նյութեր՝ բրոշյուրներ, պլակատներ, քարտեզներ (հետիոտն, հեծյալ և մեքենայով երթուղիների համար), փոստային բացիկներ, ճանապարհորդական ուղեցույցներ, տեսարժան վայրերի համառոտ նկարագրություններ և այլն
- տեսանյութեր՝ ֆիլմեր, գովազդային տեսահոլովակներ և այլն
- էլեկտրոնային նյութեր՝ ինտերնետային վեբկայք:

Գրավիչ իմիջի ստեղծման համար առաջնահերթ անհրաժեշտություն է գրաֆիկական խորհրդանշան, ինչպես նաև տեքստային խորհրդանիշ ունենալը: Խորհրդանշանը հետագայում պետք է ներառված լինի բոլոր տեսակի գովազդային, տեղեկատվական, բացատրական և այլ նյութերում:

Արդյունավետ շուկայավարման ռազմավարության ձևերից է հղումները հարակից տարածքների զբոսաշրջային գրավչություններին, ինչպես նաև համատեղ գովազդային ջանքերը: Հեռանկարում անհրաժեշտ է համատեղ գովազդել Հայաստանի պահպանվող տարածքների ողջ ցանցը:

Հարկ է առանձնահատուկ նշել, որ գովազդային նյութեր պատրաստելը ցանկացած բնագավառում, այդ թվում և զբոսաշրջության ոլորտում, խիստ մասնագիտական գործ է: Սիրողական մակարդակով պատրաստված նյութերը ընդամենը միջոցների վատնում են և չեն հասնում իրենց նպատակին:

Սակայն պահպանվող տարածքների զբոսաշրջությունը ունի իր առանձնահատկությունները, իսկ Հայաստանում դեռ չկա դրանք գովազդելու փորձ: Այդ պատճառով ԲՀՊՏ-ների աշխատակիցների խնդիրն է ուղղորդել այդ գովազդային նյութերի պատրաստումը:

Պահպանվող տարածքների շուկայավարման ջանքերը պետք է ուղղված լինեն ոչ թե այդ տարածքները զբոսաշրջիկների լայն խավերի ցանկություններին հարմարեցնելուն, այլ համապատասխան խմբերի հայտնաբերմանը: Համապատասխանող զբոսաշրջիկը գնահատում և ձգտում է այն ամենին, ինչ կարող է առաջարկել պահպանվող տարածքը, այն է՝ չխաթարված բնություն, հարուստ կենսաբազմազանություն, տեղեկատվություն ստանալու և կրթվելու հնարավորություն, հանգիստ և խաղաղ մթնոլորտ:

Անհրաժեշտ է, որ ինչպես պահպանվող տարածքը, այնպես էլ զբոսաշրջային կազմակերպությունները ներկայացնեն տարածքի ոչ միայն **գրավիչ**, այլ նաև **ճշգրիտ** նկարագիրը: Օրինակ՝ եթե գովազդային նյութերում առաջարկվում են միաժամանակ անխաթար բնություն՝ հարուստ կենդանական և բուսական աշխարհով, իսկ մյուս կողմից՝ հեշտ հասանելիություն և բարձրակարգ հյուրանոցա-

յին պայմաններ ու զվարճություններ, դա իրավացիորեն կթվա անհավատալի և չի բերի ցանկալի արդյունքի:

Քանի որ պահպանվող տարածքներ այցելելը բնապահպանական կրթության գործուն միջոց է, գովազդային նյութերը պետք է արտացոլեն ԲՀՊՏ-ների բնապահպանական գաղափարախոսությունը: Նկարագրությամբ ստեղծված իմիջը պետք է արտացոլի տեղանքի իրական արժեքը, պարունակի իր մեջ ինքնատիպ ուղերձ՝ այցելել և տեսնել բնությունը անխաթար վիճակում, և ոչ թե առաջնակարգ հարմարություններ ստեղծելու համար լայնածավալ խախտել այն:

Բարձրակարգ զբոսաշրջային ինֆրակառուցվածք և ծառայություններ կարելի է ստեղծել ու գովազդել ԲՀՊՏ-ներից ոչ հեռու, սակայն այս դեպքում էլ դրանք պետք է իրենց արտաքին տեսքով և գործառույթներով լինեն շրջակա միջավայրին ներդաշնակ:

ԲՀՊՏ-ների գովազդային բոլոր նյութերը և միջոցառումները պետք է օգտագործել զբոսաշրջային սեզոնը երկարաձգելու համար: Դրան կարելի է հասնել՝ ձևակերպելով և ապա լայնորեն գովազդելով ողջ տարվա զբոսաշրջային հնարավորությունները, ներառյալ ձմեռային հանգստաձևերը:

### *Ինտերնետային կայք*

Ինտերնետը տրամադրում է պահպանվող տարածքների զբոսաշրջության շուկայավարման համեմատաբար նոր և ոչ թանկ միջոց: Ինտերնետի գրաֆիկական և ինտերակտիվ միջոցները թույլ են տալիս էֆեկտիվորեն գովազդել տարածքների զբոսաշրջային արդյունքը, ինչպես նաև կապեր հաստատել և հաղորդակցվել: Ինտերնետը հարմար միջոց է համարվում նախքան ճանապարհորդությունը տեղանքի և հաճախորդների ծառայությունների մասին տեղեկություններ տալու համար՝ ապահովելով հաճախորդների և ծառայություններ մատուցողների միջև ուղղակի հաղորդակցում արդյունավետ եղանակներով: Կայքի մեջ պարունակվող ինֆորմացիայի տեսակետից պետք է օգտվել ինտերնետի այն հնարավորությունից, որ համեմատած տպագիր նյութերի հետ կայքում կարելի է տեղադրել ավելի ծավալուն և մանրամասն տեղեկություններ բնական և մշակութային ժառանգության առանձնահատկությունների մասին:

ԲՀՊՏ-ի կայքը ստեղծելիս հարկավոր է առավելագույնս օգտագործել ինտերնետի ընձեռած ճկունության հնարավորությունները: Եթե տպագիր նյութերում առանձնակի հոգ պետք է տարվի տեղեկատվությունը սեղմ ներկայացնելու համար, ապա կայքում հնարավոր է և անհրաժեշտ է կիրառել կառուցվածքային աստիճանական սկզբունքը: Տրամաբանորեն ճիշտ ընտրված կառուցվածքը թույլ կտա տեղեկություն հասցնել կայքի տարբեր տիպի այցելուներին: Ցանկացած այցելուի պետք է հնարավորություն տալ ընդհանուր և սեղմ տեղեկատվություն պարունակող էջերից կապերի /լինկերի/ միջոցով արագ գտնել իրեն հետաքրքրող մանրամասն նյութը: Այդպիսով, կայք այցելած ցանկացած տիպի պոտենցիալ զբոսաշրջիկ արագ կգտնի այն տեղեկությունը, որը հենց իրեն է հետաքրքրում:

Կայքը պետք է ոչ միայն ունենա ճկուն փոխկապակցված կառուցվածք իր իսկ ներսում, այլև հղումների միջոցով կապված լինի բնութեով մոտիկ ուրիշ կայքերի հետ: Իր հերթին կարելի է դիմել նյուև կայքերին և ստանալ փոխադարձ հղումներ: Այս հանգամանքը խիստ անհրաժեշտ է ԲՀՊՏ-ին, քանի որ այդպիսով թույլ է տալիս մասն կազմել իր ոճի «ինտերնետային համայնքի»:

Կայքը պետք է, այսպես ասած «առաջ տարվի» ինտերնետում, ինչը ենթադրում է մասնագիտական գործողությունների շարք, որոնց արդյունքում կայքը կունենա հնարավորինս շատ այցելուներ: Բացի ստանդարտ ձևերից, որոնց տիրապետում են քիչ թե շատ այս գործում հմտացած մասնագետները, հարկ է օգտվել հատուկ կայքերի ծառայություններից, որոնք հանդես են գալիս որ-

պես «էլեկտրոնային զբոսաշրջային օպերատորներ» արկածային և բնության զբոսաշրջության համար: Այստեղ կարելի է գրանցել ԲՀՊՏ-ի առաջարկած զբոսաշրջային փաթեթը ամբողջությամբ, կամ առանձին ծառայությունները գների հետ միասին: «էլեկտրոնային զբոսաշրջային օպերատորը» ավելացնում է զինը իր մատուցած միջնորդական ծառայության չափով և կազմակերպում տուրի վաճառքը ինտերնետում:

Կայքը պետք է ոչ միայն հաջողությամբ ստեղծվի և տեղադրվի ինտերնետում, այլև մշտականորեն արդյունավետ սպասարկվի և պարբերաբար թարմացվի տարածքի վերաբերյալ նորություններով: Արդյունավետ է ստեղծել և ընդգրկել որևէ տիպի պարբերական, օրինակ՝ ԲՀՊՏ-ի նորություններին վերաբերող: Կայքի բոլոր էջերը պետք է պարունակեն ակտիվ հղում կապող աշխատակցի էլեկտրոնային հասցեին, որը պետք է արագ արձագանքի բոլոր հարցումներին:

Օգտվելով ինտերնետի և էլեկտրոնային կապի ընձեռած հնարավորություններից, ԲՀՊՏ-ն կարող է անդամակցել մասնագիտացված միջազգային կազմակերպություններին և միություններին, ստանալ մշտական տեղեկություններ, ընդգրկվելով էլեկտրոնային մասնագիտացված ցուցակներին (mailing lists), ակտիվ մասնակիցը լինելով էլեկտրոնային համաժողովների /կոնֆերանսների/ և անդամակցելով մասնագիտացված միջազգային կառույցներին /[www.europarks.org](http://www.europarks.org); [www.ecotourism.org](http://www.ecotourism.org); [www.panparks.org](http://www.panparks.org)/ .

### **8.6.3. Գովազդային նյութերի տարածում**

ԲՀՊՏ-ն կարող է տարածել գովազդային նյութերը երկու տիպի միջոցներով՝

- *տարածում լրատվական միջոցներով՝* գովազդներ և հոդվածներ, մասնագիտացված ճանապարհորդական ամսագրեր, ճանապարհորդական ուղեցույցներ, հեռուստատեսություն
- *տարածում միջնորդների միջոցով՝* մասնագիտացված զբոսաշրջային օպերատորներ, զբոսաշրջային տեղեկատվական կենտրոններ, տեղական զբոսաշրջային կացարաններ և հյուրանոցներ, օդանավակայաններ:

Զբոսաշրջային օպերատորն է այն գլխավոր օղակը, որի հետ համագործակցելով ԲՀՊՏ-ն կարող է ունենալ այցելուներ. Այս հարցը ավելի հանգամանորեն պարզաբանվում է 8.7. *Համագործակցություն զբոսաշրջության մասնավոր սեկտորի հետ* բաժնում:

ԲՀՊՏ-ների զբոսաշրջային գործունեության մեջ մեծ նշանակություն կարող է ունենալ համագործակցությունը զբոսաշրջության Ջարգացման Հայկական Գործակալության (ՁՀՀԳ) հետ, որը իր առաքելությունը իրականացնում է ինչպես Հայաստանում, անպես էլ արտերկրում: Գործակալության աշխատանքների թվին են պատկանում Հայաստանի ներկայացումը միջազգային զբոսաշրջային ցուցահանդեսներին և համաժողովներին, հատուկ տոնակատարությունների և միջոցառումների ֆինանսավորումը, արտասահմանյան զբոսաշրջային օպերատորների, գործակալների, լրագրողների և զբոսաշրջային գրողների համար ճանաչողական ու գովազդային շրջագայությունների անցկացումը և այլն:

2001 թվականից Երևանի կենտրոնում գործում է զբոսաշրջության Ջարգացման Հայկական Գործակալության **Այցելուների տեղեկատվական կենտրոն** /URL[www.armeniainfo.am/](http://www.armeniainfo.am/): կոչվող կառույցը: Այս կենտրոնը կարող է նաև զբոսաշրջային շուկա հանել Հայաստանի պահպանվող տարածքները:

#### **8.6.4. Ճանաչողական և գովազդային շրջագայությունների անցկացում**

Գովազդի արդյունավետ ձևերից է ճանապարհորդական գործակալությունների, արտասահմանցի մանրածախ գործակալների, լրատվության միջոցների, զբոսաշրջային գրողների համար ծանոթացման շրջագայությունների կազմակերպումը: Քանի որ սա բավականին ծախսատար միջոցառում է, ԲՀՊՏ-ն կարող է դա կազմակերպել՝ համագործակցելով տեղական զբոսաշրջության մյուս մատակարարների՝ ռեստորանների, զբոսաշրջային կացարանների և այլ կազմակերպությունների, ինչպես նաև Ջբոսաշրջության Ջարգացման Հայկական Գործակալության հետ, որը պարբերաբար կազմակերպում է ճանաչողական այցեր արտերկրի առաջատար թերթերի ու ամսագրերի լրագրողների համար: Ջբոսաշրջության Ջարգացման Հայկական Գործակալությունը մշտապես պատրաստակամ է փոխշահավետ ծրագրերին մասնակցելու հնարավորություն ընձեռել զբոսաշրջային ինդուստրիայով հետաքրքրված կառույցների համար: Այդ դերում կարող են հանդես գալ նաև պահպանվող տարածքները:

#### **8.6.5. Մասնակցություն զբոսաշրջային միջոցառումներին**

Մասնակցությունը ավանդական միջազգային ամենամյա ճանապարհորդական ցուցահրումներին չափազանց կարևոր է բոլոր զբոսաշրջային ծառայություններ մատուցողների, այդ թվում և պահպանվող տարածքների համար: Այս հավաքները համարվում են կարևորագույն կենտրոններ մատակարարների համար, որի ընթացքում նրանք կարող են հանդիպել արտասահմանյան մանրածախ գործակալներին: ԲՀՊՏ-ները պետք է համագործակցեն Ջբոսաշրջության Ջարգացման Հայկական Գործակալության հետ, որը մինչ այսօր ներկայացնելով Հայաստանը Լոնդոնի, Բեռլինի, Տոկիոյի, Միլանի, Թբիլիսիի, Բեյրութի, Դուբայի, Ուտրեխտի, Մադրիդի, Ստամբուլի, Պեկինի և այլ միջազգային ճանապարհորդական ցուցահանդեսներում, կարող է աջակցել նաև պահպանվող տարածքների զբոսաշրջային արդյունքը միջազգային շուկա դուրս բերելու գործում:

#### **8.6.6. Հարցումների և դիմումների սպասարկում**

ԲՀՊՏ-ների զբոսաշրջության սպասարկման անձնակազմից պահանջվելու է ամենօրյա հետևողական աշխատանք հարցումների և դիմումների սպասարկման գործում: Սա վերաբերում է ինչպես Այցելուների կենտրոն հաճախողներին, այնպես էլ էլեկտրոնային փոստով դիմողներին: ԲՀՊՏ-ի աշխատակիցը պետք է արագ արձագանքի էլեկտրոնային հասցեին ստացած բոլոր հարցումներին: Ուշացած պատասխան նամակը հավասարազոր է կորցրած հաճախորդի:

### **8.7. Համագործակցություն զբոսաշրջության մասնավոր սեկտորի հետ**

Ջբոսաշրջության սեկտորի գլխավոր դերակատարներն են՝ մի կողմից զբոսաշրջիկները /պահանջարկ/, մյուս կողմից՝ զբոսաշրջային ծառայություններ մատուցողները /առաջարկ/:

Ջրոսաշրջային ծառայություններ առաջարկելը գլխավորապես մասնավոր ձեռնարկությունների բնագավառն է: Ջրոսաշրջության մասնավոր ձեռնարկություններն այն գլխավոր օղակն են, որը ապահովելու է այցելուների հոսքը պահպանվող տարածքներ: Հաստատելով սերտ կապեր զբոսաշրջության մասնավոր սեկտորի հետ, պահպանվող տարածքի անձնակազմը կարող է հասկանալ զբոսաշրջիկների իրական պահանջները և ավելի արդյունավետ կերպով ապահովել զբոսաշրջային գործակալությունների կողմից առաջարկված պայմանները: Բացի այդ, համագործակցության արդյունքում հնարավոր է հասնել զբոսաշրջային գործակալությունների կողմից բնապահպանական առաջնահերթությունների ավելի լավ ըմբռնմանը:

### **8.7.1. Ջրոսաշրջության մասնավոր ձեռնարկությունների տիպերը**

Ջրոսաշրջության մասնավոր ձեռնարկությունների հետ պահպանվող տարածքների համագործակցության մեխանիզմները հետագայում պարզաբանելու համար ստորև ներկայացված են զբոսաշրջային ինդուստրիայի գլխավոր բաղադրիչները և նրանց շատ սեղմ նկարագրությունը՝

#### **1. Արտագնա զբոսաշրջային օպերատորներ**

Կազմակերպում և վաճառում են լրիվ ծառայություններով ճանապարհորդական փաթեթներ: Արտագնա զբոսաշրջային օպերատորների գլխամասային գրասենյակները գտնվում են այն երկրներում, որտեղից գլխավորապես գալիս են նրանց հաճախորդները: Արտագնա զբոսաշրջային օպերատորները զբոսաշրջային խմբեր են ուղարկում տարբեր երկրներ և վայրեր, զբոսաշրջիկներին ընդունող երկրներում ունենում են իրենց ներկայացուցչությունները/գործակալները, կամ գործում են տվյալ երկրի ներգնա զբոսաշրջային օպերատորների միջոցով:

#### **2. Ներգնա զբոսաշրջային օպերատորներ**

Տեղավորված են տվյալ երկրում, կամ վայրում: Իրականացնում են զբոսաշրջային արդյունքի ձևավորման, խթանման և իրացման գործունեություն, ինչի արդյունքում տրամադրվում է զբոսաշրջային փաթեթ: Ներգնա զբոսաշրջային օպերատորները անցկացնում են ամբողջ տուրը տվյալ երկրի սահմաններում: Կարող են գործել անկախ կամ համագործակցելով արտագնա զբոսաշրջային օպերատորների հետ: Ներգնա զբոսաշրջային օպերատորները կազմակերպում են ուղևորություններ ոչ միայն դրսի, այլև երկրի ներսում բնակվող քաղաքացիների համար: Պահպանվող տարածքներին առավել նպատակահարմար է համագործակցել ներգնա զբոսաշրջային օպերատորների, քան արտերկրում գտնվող արտագնա զբոսաշրջային օպերատորների հետ:

#### **3. Տրանսպորտային միջոցներ տրամադրողներ**

Սրանց թվին են դասվում ինչպես միջազգային՝ ավիաուղիներ, երկաթգիծ, ջրային և ճանապարհային տրանսպորտ, այնպես էլ տեղական տրանսպորտի միջոցներ տրամադրողները՝ զբոսաշրջային օպերատորների կողմից օգտագործվող տրանսպորտի միջոցներ, ջրային լողամիջոցներ, հանրային տրանսպորտ, ինչպիսին են տաքսիները, ավտոբուսները և այլն:

#### **4. Կացարաններ տրամադրողներ**

Դրանք են՝ հյուրանոցները, մոթելները, հյուրատները, առողջարանները, հանգստյան տները, ճամբարային բնակատեղիները և այլն՝ ինչպես պահպանվող տարածքների մոտակայքում, այնպես էլ այլ վայրերում գտնվող կացարանները:

#### **5. Սնունդ տրամադրողներ**

Սրանք են ռեստորանները, բարերը, սրճարանները, ինչպես նաև սննդամթերք արտադրողները և մատակարարողները:

## 6. Այցելուին հետաքրքրող միջոցառումներ և վայրեր

Սրանց թվին են պատկանում մեծաթիվ միջոցառումներ և վայրեր, որոնք գրավում են զբոսաշրջիկների՝ թանգարաններ, ցուցահանդեսներ, առևտրի կենտրոններ, սպորտային, մշակութային և թեմատիկ միջոցառումներ և այլն:

Պահպանվող տարածքների և զբոսաշրջային ձեռնարկությունների համագործակցությունը կարող է օգտակար լինել՝ բերելով այցելուներ, ինչպես նաև ապահովել տուրերի այնպիսի կառավարումը, որը նվազագույնս կվնասի բնությանը: Բացի դրանից՝ ներդնելով իրենց գիտելիքները և փորձը, նրանք կարող են օգտակար լինել պահպանվող տարածքներին շուկայում մրցունակ զբոսաշրջային արդյունք ձևավորելու համար:

Պահպանվող տարածքները պետք է հնարավորինս լայնորեն օգտագործեն մասնավոր զբոսաշրջային ինդուստրիայի ներդրումը, որը գլխավորապես կարող է դասվել հետևյալ կատեգորիաների՝

1. Կատարելագործել և անցկացնել պահպանվող տարածքների հետ կապված տուրեր:
2. Բարձրացնել զբոսաշրջիկների իրազեկությունը տարածքը պահպանելու հարցերում:
3. Համագործակցել մուտքի վճարներ հավաքելու գործում:
4. Նպաստել նվիրատվություններին:
5. Վաճառել պահպանվող տարածքներին վերաբերող ապրանքներ՝ հուշանվերներ, պահպանվող տարածքի խորհրդանիշը կրող հագուստ, գրքեր:
6. Ծավալել զբոսաշրջային գործունեություն վարձակալված տարածքներում:

## 8.7.2. Համագործակցության հիմնական գործողությունները

Գործնական քայլերը, որոնք պահպանվող տարածքը պետք է կատարի զբոսաշրջային ձեռնարկությունների հետ կապեր հաստատելու/ուժեղացնելու համար՝

1. Համագործակցության նախապատրաստումը:
2. Կապերի հաստատումը:
3. Կապերի խորացումը:

**Համագործակցության նախապատրաստումը** կոչված է ավելացնելու արդյունավետ համագործակցության հավանականությունը և ընդգրկում է՝

ա/ զբոսաշրջության զարգացման ցանկալի ծավալի և ձևերի հստակեցումը,

բ/ առաջարկի՝ զբոսաշրջային արդյունքի ձևավորումը,

գ/ զբոսաշրջության և բնապահպանության նպատակների ներդաշնակեցումը:

**Կապերի հաստատումը** ընդգրկում է շահագրգիռ կազմակերպությունների ճիշտ ընտրությունը, ինչպես նաև նրանց հետ կապվելու պրակտիկ քայլերը:

Հարաբերությունները ճիշտ կարգավորելու համար շատ մեծ դեր ունի այն տեղեկությունը, որը կփոխանցվի կապերի հաստատման սկզբնական փուլում՝ առաջին հանդիպումների ժամանակ: Պահպանվող տարածքը պետք է նախապատրաստի մանրամասնություններ պարունակող տեղեկատվական փաթեթ առաջարկվող ծառայությունների, ինչպես նաև բնապահպանական սկզբունքների և նախաձեռնությունների վերաբերյալ: Ցանկալի է, որ այն ներառի հետագա համագործակցության առաջարկներ՝ առկա երթուղիների համատեղ գովազդ, նոր երթուղիների և էքսկուրսիաների մշակում, պահպանվող տարածքում գործող ծրագրերի աջակցության առաջարկություններ և այլն:

Բնապահպանական ծրագրերին աջակցություն ստանալու համար անհրաժեշտ է, որ ծրագրերը լինեն լավ մշակված՝ պարզորոշ բացատրված լինի առաջարկվող գործողությունները և դրանց բնապահպան ուղղվածությունը, հաշվապահության և հաշվետվության ընթացակարգերը և այլն: Այն պետք է ներառի պոտենցիալ նվիրատվությունը գովազդող հնարավորությունների նկարագրությունը /պահպանվող տարածքի խորհրդանշանը գովազդային նյութերում օգտագործելու թույլտվություն և այլն/:

Սակայն պետք է հիշել, որ մասնավոր ձեռնարկությունները գործում են խիստ մրցակցային դաշտում և բնապահպանական ծրագրերին աջակցելու համար հաճախ սահմանափակ հնարավորություններ ունեն: Այս առումով պահպանվող տարածքի բնապահպանական ծրագիրը զբոսաշրջային ձեռնարկության համար պետք է շատ իրատեսական լինի՝ սպասված աջակցության ձևերի և ծավալների առումով:

Պահպանվող տարածքի ներսում կամ մոտակայքում գործող զբոսաշրջային ձեռնարկությունների հետ կապեր հաստատելու և համագործակցելու անհրաժեշտությունը առավել ակնհայտ է: Նրանք մի կողմից պահպանվող տարածքի կողմից առաջարկվող ծառայությունները սպառողներն են, մյուս կողմից իրենք իսկ առաջարկում են այն ամենը, ինչը բացակայում է պահպանվող տարածքում զբոսաշրջությունը արդյունավետ կազմակերպելու համար:

Ազգային ներգնա զբոսաշրջային օպերատորները, ինչպես նաև օտարերկրյա զբոսաշրջային օպերատորների հայաստանյան ներկայացուցչությունները կազմում են այն մասնագիտացված օղակը, որը գովազդում և իրականացնում է երկրում տուրերի ամբողջական փաթեթը: Օտարերկրյա և մասամբ տեղական զբոսաշրջիկները կայցելեն պահպանվող տարածքներ հենց այս օղակի միջոցով: Բացի դրանից, գործնական հարցերում սա բոլորից լավատեղյակ օղակն է, որը իր փորձառության և հարուստ գիտելիքների շնորհիվ կարող է առավելագույնս աջակցել զբոսաշրջության զարգացմանը պահպանվող տարածքներում: Մեծ օգուտ կարող է բերել համագործակցությունը «Հայաստանի ներգնա զբոսաշրջային օպերատորների միություն» մասնագիտացված հասարակական կազմակերպության հետ, որի գլխավոր նպատակը Հայաստանում զբոսաշրջության գործընկերներ գտնելուն աջակցելն է:

Հայաստանով հետաքրքրվող միջազգային արտագնա զբոսաշրջային օպերատորների հետ կապեր հաստատելը ոչ դյուրին, մասնագիտական, բավականին աշխատատար և ֆինանսատար գործ է: Այդ իսկ պատճառով աշխարհի պահպանվող տարածքները մեծամասամբ անմիջականորեն համագործակցում են երկրում նրանց ներկայացուցիչների և ազգային ներգնա զբոսաշրջային օպերատորների հետ: Սակայն պահպանվող տարածքներին օգտակար է տեղեկացված լինել միջազգային զբոսաշրջային օպերատորների շրջանակներում առկա այն տեղեկանքների վերաբերյալ, որոնք անմիջականորեն կապված են բնության պահպանության և պահպանվող տարածքների հետ: Այդ տիպի գործունեության վառ օրինակն է «Հանուն զբոսաշրջության կայուն զարգացման տուրօպերատորների նախաձեռնությունը» /*Tour Operators' Initiative for Sustainable Tourism Development, www.toinitiative.org/*:

Տուրօպերատորների մի խումբ աշխարհի տարբեր երկրներից միացել է, ստեղծելով այս նախաձեռնությունը, որի միջոցով ջանում է որպես գործունեության առանցք որդեգրել կայուն զարգացման հիմունքները և արդյունքում՝ նվազեցնել զբոսաշրջության բացասական ազդեցությունն ու առավելագույնս օգտակար լինել շրջակա բնական և մշակութային միջավայրի և տեղի բնակչության համար:

Այս նախաձեռնությունը ստեղծվել է զբոսաշրջային օպերատորների կողմից և վերջիններիս համար մի շարք միջազգային կազմակերպությունների աջակցությամբ՝ UNEP, UNESCO, WTO: Կազ-

մակերպությունը կամավորական է, շահույթ չհետապնդող և բաց է բոլոր զբոսաշրջային օպերատորների համար, անկախ նրանց կարողություններից և տեղակայությունից: Կազմակերպությունը կատարում է պիլոտային ծրագրեր տարբեր վայրերում, այդ թվում՝ Քրոաթիայում, Թուրքիայում և Դոմինիկյան հանրապետությունում:

**Կապերի ամրացնելը** ենթադրում է շարունակական աշխատանք հետագա հարաբերությունները ամրապնդելու ուղղությամբ: Այն դեպքում, երբ մասնավոր ձեռնարկությունը որոշել է ընդգրկել պահպանվող տարածքը իր տուրերի ցանկում, անհրաժեշտ է նրան մշտապես տեղյակ պահել տարածքում զբոսաշրջության հետ կապված բոլոր փոփոխություններին: Անգամ եթե զբոսաշրջային օպերատորը արդեն տպագրել է իր գովազդային բրոշյուրը, նա կարող է փոփոխությունների մասին տեղեկությունները ընդգրկել զբոսաշրջիկների ժամանմանը նախորդող նյութերի կամ այն տեղեկության մեջ, որը տրվում է ժամանման պահին: Ջբոսաշրջիկների այցելության ընթացքում և հետո զբոսաշրջային օպերատորին պետք է տեղեկացված պահել տուրի բոլոր մանրամասնությունների վերաբերյալ:

Եթե զբոսաշրջային ձեռնարկությունը իր միջոցներից կամ այցելուների միջոցով ֆինանսապես աջակցել է պահպանվող տարածքի որևէ ծրագրին, ապա նրան անհրաժեշտ է մշտական տեղեկացված պահել ծրագրի ընթացքի մասին: Դա կնպաստի առողջ և երկարատև համագործակցությանը զբոսաշրջային ձեռնարկության և պահպանվող տարածքի միջև:

Ջբոսաշրջային ինդուստրիայի ներկայացուցիչների հետ համագործակցման բոլոր փուլերում շատ կարևոր է ընդգծել պահպանվող տարածքի բնապահպանական նպատակը, որպեսզի պարզ լինի, որ զբոսաշրջության զարգացումը տվյալ տարածքում հետապնդում է ոչ թե պարզապես շահույթ ստանալու նպատակ, այլ կոչված է աջակցելու բնապահպանական խնդիրների լուծմանը:

## **8.8. Տեղական բնակչության մասնակցություն**

Պահպանվող տարածքներում զբոսաշրջության զարգացման գլխավոր նպատակը բնության պահպանությունն է, որը կարող է արդյունավետ լինել զբոսաշրջությունից տեղական բնակչությանը կայուն և շոշափելի օգուտներ ապահովելով: Ապահովելով եկամուտների այլընտրանքային հնարավորություն պահպանվող տարածքների շրջակա բնակչության համար, զբոսաշրջությունը կվերհանի պահպանված բնական ռեսուրսների տնտեսական արժեքը: Կարևոր է գտնել զբոսաշրջությունից տեղի բնակչության օգտվելու ճանապարհները: Դա կնվազեցնի բնության շահագործումը և կնպաստի բնապահպանական իրազեկության բարձրացմանը:

Ընդհանուր առմամբ նպատակահարմար է կիրառել բնակչության կողմից աջակցություն ստանալու երկու ուղի՝

- ներգրավել նրանց պահպանվող տարածքների վերաբերյալ որոշումներ ընդունելու գործընթացներում
- առավելագույնս ապահովել շրջակա բնակչության համար զբոսաշրջությունից օգուտ ստանալու հնարավորությունները:



### 8.8.1. Մասնակցային պլանավորում և կառավարում

Որպես առաջին քայլ այս ուղղությամբ պետք է քննարկել զբոսաշրջության զարգացման հարցերը շրջակա համայնքներում: Որպես մասնակցային որոշումներ ընդունելու կարևոր օղակ առաջարկվում է ստեղծել **մշտական գործող Խորհուրդ**, որը բաղկացած կլինի 3 գլխավոր շահառու կողմերի ներկայացուցիչներից՝ պահպանվող տարածքի անձնակազմ, համայնքներ, զբոսաշրջության սեկտոր: Դա կարող է նաև մաս կազմել ազգային պարկի ընդհանուր Խորհրդի: Այդպիսով հնարավոր է կիրառել զբոսաշրջության առավել էֆեկտիվ «ներքևից դեպի վերև» ռազմավարությունը:

Մասնակցային պլանավորումը և կառավարումը կարող է վերաբերել ինչպես բուն պահպանվող տարածքում, այնպես էլ շրջակա համայնքներում իրագործվող զբոսաշրջության ծրագրերին, որոնք անմիջականորեն փոխկապակցված են:

Ինչպես մնացած ոլորտներում, այնպես էլ զբոսաշրջության ոլորտում, պահպանվող տարածքը չի կարող հաջողության հասնել մեկուսացված պայմաններում: Համակապակցված գործելու համար անհրաժեշտ է սերտ կապեր հաստատել տարածքում գործող հասարակական և միջազգային կազմակերպությունների հետ, ինչը թույլ կտա մշտականորեն տեղյակ լինել շրջակա համայնքներում գործող կամ նախատեսվող զբոսաշրջությանը վերաբերող բոլոր ծրագրերից:

### 8.8.2. Տեղական բնակչության տնտեսական մասնակցություն

Ջբոսաշրջության ոլորտում տեղական համայնքների մասնակցությունը կարող է հիմնված լինել ինչպես պահպանվող տարածքների ռեսուրսների, այնպես էլ այլ մշակութային և բնական առանձնահատկությունների վրա:

**Աղյուսակ 3-ում** ներկայացված են տեղական բնակչության հնարավոր տնտեսական մասնակցության տարբեր մակարդակները՝ սկսած պասսիվ շահույթ ստանալուց /զբոսաշրջության ոլորտում անմիջական մասնակցություն չունենալով/ մինչև անկախ համայնքային ձեռնարկություն հիմնելուն: Դրանցից յուրաքանչյուրը ունի իր առավելությունները և թերությունները: Մասնակցության նախընտրելի ձևը կապված է առկա իրավիճակներից, մասնավորապես՝ համայնքների հնարավորություններից: Հաճախ բոլորից գերադասելին տարբեր ձևերի համակցությունն է:

Աղյուսակ 3. Տեղական բնակչության տնտեսական մասնակցության ձևերը

Մասնակցության ձևը	Պահանջվող հմտությունների աստիճանը	Շահույթ ստացողները	Տեղական տնտեսական զարգացմանը նպաստելու մակարդակը
Ներդրողներին հողատարածքներ վաճառելը	Ոչ մի, բացառությամբ սակարկելու ունակությունից	Առանձին անձինք կամ ամբողջ համայնքը՝ կախված հողի սեփականության ձևից	ցածր
Հողատարածքները վարձակալման հանձնելը կամ օգտագործման իրավունքների փոխանցելը	Ոչ մի, բացառությամբ սակարկելու ունակությունից	Առանձին անձինք կամ ամբողջ համայնքը՝ կախված հողի սեփականության և օգտագործման իրավունքի ձևից	ցածր
Դրսի ներդրողներին համար վարձով աշխատելը	Ցածրից մինչև միջին: Բարձր՝ որակյալ աշխատանքի համար	Առանձին անձինք, ներառյալ աղքատ խավը	միջին
Ապրանքներ մատակարարելը և ծառայություններ մատուցելը	Ցածրից մինչև միջին: Բարձր՝ որակավոր ուղեկցորդների համար	Առանձին անձինք, բարենպաստ է համայնքի ավելի գործունյա անդամների համար	միջին
Համայնք-մասնավոր ձեռնարկատեր համատեղ ձեռնարկություն	միջին	Գործունյա անձինք կամ ամբողջ համայնքը՝ կախված ներդրողի հետ պայմանավորվածությունից	բարձր
Անկախ համայնքային ձեռնարկություն	բարձր	Գործունյա անձինք, կամ ամբողջ համայնքը՝ կախված նախաձեռնող խմբի և համայնքի միջև պայմանավորվածությունից	բարձր
Մասնավոր տեղական ձեռնարկություն	բարձր	Գործունյա անձինք	բարձր

**Աղյուսակ 4-ում** ներկայացված են տեղի բնակչության կողմից զբոսաշրջության բիզնեսին մատակարարվող ապրանքների և մատուցվող ծառայությունների օրինակները:

**Աղյուսակ 4. Տեղի բնակչության կողմից զբոսաշրջության բիզնեսին մատակարարվող ապրանքները և մատուցվող ծառայությունները**

<b>Զբոսաշրջային ծառայությունների դաշտը</b>	<b>Պահանջվող ապրանքները ծառայությունները</b>	<b>Տեղական մատակարարողները</b>
<b>Հյուրանոցային ծառայություններ</b>	ապրանքներ և աշխատուժ	շինարարական կազմակերպություններ, արհեստավորներ
	ներքին հարդարանք	կահույքի խանութներ, արհեստավորներ
	պահպանություն և վերանորոգում	արհեստավորներ
	հավաքարարություն և լվացք	որակավորում չունեցող տեղական աշխատուժ
	պահակություն, այգեպանություն	որակավորում չունեցող տեղական աշխատուժ
<b>Սննդի ծառայություններ</b>	թարմ ուտելիք կամ նպարեղեն (բանջարեղեն, մսեղեն, ձկնեղեն և այլն)	ֆերմերներ, անասնապահներ, ձկնորսներ
	մշակված ուտելիք	հացթուխներ, մսագործներ, տեղական խանութներ, շուկաներ
	ուտելիքի պատրաստում և մատուցում	որակավորում չունեցող /բացառությամբ խոհարարների/ տեղական աշխատուժ՝ ուսուցում անցնելու պայմանով
<b>Փոխադրամիջոցներ</b>	փոխադրամիջոցներ	վարորդներ, լողալու միջոցներ ունեցողներ
	վառելիք	լցակայաններ
	բեռնափոխադրողներ	որակավորում չունեցող տեղական աշխատուժ
	հեծկան կենդանիներ	ֆերմերներ և անասնապահներ
<b>Տուրերի անցկացում և տարբեր միջոցառումների կազմակերպում</b>	ուղեկցվող տուրեր	որակավորում ունեցող ուղեկցողներ
	մշակութային միջոցառումներ	տեղական մշակութային խմբեր
	ուսուցողական կուրսեր, սեմինարներ	որակավորում ունեցող ուսուցողներ

**Բնակչության մասնակցությանը խոչընդոտող պատճառներից են՝**

- դրսից ներդնողները որոշ դեպքերում դուրս են մղում տեղացիներին զբոսաշրջության դաշտից
- տեղացիները հաճախ ունենում են ժամանակավոր կամ ցածր վարձատրվող աշխատանք: Նախապատվությունը տրվում է դրսի որակյալ մասնագետներին
- այն դեպքերում, երբ տեղի բնակչությունը ստանում է եկամուտ, առկա է այդ եկամուտների ոչ հավասարաչափ բաշխումը՝ ունևոր խավը ստանում է ավելի օգուտներ, քան շատ կարիքավորները,
- համայնքները միատարր չեն՝ սոցիալապես և քաղաքականորեն բաժանված լինելով հաճախ ի վիճակի չեն գործել միասնաբար ընդհանուր բարգավաճման համար
- լավագույն մղումներից սկիզբ առած համայնքային զբոսաշրջության գործող ծրագրերը չունեն բավականաչափ մասնագիտորեն կառավարում /տուրիստական արդյունքի ցածր որակ, շուկայավարման և բիզնես կառավարման ունակությունների պակաս/, այդ իսկ պատճառով բավականաչափ եկամտաբեր չեն:

**Տեղական բնակչության մասնակցության եկամտաբերության բարձրացման միջոցներ՝**

- աղյուսակ 4-ում նկարագրված են տեղի բնակչության կողմից զբոսաշրջության բիզնեսին հնարավոր մատակարարվող ապրանքները և մատուցվող ծառայությունները: Պահպանվող տարածքները պետք է աշխատեն հնարավորինս իրենց զբոսաշրջային գործունեության մեջ, լինեն այդ ապրանքների և ծառայությունների սպառողները, այդպիսով խրախուսելով դրանց զարգացումը:
- կապերը տեղական մատակարարողների և զբոսաշրջության բիզնեսի միջև հաճախ կատարվում են տարերայնորեն: Նպատակահարմար է այս կապերը կազմակերպել միջնորդ կազմակերպության միջոցով: Բացի մասնավոր և հասարակական կազմակերպություններից, այդպիսի միջնորդի դեր կարող են կատարել նաև պահպանվող տարածքները:
- պահպանվող տարածքների ներսում գտնվող ենթակառուցվածքը պետք է նախատեսվի այնպես, որ իրենից ներկայացնի ոչ թե մրցակցող , այլ հավելյալ օղակ:
- տեղական բնակչությանը պետք է առաջնահերթության իրավունք տրվի տարածքների և գոյություն ունեցող ենթակառուցվածքի վարձակալության գործընթացներում:
- համայնքային զբոսաշրջության անկախ ծրագրերի հաջողությունը կարող է պայմանավորված լինել զբոսաշրջության ոլորտում փորձառու համայնքի անդամների առկայությամբ կամ նախաձեռնողների երկարաժամկետ աջակցության պայմաններում / ֆինանսավորում, ուսուցում/
- համայնք/մասնավոր ձեռնարկատեր համատեղ ձեռնարկությունները կարող են ի հայտ բերել տեղական մասնակցության առավել խոստումնալից մեխանիզմներ: Այս դեպքում համայնքը պետք է առաջարկելու համար ունենա զբոսաշրջային հետաքրքրություն ներկայացնող արդյունք՝ առանձնահատուկ տեղակայում, պատմա- մշակութային վայրեր, մոտիկ գտնվող հետիոտն արահետներ:
- պահպանվող տարածքների կողմից նպատակահարմար է խրախուսել, աջակցել և միջնորդել համայնք /մասնավոր ձեռնարկատեր համատեղ ձեռնարկությունների ստեղծումը:

Տեղի բնակչության մասնակցությունը զբոսաշրջության ոլորտում կարող են խրախուսել և աջակցել պահպանվող տարածքները: Այս գործում մեծ դեր ունեն այդ ուղղությամբ վարվող պետական քաղաքականության տարբեր ասպեկտները՝ պետական մակարդակով գյուղական և համայնքային զբոսաշրջության պլանավորումը, շուկայավարումը, կարգավորումը և ստանդարտները, ուսուցումը և լիցենզավորումը, տնտեսական խրախուսումը և այլն:

## 8.9. Շրջակա միջավայրի վրա զբոսաշրջային գործունեության ազդեցության կառավարում

Պահպանվող տարածքների զբոսաշրջության հետ կապված բացասական ազդեցությունը և դրան համապատասխան ծանրաբեռնվածության սահմանափակումները կարող են լինել երեք տեսակի՝

ա/ **բնապահպանական**՝ կապված բնության վրա բացասական ազդեցության հետ,

բ/ **սոցիալ-մշակութային**՝ կապված բազմաբնույթ մշակութային արժեքների և տեղական համայնքների բնականոն կյանքի վրա բացասական ազդեցության հետ,

գ/ **հոգեբանական**՝ կապված հանգիստ, բնական միջավայրում գտնվելու այցելուների ցանկության հետ:

Պահպանվող տարածքներում շրջակա միջավայրի վրա զբոսաշրջության բացասական ազդեցության առկայությունը և մակարդակը կապված է երեք հանգամանքներից՝ ա/ տեղանքի բնութագրից, բ/ զբոսաշրջության նպատակով օգտագործելու մակարդակից, գ/ նախորդ երկուսի հարաբերությունը կառավարելու պահպանվող տարածքների ունակությունից:

Ջրոսաշրջության **բնապահպանական** համատեղելիությունը առավել մեծ նշանակություն ունի պահպանվող տարածքների հազվագյուտ և զգայուն էկոհամակարգերի համար: Պահպանվող տարածքների էկոհամակարգերի վրա կանխատեսելի բացասական ազդեցությունից խուսափելու նպատակով ցանկալի է ընդհանրապես բացառել զբոսաշրջության որոշ ձևերը: Սա վերաբերում է այն դեպքերին, երբ վերականգնելը դժվար կամ թանկ է, և նույնիսկ՝ անհնարին: Դրանք կարող են լինել մեծամասշտաբ ենթակառուցվածքի կամ լանդշաֆտի զգալի փոփոխություններ պահանջող զբոսաշրջության ձևեր /օրինակ՝ գոլֆի դաշտեր, դահուկային բազաներ/, կամ շարժիչային տրանսպորտի օգտագործման վրա հիմնված ձևեր:

### 8.9.1. Շրջակա միջավայրի վրա զբոսաշրջային գործունեության ազդեցության հնարավոր տեսակներ

«Կենսաբազմազանության մասին» կոնվենցիայի շրջանակներում մշակվել և բարձրագույն մարմնի կողմից 2004-ին /COP7 / հաստատվել են *Կենսաբազմազանություն և Տուրիզմ* . Ղեկավարման ուղեցույցներ /տե՛ս Հավելված 1. *Կենսաբազմազանություն և Տուրիզմ* Ղեկավարման ուղեցույցներ, անգլերենով/:

Այս փաստաթղթում թվարկված են զբոսաշրջային գործունեության ազդեցության հնարավոր տեսակները ըստ հետևյալ դասակարգման՝

1. Շրջակա միջավայրի և կենսաբազմազանության վրա ազդեցություն:
2. Սոցիալ-տնտեսական և մշակութային հետևանքներ:
3. Հնարավոր օգուտներ:

### 8.9.2. Շրջակա միջավայրի վրա զբոսաշրջային գործունեության տարբեր ձևերի ազդեցության չափորոշիչներ /ինդիկատորներ/

Շրջակա միջավայրի վրա զբոսաշրջային գործունեության տարբեր ձևերի ազդեցության չափորոշիչներ անհրաժեշտ են ինչպես թույլատրելի ծանրաբեռնվածությունը որոշելու և սահմանափակելու սխեմաները կիրառելու համար, այնպես էլ շրջակա միջավայրի և տնտեսության վրա զբոսաշրջային

գործունեության ազդեցության գնահատման նպատակով մոնիթորինգի և վիճակագրական տվյալների հավաքագրման և օգտագործման սկզբունքները մշակելու և կիրառելու համար (տե՛ս 8.10. Չբոսաշրջության մոնիթորինգ):

Տուրիզմի միջազգային կազմակերպությունը /WTO/ բացահայտել է, որ կան մեծաքանակ չափորոշիչներ, որոնք կարող են կիրառվել զբոսաշրջային վայրերի համար: Առանձնացվել են հիմնական 29 չափորոշիչներ, որոնք համապատասխանում են զբոսաշրջության ոլորտի հիմնական 29 հարցերին: Դրա նկարագրությունը տրված է Հավելված 2. տեսքով: Թարգմանության աղավաղումներից խուսափելու նպատակով ներկայացված է բնօրինակը անգլերենով:

Չափորոշիչների ընտրությունը պետք է կատարվի համապատասխան տեղական պայմանների, ընդ որում, սա դիմամիկ, կապված հանգամանքների փոփոխություններից և ճշգրտումների ենթակա գործընթաց է: Չափորոշիչներ պետք է սահմանվեն համապատասխան այն կոնկրետ տեղերին և բնագավառներին, որտեղ առկա է ազդեցությունը` զբոսաշրջային բոլոր տիպի ենթակառուցվածք /գիշերելու և սնվելու վայրեր, արահետներ, հանգստի տաղավարներ/ , պատմամշակութային և բնական հուշարձաններ, ավիամերձ տարածքներ, գետերի հուններ, տեղին բնորոշ կենսաբազմազանության տեսակներ, զբոսաշրջության շահույթի բաշխումը, բնապահպան կրթական ծրագրերի առկայությունը և այլն:

Ստորև բերված են շրջակա միջավայրի վրա զբոսաշրջային գործունեության ազդեցության չափորոշիչներ:

### **Ֆիզիկական**

- աղբի առկայություն
- աղբի կուտակման և հեռացման ձևերի փոփոխություն
- օգտագործվող ջրի խնայողության ձևերի փոփոխություն
- կեղտաջրերի մաքրման ձևերի փոփոխություն
- ջրի մեջ հայտնված բուսականություն և շինություններ
- արահետների լայնացում/էրոզիա
- այլընտրանքային արահետների հայտնվելը չնախատեսված տեղերում
- այլընտրանքային վրանատեղիներ և այլ հանգստավայրեր չնախատեսված տեղերում
- զբոսաշրջության հետ կապված ծառահատումներ` ուտելիք պատրաստելու, խարույկների, չնախատեսված ենթակառուցվածքի համար
- զբոսաշրջության ենթակառուցվածքների հետ կապված ոչնչացված/կտրված բուսականության մակերես
- բնության հուշարձանների ավերում
- գրություններ ծառերի, քարերի, ինչպես նաև պատմամշակութային արժեքների վրա
- խարույկներ
- ավազածածկույթի փոփոխություն:

### **Կենսաբանական**

- խոտածածկույթի նվազում
- ջրի որակ / աղբյուրներում, գետերում, լճերում/
- թռչունների բնադրավայրերի վիճակի կամ տեղի փոփոխություն
- կենդանիների վարքագծի փոփոխություն
- օտարածին բուսատեսակներ

- օտարածին կենդանատեսակներ
- հրդեհներ:

**Սոցիալ-մշակութային**

- պատմամշակութային հուշարձանների վիճակը/ավերումը
- հողօգտագործման տեսակի փոփոխություն պահպանվող տարածքի շրջակայքում
- սպառման/մատակարարման քանակական և որակական փոփոխություններ / սննդամթերք, ապրանքներ, ծառայություններ/
- զբոսաշրջության համար կազմակերպված հատուկ միջոցառումների քանակը և ծավալը
- տեղական համայնքների վերաբերմունքը զբոսաշրջությանը և զբոսաշրջիկներին
- տեղական ավանդույթների և սովորությունների փոփոխություն:

**Տնտեսական**

- զբոսաշրջության ոլորտում աշխատատեղերի քանակը
- զբոսաշրջության ոլորտում անմիջականորեն ընդգրկված բնակիչների եկամուտներ
- զբոսաշրջության տարբեր ծառայություններ մատուցող և սննդամթերք/ապրանքներ մատակարարող բնակիչների եկամուտներ
- զբոսաշրջության ոլորտում չընդգրկված բնակիչների եկամուտներ
- պահպանվող տարածքների զբոսաշրջությունից ստացված եկամուտներ
- պահպանվող տարածքների բյուջեից հատկացումներ զբոսաշրջության ոլորտին
- զբոսաշրջությունից ստացված եկամուտներից նպատակային հատկացումներ համայնքներին
- տեղական սննդամթերքի/ապրանքների գների փոփոխություն
- զբոսաշրջության հետ կապված նոր կառույցների քանակը և ծավալը
- զբոսաշրջության հետ կապված նոր ձեռնարկությունների քանակը և ծավալը:

**8.9.3. Տարածքների ծանրաբեռնվածության որոշում և կառավարում**

1970-1980 թվականներին **ծանրաբեռնվածությունը** ընդունված էր հասկանալ իբրև այցելուների բացարձակ քանակ: Փորձ էր արվում լուծել բացասական ազդեցության խնդիրները պարզապես այցելությունների քանակական սահմանափակումներով՝ ելնելով էկոլոգիական, սոցիալական և այլ վերլուծություններից: Սակայն այցելուների և շրջակա միջավայրի բարդ հարաբերությունների պատճառով ծանրաբեռնվածության հասկացողությունը շատ դժվար է բնորոշել:

Շատ դեպքերում բացասական ազդեցության մակարդակը կախված է ոչ այնքան այցելուների բացարձակ քանակից, որքան վերջիններիս վարքագծից:

Երբ սկզբնական մոտեցման սահմանափակումները բացահայտ եղան, ի հայտ եկան ծանրաբեռնվածությունը որոշելու և սահմանափակելու մի շարք ավելի կատարելագործված սխեմաներ: Դրանցից առավել հայտնիները թվարկված են ստորև՝ անգլերենով, թարգմանության աղավաղումներից խուսափելու նպատակով:

- 1) Limits of Acceptable Change (LAC)
- 2) Visitor Impact Management (VIM)
- 3) Visitor Experience and Resource Protection (VERP)

- 4) Visitor Activity Management Process (VAMP)
- 5) The Recreation Opportunity Spectrum (ROS)
- 6) Tourism Optimization Model (TOMM).

Այս սխեմաներից յուրաքանչյուրի համար գոյություն ունի համապատասխան գրականություն: Զարկ չհամարելով նկարագրել այստեղ բոլոր սխեմաները, այնուամենայնիվ, թվենք այս սխեմաները կիրառելու ընթացքում ծագող դժվարությունները և պրոբլեմները՝

- կիրառելու համար պահանջվում են մարդկային, ֆինանսական և ժամանակային ռեսուրսներ
- հաճախ կա այցելությունների բացասական ազդեցության հիմնավորված գիտական տվյալների պակաս, արդյունքում՝ եզրակացությունները արվում են, հիմնվելով սահմանափակ տվյալների վրա կամ լինում են սուբյեկտիվ
- անզամ սահմաններից դուրս եկող ծանրաբեռնվածության պարագայում, բավարար անձնակազմ կամ դժվարություններ դիմակայելու ցանկություն չունենալու պատճառով կառավարման անհրաժեշտ գործողությունները միշտ չէ, որ նախաձեռնվում են:

Վերը թվարկված սխեմաներից առավել լայն օգտագործվողն է ոչ միայն զբոսաշրջության ոլորտում, այլև ընդհանրապես կառավարման մեջ կիրառվող Limits of Acceptable Change (LAC) կոչվողը, թարգմանաբար՝ Ընդունելի փոփոխությունների սահմանները /ԸՓՄ/: Այս կոնցեպտը առավել **որակային է**, քան **քանակային** և հիմնված է հետևյալ 4 բաղկացուցիչների վրա՝

1. Ընդունելի և հասանելի ռեսուրսային ու սոցիալական ստանդարտների որոշում:
2. Ցանկալի և գոյություն ունեցող վիճակների հակասությունների փաստագրում:
3. Այդ հակասությունները նվազեցնելուն ուղղված կառավարման գործողությունների որոշում և կիրառում:
4. Կիրառված կառավարման գործողությունների արդյունավետության գնահատում և մոնիթորինգ:

ԸՓՄ սխեման իրագործելու համար անհրաժեշտ է կատարել հետևյալ 9 քայլերը ըստ բերված հերթականության՝

1. Բացահայտել տեղանքում ծագած պրոբլեմները՝ զբոսաշրջությունից ստացված անբավարար եկամուտներ, այցելուների կուտակում որոշ տեղերում, կենդանիների վարքագծի փոփոխության օրինակներ և այլն:
2. Որոշել և նկարագրել կառավարման խնդիրները՝ մեղմել բացասական ազդեցությունը բնության վրա, ավելացնել զբոսաշրջությունից ստացվող եկամուտները և այլն:
3. Ընտրել համապատասխան բնական և սոցիալական իրավիճակների չափորոշիչներ՝ կարևոր տեսակների վերարտադրման մակարդակ, ջրի որակ, այցելուների զոհունակության աստիճան և այլն:
4. Զետազոտել և գույքագրել ռեսուրսները և ներկա սոցիալական վիճակը՝ անհրաժեշտ է ունենալ կենսառեսուրսների և զբոսաշրջության վերաբերյալ մեկնարկային տվյալներ:
5. Որոշել բնական և սոցիալական իրավիճակների չափորոշիչների ստանդարտներ՝ ի՞նչն է ցանկալի և իրականորեն հասանելի:
6. Որոշել հնարավոր այլընտրանքները, օրինակ՝ պակասեցնել այցելուների քանակը, թե՞ ուղղել նրանց դեպի պակաս խոցելի տարածքներ, բարձրացնել մուտքի վճարները, թե՞ գրավել այլ տիպի այցելուներ:
7. Որոշել յուրաքանչյուր այլընտրանքին հասնելուն նպատակաուղղված կառավարման գործողությունները:
8. Գնահատել այլընտրանքները և ընտրել օպտիմալը:



9. Իրագործել գործողությունները և կատարել վիճակի մոնիթորինգ, համեմատելով ընթացիկ և մեկնարկային չափորոշիչները:

**8.9.4. Ջրոսաշրջության բացասական ազդեցության կառավարման միջոցներ**

Պահպանվող տարածքներում շրջակա միջավայրի վրա զբոսաշրջային գործունեության հնարավոր **բացասական ազդեցությունը** կարող է ի հայտ գալ զբոսաշրջության տարբեր բաղկացուցիչ մասերից: Դրա հետ կապված ազդեցության կառավարումը վերաբերում է զբոսաշրջության տարբեր բաղկացուցիչներին և պահանջում է կառավարման տարբեր միջոցներ /տե՛ս Աղյուսակ 5/

**Աղյուսակ 5. Բնության վրա զբոսաշրջության ազդեցության կառավարման ձևեր**

Ջրոսաշրջության բաղկացուցիչներ	Թիրախ խմբեր	Կառավարման միջոցներ
զբոսաշրջիկների գործողություններ	զբոսաշրջիկներ	այցելուների կառավարում, գոտիավորում
զբոսաշրջային ենթակառուցվածք	պահպանվող տարածքի ադմինիստրացիա, մասնավոր վարձակալներ	գոտիավորում, ՇՄԱԳ, բնապահպան տեխնոլոգիաների և գործունեության կիրառում, «էկոպիտակ»
ծառայություններ	զբոսաշրջային օպերատորներ, գիդեր, վարորդներ	կանոնակարգող մեթոդական բնույթի նյութեր, «էկոպիտակ»

*Աղբյուր՝ Ստրասդաս, 2002*

**Գոտիավորում**

Գոտիավորումը, ինչպես հայտնի է, պահպանվող տարածքների կառավարման կարևորագույն բաղկացուցիչն է, որը հիմնվում է բնապահպանական դրույթների վրա: Ջրոսաշրջության տեսանկյունից գոտիավորումը կատարվում է նույն՝ շրջակա միջավայրի պահպանության հիմունքներով, բայց այն հավելյալ կարող է ապահովել այցելուների համար տարբեր ռեկրեացիոն հնարավորություններ՝ սկսած պահպանված վայրի բնությունից, մինչև հեշտ հասանելի, բայց ավելի մարդաշատ վայրեր:

Պահպանվող տարածքների էկոհամակարգերի վրա կանխատեսելի բացասական ազդեցությունից խուսափելու նպատակով ցանկալի է ընդհանրապես բացառել զբոսաշրջության որոշ ձևերը: Ստորև ներկայացված են պահպանվող տարածքներում զբոսաշրջության գոտիավորման ընդհանուր դասակարգումը՝

- այցելուների համար փակ տարածքներ՝ արգելոցային գոտիների առավել զգայուն տարածքներ
- գիտա-ճանաչողական էքսկուրսիաներ փոքրաթիվ խմբերի համար՝ արգելոցային գոտու տարածքներում, բացառությամբ առավել զգայուն տարածքների: Ենթակառուցվածքի բացակայություն, բացառությամբ հասարակ արահետների: Պահպանվող տարածքի անձնակազմի ներկայությունը էքսկուրսիաների ընթացքում պարտադիր է
- չափավոր օգտագործման գոտի՝ ռեկրեացիոն գոտու առավել պահպանված և զգայուն տարածքներում: Հնարավոր է ոչ հիմնական կառույցներ, դիտակետեր, վրանային ճամբարատեղեր, ավելի կատարելագործված արահետներ, այցելուների չափավոր քանակ
- ինտենսիվ օգտագործման գոտի՝ ռեկրեացիոն գոտու պակաս պահպանված և ոչ զգայուն տարածքներում: Զբոսաշրջային ենթակառուցվածքով հագեցած գոտու մոտակայքում: Հնարավոր է տարածքի մակերեսի հարթեցում, հարմարավետ ճանապարհներ և արահետներ, դիտակետեր և հանգստի համար նախատեսված կառույցներ, այցելուների բավական քանակ
- զբոսաշրջային ենթակառուցվածքով հագեցած գոտի՝ զգայուն և առավել պահպանված տարածքներից մեծ հեռավորության վրա, ցանկալի է հնարավորին չափով ռեկրեացիոն գոտու սահմաններից դուրս: Հնարավոր է ենթակառուցվածքների խտություն, ավտոկանգառներ և տարբեր այլ ծանայություններ
- սպորտային ձկնորսության և որսորդության գոտի: Սպորտային ձկնորսությունը համապատասխան թույլտվություններով / լիցենզիաներով/ հնարավոր է բոլոր վերը թվարկված տարածքներում, բացառությամբ առաջինի՝ այցելուների համար փակ տարածքների: Ի տարբերություն դրան, որսորդությունը համատեղելի չէ զբոսաշրջության մյուս ձևերի հետ և պետք է սահմանափակվի միայն հատուկ կառավարվող որսորդության տարածքներում և հատուկ դրա համար ստեղծված որսորդական տնտեսությունների առկայության դեպքում:

### **Այցելուների կառավարում**

Այցելուների կառավարումը նպատակաուղղված է կանխարգելելու կամ լուծելու հետևյալ պրոբլեմները՝

ա/ այցելուների քանակը գերազանցում է տեղանքի բեռնվածության թույլատրելի մակարդակը /քանակական տեսանկյուն/,

բ/ այցելուները ցուցաբերում են ոչ համապատասխան վարքագիծ /որակական տեսանկյուն/:

Շատ դեպքերում բացասական ազդեցության մակարդակը կախված է ոչ այնքան այցելուների բացարձակ քանակից, որքան վերջիններիս վարքագծից:

Ստորև նկարագրված են պահպանվող տարածքների համար օգտագործվող այցելուների կառավարման միջոցները:

Այցելուների քանակի կառավարում

ա/ «կոշտ» միջոցներ

- խմբերում այցելուների քանակական սահմանափակում
- մուտքի վճարի սահմանում որոշ տարածքների համար
- տարածքների կամ երթուղիների սեզոնային /օրինակ՝ բնադրման շրջանում/ կամ օրվա որոշ ժամերի արգելքներ:

Կարևոր է այցելուներին բացատրել «կոշտ» միջոցների կիրառման պատճառները: Հնարավորության դեպքում ցանկալի է այցելությունից առաջ մարդկանց նախօրոք տեղեկացնել սահմանափակում-

ների մասին, որպեսզի նրանք կարողանան համապատասխանորեն պլանավորել իրենց հանգիստը: Բացի դրանից, հնարավորության դեպքում, ցանկալի է անձնակազմի կողմից կազմակերպել սահմանափակումների վերահսկողություն:

*բ/ «փափուկ» միջոցներ*

- այցելուների քանակի պակասեցում կամ նրանց տարակենտրոնացում մուտքի վճարի բարձրացման միջոցով՝ ամբողջ տարվա կտրվածքով կամ սեզոնային: Այդպիսով կարելի է ուղղել այցելուներին դեպի ավելի պակաս այցելվող տարածքներ, ինչպես նաև շահագրգռել, այսպես կոչված «սեզոնից դուրս» զբոսաշրջությունով:

*Այցելուների վարքագծի կառավարում*

*ա/ «կոշտ» միջոցներ*

- սահմանել այցելուների վարքագծի պարտադիր կանոններ՝ հստակ բանաձևված՝ «թույլատրվում է» և «չի թույլատրվում» կետերով և զբոսաշրջիկներին իրազեկել դրանց մասին
- ապահովել անձնակազմի ներկայությունը և հսկողությունը կրիտիկական կետերում՝ այցելուների անթույլատրելի վարագահի՞՞ր կանխելու համար
- զբոսաշրջիկների համար պարտադիր պայման դնել անձնակազմի ներկայացուցչի ուղեկցությունը /այդ թվում՝ ելնելով և անվտանգության նկատառումից/:

Այցելուների վարքագծի պարագայում «փափուկ» միջոցների կիրառումը ավելի ցանկալի է, քան «կոշտ» միջոցների: Հարկադիր միջոցները ցանկալի է կիրառել միայն այն դեպքերում, երբ կիրառված հնարքների անարդյունավետությունը ակնհայտ է դառնում:

*բ/ «փափուկ» միջոցներ*

- այցելուներին տեղեկացնելը և բնապահպանորեն կրթելը նրանց վարագահի՞՞ր կառավելու գլխավոր միջոցն է: Պահպանվող տարածքի կանոնները ենթակա են ավելի հեշտ ըմբռնման, եթե մարդկանց բացատրվում է դրանց անհրաժեշտությունը կոնկրետ պարագայում
- տարբեր տիպի մուտքերը և Այցելուների կենտրոնները լավագույն հնարավորություն են ընձեռում տեղեկությունը այցելուներին հասցնելու համար: Տեղեկացնելու միջոցները պետք է տեղադրվեն նաև պահպանվող ողջ տարածքում, չլինելով սակայն շատ հաճախակի և ձանձրալի
- այցելուներին պետք է խորհուրդ տրվի վարձել ուղեկցորդ, կամ այդ ծառայությունը կարելի է ընդգրկել այլ տիպի, օրինակ՝ մուտքի վճարի մեջ
- մեքենաների կանգառները պետք է տեղադրել զգայուն տարածքներից մեծ հեռավորության վրա: Այս ձևով կարելի է երկարացնել անցնելիք հետիոտն հատվածը, դրանով իսկ նվազեցնելով այցելել ցանկացողների քանակը
- այցելուներին դեպի ավելի ցանկալի վայրերը ուղղելու համար կարելի է դրանք ավելի գրավիչ դարձնել՝ առաջարկելով ավելի հարմար արահետներ, դիտակետեր և հանգստանալու տեղեր: Դրան հակառակ, անցանկալի վայրերը կամ երթուղիները կարելի է պակաս գրավիչ դարձնել, թողնելով, որ ավելանա արահետների խտածածկույթը, կամ ստեղծելով ճանապարհի արհեստական արգելքներ /օրինակ՝ արահետները արգելափակել թափուկներով/:

**Երթևեկության կառավարումը** ևս մեծ նշանակություն ունի զբոսաշրջության բացասական ազդեցությունը նվազեցնելու համար: Պետք է հնարավորին չափ խուսափել շարժիչային փոխադրամիջոցներ օգտագործելուց: Բնությունը զգալու համար երթևեկելու լավագույնը հետիոտն ձևն է: Բացառություն կարելի է անել ճանապարհների երկար հատվածների համար, ինչի դեպքում անձնական օգ-

տագործման մեքենաների փոխարեն նախընտրելի են հատուկ նախատեսված երկկողմանի երթևեկող հասարակական փոխադրամիջոցներ՝ օրինակ միկրոավտոբուսներ:

**ՇՄԱԳ՝ շրջակա միջավայրի ազդեցության գնահատման փորձաքննություն**

«Կենսաբազմազանության մասին» կոնվենցիայի շրջանակներում մշակվել և 2004-ին հաստատվել են «Կենսաբազմազանություն և Տուրիզմ» Ղեկավար սկզբունքները /տե՛ս Հավելված 1/, համաձայն որի, բնության հատուկ պահպանվող տարածքներում կենսաբազմազանության վիճակի վրա ներգործություն ունեցող զբոսաշրջության նախագծերի և միջոցառումների իրականացման առաջարկությունները պետք է քննարկման ներկայացվեն այդ փաստաթղթում նկարագրված Ծանուցման /տեղեկացման/ ընթացակարգի համաձայն:

ԲՀՊՏ-ի տարածքը քաղաքաշինական հատուկ կարգավորման օբյեկտ է, որի կառուցապատումը պետք է կատարվի համապատասխան Կառուցապատման միասնական հայեցակարգային նախագծի: Հայեցակարգերը, նախագծերը և նախատեսվող գործունեությունը պետք է ենթարկվեն շրջակա միջավայրի վրա ազդեցության փորձաքննության /ՇՄԱԳ/:

Մեր երկրում այս գործընթացը կարգավորվում է Շրջակա միջավայրի վրա ազդեցության փորձաքննության մասին օրենքով, որը «կարգավորում է շրջակա միջավայրի վրա նախատեսվող գործունեության և հայեցակարգի ազդեցության փորձաքննության իրավական, տնտեսական և կազմակերպչական հիմունքները»:

Օրենքում սահմանված է, որ. «Շրջակա միջավայրի վրա ազդեցության փորձաքննությունը պետության կողմից անցկացվող պարտադիր գործունեություն է, որի հիմնական նպատակն է կանխորոշել, կանխարգելել կամ նվազագույնի հասցնել հայեցակարգի և նախատեսվող գործունեության վնասակար ազդեցությունը մարդու առողջության, շրջակա միջավայրի, տնտեսական և սոցիալական բնականոն զարգացման վրա»:

**Բնապահպան տեխնոլոգիաների և գործունեության կիրառումը** ընդգրկում է այլընտրանքային՝ վերարտադրվող աղբյուրներից ստացված էներգիայի կիրառում, կեղտաջրերի մաքրման և հեռացման, ինչպես նաև աղբի կուտակման և տեղափոխման եղանակների կատարելագործում, ջրի և էլեկտրականության խնայողություն, աղբի քանակի նվազեցում և այլն:

**«Էկոպիտակ»-ի կիրառում**

Կամավորության վրա հիմնված «Էկոպիտակ»-ների և սերտիֆիկացիոն ծրագրերի կիրառումը արդյունավետ միջոց է զբոսաշրջության ոլորտում բնապահպանորեն ներդաշնակ ծառայություններ մատուցողների գնահատման, գովազդման և առաջխաղացման համար: Այն նախօրոք սահմանված կանոններին համապատասխանելու վրա հիմնված կառավարման միջոց է հյուրանոցների, զբոսաշրջային օպերատորների և զբոսաշրջային այլ բիզնեսների համար:

Միջազգային զբոսաշրջության շուկայում գնալով ավելանում է բնապահպանական կանոններին համապատասխանող ծառայություններ փնտրող գնորդների քանակը: Ծառայությունների որակի ստանդարտացման հետ զուգահեռ, «Էկոպիտակ»-ի շնորհիվ մշակակում է, որ տվյալ բիզնեսը համապատասխանում է նաև բնապահպանական ստանդարտներին, ինչը գովազդի և շուկայավարման արդյունավետ միջոց է:

«Էկոպիտակ»-ի շնորհիվ գործընթացը կարող են նախաձեռնել տարբեր կազմակերպություններ՝ մասնավոր, պետական, հասարակական:

Ինչպես ցանկացած սերտիֆիկացման, այնպես էլ էկոպիտակավորման պարագայում, շատ կարևոր է գործընթացի վստահելի լինելը: Սա նշանակում է, որ զբոսաշրջային ձեռնարկության գործունեության համապատասխանումը բնապահպանական կանոններին պետք է գնահատվի անկախ փորձագետի կողմից:

ԲՀՊՏ-ները կարող են օգտագործել սերտիֆիկացիոն ծրագիրը երկու ճանապարհով՝

- ԲՀՊՏ-ն կարող է զբոսաշրջության համար տարածքների վարձակալության առաջնություն կամ բացառիկ իրավունք տալ սերտիֆիկացված ձեռնարկություններին, դրանով իսկ հավաստելով հուսալի սերտիֆիկացման ծրագրի առկայությունը իրենց տարածքում
- ԲՀՊՏ-ն ինքը կարող է մասնակցել այդպիսի ծրագրում / տեղանքի սերտիֆիկացման ծրագիր / և օգտագործել իրեն շնորհված «էկոպիտակը» շուկայավարման և գովազդային նպատակներով՝ գրավելու համար բնապահպանորեն և սոցիալապես ներդաշնակ հանգստի վայր փնտրող այցելուների:

**Ջրոսաշրջային գործունեությունը կանոնակարգող մեթոդական բնույթի նյութեր**

Ներկայումս պահպանվող տարածքների զբոսաշրջության հարցերը կանոնակարգվում են Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենսդրության իրավական ակտերով: Իրավական կարգավորումը, պարտադրելը և պատիժների կիրառումը պահպանվող տարածքներում, անկասկած, անհրաժեշտ են որոշակի հանգամանքներում: Սակայն զբոսաշրջության բնագավառում, որտեղ փոքր և միջին բիզնեսը ունի բնությունը պահպանելու հարցում հիմնավորված շահեր, կամավոր մոտեցումները կարող են լինել շատ արդյունավետ՝ ապահովելու համար երկարաժամկետ ըմբռնում և համագործակցություն բնապահպանական հարցերում:

Կանոնակարգերը , վարքականոնները կարող են օգնել ուղղություն տալու մարդկանց վարքագծին, որպեսի նրանց գործողությունները աջակցեն պահպանվող տարածքներում հասցնելու զբոսաշրջության կայուն զարգացման նպատակներին: Կանոնակարգերը պետք է մտածված լինեն որպես կատարելատիպեր /իդեալներ/, որոնց պետք է հնարավորինս մոտենալ: Գոյություն ունեն կանոնակարգեր պահպանվող տարածքների բոլոր շահառու խմբերի համար՝ զբոսաշրջային կացարանների, զբոսաշրջիկների, զբոսաշրջային օպերատորների, ուղեկցորդների, վարորդների և այլն:

Յուրաքանչյուր պահպանվող տարածք պետք է ունենա իր կողմից պահպանվող բնական և մշակութային ռեսուրսներին համապատասխան կանոնակարգեր: Այդ նյութերի մշակումը այն խմբերի հետ համատեղ, որոնց անմիջականորեն վերաբերում են տվյալ կանոնակարգերը, նպաստում է դրանց կատարման արդյունավետությանը: Շատ անգամ կանոնակարգերի մասնակցային մշակման, քննարկումների և համաձայնեցնելու ընթացքը ավելի կարևոր է, քան վերջնական արդյունքը:

Ստորև ներկայացված են միջազգային փորձի ուսումնասիրության և Հայաստանի պահպանվող տարածքների պայմաններին համապատասխանեցման արդյունքում սկզբնական մշակված կանոնակարգեր զբոսաշրջության տարբեր շահառու խմբերի համար: Բերված օրինակները կարելի է դիտել որպես մեկնարկային: Վերջնական տարբերակները հնարավոր կլինի մշակել ծամանակի ընթացքում՝ պահպանվող տարածքների անձնակազմի, զբոսաշրջային գործունեությամբ զբաղվող ձեռնարկությունների, հասարակական կազմակերպությունների, համայնքների և այլ շահառու խմբերի հետ քննարկումների արդյունքում:

**Կանոնակարգեր ազգային պարկերի հողօգտագործողների կամ մոտակայքում գործող զբոսաշրջային ձեռնարկությունների համար**

Այս ձեռնարկությունների թվին են պատկանում զբոսաշրջային կացարանները, ռեստորանները, խանութները, կառամատույցները և այլն:

Պահպանվող տարածքների ներսում ցանկալի է ծավալել շատ սահմանափակ առևտրային գոր-

ծունեություն: Գործող կամ նախատեսվող զբոսաշրջային ենթակառուցվածքի տեղակայումը պետք է կարգավորվի՝ ելնելով գոտիավորումից, բացառելով որևէ կառույց արգելոցային գոտիներում: Եթե գոյություն ունեցող կառույցները հակասության մեջ են պահպանման նպատակների հետ, ապա անհրաժեշտ է կիրառել դրանց վերափոխման կամ հեռացման քաղաքականություն:

Պահպանվող տարածքների ներսում կամ մոտակայքում առկա զբոսաշրջային ձեռնարկությունների կառույցները և առաջարկվող ծառայությունները պետք է լինեն համահունչ բնությանը և բնապահպանական սկզբունքներին:

**Ջրոսաշրջային ձեռնարկությունների կանոնները** պետք է ներառեն հետևյալ դրույթները՝

- կառուցել բնական և մշակութային միջավայրին ներդաշնակ: Պահպանել բնության առանձնահատկությունները կառուցման ընթացքում, խուսափել անհարկի աղմուկ առաջացնելուց
- հնարավորինս օգտագործել բնական, տեղանքին բնորոշ շինանյութ, սակայն համոզված լինելով, որ հատուկ պահպանվող և հազվագյուտ տեսակներ չեն /օրինակ՝ փայտանյութի պարագայում/
- նվազագույնի հասցնել էլեկտրաէներգիայի սպառումը և որտեղ հնարավոր է՝ կիրառել էներգիայի այլընտրանքային /վերականգնվող/ աղբյուրները՝ արևը, քամին, ջուրը
- ձեռնարկել միջոցներ պակասեցնելու ջրի անհիմն սպառումը
- կիրառել կեղտաջրերի մաքրման և հեռացման ժամանակակից եղանակներ, մասնավորապես՝ զուգարանների հետ կապված
- պակասեցնել աղբի քանակը՝ բացառել մեկանգամյա սպասքի օգտագործումը, խուսափել ոչ անհրաժեշտ փաթեթավորումից: Կիրառել աղբի տեսակավորման և վերամշակման եղանակներ /ցավոք, մեր երկրում այս պրակտիկան դեռևս չկա/: Առանձնակի հոգ տանել աղբի ճիշտ կուտակման և կանոնավոր տեղափոխման համար
- խուսափել թունավոր նյութերի օգտագործումից /օրինակ՝ ներկերից/, հեռացնել վտանգավոր թափոնները /վառելանյութ, յուղեր և այլն/
- կանաչապատման համար օգտագործել բույսերի տեղական տեսակներ՝ ջրի մեծ քանակ և պարարտանյութեր օգտագործելուց խուսափելու նպատակով
- գործել տեղական համայնքների հետ ներդաշնակ՝ առաջարկելով աշխատատեղեր, արտադրված սննդամթերքի, ապրանքների սպառում և այլն
- համագործակցել և աջակցել տեղական բնապահպանական և հետազոտական նախաձեռնություններին
- ունենալ և կիրառել շրջակա միջավայրի առանձնահատկությունների և պահպանության վերաբերյալ տեղեկացնող և բացատրական նյութեր /զբոսաշրջիկներին և աշխատակազմը կրթելու համար/
- մշակել և առաջարկել այցելուներին մասնակցային գիտա-ճանաչողական և ուսումնա-կրթական ծրագրեր:

**Կանոնակարգեր զբոսաշրջային օպերատորների համար**

Անհրաժեշտ է, որ զբոսաշրջային օպերատորները իրենց գործունեության մեջ հետևեն պահպանվող տարածքների կանոններին, տրամադրեն այցելուներին իրական և ճշտված տեղեկատվություն, նրբազգաց լինեն բնական և մշակութային շրջապատի նկատմամբ և պատրաստ լինեն աջակցելու արդյունավետ կառավարմանը:

Ըստ տարածված միջազգային պրակտիկայի, հաճախ հենց զբոսաշրջային օպերատորների ասոցիացիաներն են մշակում կանոնակարգերը իրենց անդամների համար: Դրա վառ օրինակներն են միջազգային գործունեություն ծավալող մի քանի հայտնի զբոսաշրջային օպերատորների միությունների կողմից մշակված և նրանց անդամների կողմից կիրառվող կանոնակարգերը՝ National Audubon

Society, American Society of Travel Agents (ASTA), Tourism Council of Australia, International Ecotourism Society և այլն:

**Տուրօպերատորներին ուղղված կանոնները** պետք է ներառեն հետևյալ դրույթները՝

- ժամանելուց առաջ տեղեկացրու այցելուներին բացասական ազդեցությունը նվազագույնի հասցնող և տեղանքին համապատասխան վարքագծի վերաբերյալ
- բացառիր այցելությունները զգայուն, հատուկ պահպանության տակ գտնվող վայրեր: Երթևեկիր միայն նշագրված արահետներով, մի անհանգստացրու կենդանիներին, բույսերին և նրանց բնական միջավայրը
- նվազագույնի հասցրու այցելությունների բացասական ազդեցությունը շրջակա միջավայրի վրա՝ բացառիր աղտոտումը, գրառումներ թողնելը, բնությունից և մշակութային արժեքներից «հուշանվերներ» վերցնելը և այլն
- հնարավորին չափ պլանավորիր երթուղին այնպես, որ պակաս օգտագործվի տրանսպորտային միջոցներ: Խորհուրդ տուր վարորդներին անջատել շարժիչները կանգառների ժամանակ
- բնապահպանորեն կրթիր անձնակազմը: Թույլ մի տուր ուղեկցորդներին և վարորդներին ընդառաջել այցելուների առաջարկներին և գործել բնապահպանորեն անթույլատրելի ձևով /օրինակ՝ հետապնդել կենդանիներին կամ անհանգստացնել թռչուններին՝ նրանց լավ դիտելու համար/
- ընտրիր գործընկերներ /կացարաններ, սննդի սպասարկում, մեքենաների վարձակալում և այլ/, որոնք որդեգրել են բնապահպանական վարքագիծ
- տեղեկացիր տեղական բնապահպանական ծրագրերի մասին և աջակցիր նրանց իրագործմանը:

**Այցելուների վարքականոններ**

Այցելուները կարող են վնասել շրջակա միջավայրը երկու տարբեր պատճառներով՝ 1/ անիրագրելիության կամ անտարբերության պատճառով 2/ նպատակաուղղված:

Այցելուների վարքականոնները կոչված են վերացնել առաջին պատճառը՝ իրազեկել և կրթել: Արդյունավետության համար այդ վարքականոնները պետք է հեշտությամբ հասանելի լինեն ինչպես այցելությունից առաջ, այնպես էլ տեղերում: Դրանք կարող են ընդգրկվել գովազդային բուկլետներում, պահպանվող տարածքների ինտերնետային կայքերում: Երբ այցելուն հանդիպում է վարքականոնների նաև այցելվող վայրում, ավելի հեշտությամբ է դա ըմբռնում և հասկանում այս կամ այն վնասված տեսակի կամ տեղանքի պահպանության անհրաժեշտությունը: Անկասկած, դա պետք է լինի ինչպես մայրենի, այնպես էլ օտար լեզուներով:

Երկրորդ պատճառի՝բույսերի, կենդանիների և մշակութային արժեքների մասերի նպատակային հավաքելու և տեղահանելու դեմ կարելի է պայքարել միայն իրավական կարգավորման, պարտադրելու և պատիժներ կիրառելու միջոցներով:

**Այցելուների վարքականոնները** ներառում են, բայց չեն սահմանափակվում հետևյալ դրույթներով՝

- քեզանից հետո թող միայն ոտնահետքեր, վերցրու միայն լուսանկար
- բացառիր աղտոտումը, գրառումներ թողնելը, բնությունից և մշակութային արժեքներից «հուշանվերներ» վերցնելը և այլն
- երթևեկիր միայն նշագրված արահետներով
- մի թող այցելած վայրում քեզ հետ բերած շշերը, դատարկ պահածոյատուփերը, պլաստիկ փաթեթավորումը և այլն
- մի անհանգստացրու կենդանիներին, բույսերին և նրանց բնական միջավայրը

- հարգիր ուրիշի անձը և արժանապատվությունը: Թույլտվություն խնդրիր լուսանկարելուց առաջ
- մի գնիր հազվագյուտ կենդանիներից և բույսերից պատրաստված մթերք և հուշանվերներ:

## **8.10. Չբոսաշրջության մոնիթորինգ**

Պահպանվող տարածքներում իրագործվում են Չբոսաշրջության մոնիթորինգի երկու հիմնական ուղղություններ`

**1. Չբոսաշրջության բնապահպանական և սոցիալ- տնտեսական ազդեցությունը`** պահպանվող տարածքներից պահանջվում է այս ազդեցությունների գնահատումը և կառավարումը: Պետք է որոշվեն Չբոսաշրջության զարգացման նպատակները և բացահայտվեն համապատասխան չափորոշիչները: Չափորոշիչների պարբերաբար ստուգման /չափման/ միջոցով կատարվում է Չբոսաշրջության ազդեցության վերաբերյալ տվյալների հավաքագրումը, վերլուծությունը և գնահատումը: Դրա արդյունքում որոշվում են խնդիրների լուծմանն ուղղված անհրաժեշտ գործողությունները:

**2. Չբոսաշրջության զարգացման մակարդակը`** ինչպես առաջարկը, այնպես էլ պահանջարկը: Այցելուներին առաջարկվող ժամանցի ձևերի, ինչպես նաև տրամադրվող ծառայությունների մակարդակի սահմանելը և վերահսկելը պահպանվող տարածքներում Չբոսաշրջության կառավարման բաղկացուցիչ մասն են: Ծառայությունների որակի մոնիթորինգը ներառում է այցելուների կարիքների բավարարման տվյալների հավաքագրումը, վերլուծությունը և գնահատումը:



## 9. Պահպանվող տարածքներում զբոսաշրջության ֆինանսական կողմերը

Բոլոր պահպանվող տարածքներում պահպանությանը, վերականգնմանն ու վերարտադրությանն ուղղված աշխատանքների, գիտական ուսումնասիրությունների, մոնիթորինգի, կադրերի վերապատրաստման, կրթական և բացատրական ծրագրերի իրականացման համար անհրաժեշտ են ֆինանսական միջոցներ, որոնց հայթայթումը ամբողջ աշխարհում համընդհանուր խնդիր է: Հաճախ այս միջոցները գալիս են պետական հատկացումներից: Սակայն վերջին տարիներին նոր պահպանվող տարածքների ստեղծման տեմպերը առաջ են անցնում դրանց համար անհրաժեշտ գումարներ հատկացնելու կառավարությունների հնարավորությունից: Նույնիսկ զարգացած երկրներում, որոնք ունեն պահպանվող տարածքների գործունեության երկար պատմություն, պետության կողմից անհրաժեշտ միջոցների տրամադրման ապահովումը լուրջ խնդիր է: Օրինակ՝ ԱՄՆ-ում պահպանվող տարածքների կարիքները հոգալու համար պետական հատկացումները շատերի կողմից գնահատվում են անբավարար: Շատ ԲՀՊՏ-ներ ստեղծել են ֆինանսական կառույցներ, որոնք թույլ են տալիս կառավարման հարցերում կիրառել առավել ձեռնարկատիրական մոտեցում:

Հայաստանի ԲՀՊՏ-ների կառավարման համար պետական ոչ առևտրային կազմակերպությունների ստեղծումը թույլ է տալիս պահպանվող տարածքներին օրինական կարգով ծավալել ձեռնարկատիրական, այդ թվում զբոսաշրջային գործունեություն (տես 6. Հայաստանի բնության հատուկ պահպանվող տարածքների ներկա համակարգը): Կազմակերպության ձեռնարկատիրական գործունեության ընթացքում առաջացած շահույթն օգտագործվում է նրա կանոնադրությամբ նախատեսված նպատակների իրականացման համար:

Պահպանվող տարածքներում զբոսաշրջության տնտեսագիտական և ֆինանսական ոլորտները պահանջում են նեղ մասնագիտական վերլուծություններ: Ստորև ներկայացրած են միայն ընդհանուր տեղեկություններ եկամուտի աղբյուրների վերաբերյալ:

### Եկամուտի հնարավոր աղբյուրները պահպանվող տարածքներում՝

- պետական ֆինանսավորում
- գանձվող մուտքավճարներ
- զբոսաշրջային ծառայություններից, ինչպես նաև հատուկ միջոցառումներից ստացված վճարներ
- կացարանի տրամադրում
- սարքավորումների և հանդերձանքի վարձույթ
- սննդամթերքի վաճառք (ռեստորաններ և մթերային խանութներ)
- ապրանքների վաճառք (սարքավորումներ, հագուստ, հուշանվերներ )
- նվիրատվություններ, օտարերկրյա աջակցություն
- անվանման և իմիջի օգտագործման արտոնագրում
- ապրանքների համատեղ մարքեթինգ
- կայանատեղեր
- կոնցեսիոն վճարներ
- մասնավոր հատվածի նախաձեռնություններ (գործընկեր կազմակերպությունների հետ համատեղ իրականացված առևտրային ծրագրերից ստացած շահույթ):

**Մուտքավճարներ**

Պահպանվող տարածքների մեծամասնությունը գանձում է մուտքավճար յուրաքանչյուր անձի, կամ յուրաքանչյուր ավտոմեքենայի համար, կամ՝ երկուսը միասին: Որոշ պահպանվող տարածքներ մատուցում են հատուկ զբոսաշրջային ծառայություններ, ինչպես օրինակ՝ տրամադրում են վճարովի ուղեկցորդի ծառայություն, կազմակերպում են էքսկուրսիաներ, հատուկ միջոցառումներ և այլն: Հաճախ ծառայությունների դիմաց գանձվում է այնքան գումար, որպեսզի հատուցվեն ծառայությունների արժեքը և ձեռք բերվի շահույթ այլ նպատակների համար: Այն պահպանվող տարածքները, որոնք թույլ են տալիս տրանսպորտային միջոցների մուտքը, պետք է տրամադրեն կայանատեղեր: Կայանատեղերի համար գանձվող վճարները կարող են հանդիսանալ շահույթի զգալի աղբյուր: Օրինակ՝ որոշ տեղերում մեկ կացարանի համար տրամադրում են մեկ տրանսպորտային միջոցի համար անվճար կայանատեղի: Բոլոր մյուս տրանսպորտային միջոցների կայանման համար գանձվում է վարձ:

**Կացարան**

Զբոսաշրջիկների ամենամեծ ծախսերից մեկը կացարանի համար վճարվող գումարն է: Որոշ պահպանվող տարածքներ տեղադրում են վրանային ճամբարներ, վրանատեղեր, լեռնային խրճիթներ և համապատասխան գումարներ են գանձում այդ կացարանների տրամադրման դիմաց: Կացարանի տրամադրումից ստացած միջոցները կարող են հանդիսանալ պահպանվող տարածքների համար եկամուտի ամենամեծ աղբյուրներից մեկը:

**Սարքավորումներ, հանդերձանք և սնունդ**

Բնության զրկում անցկացրած հանգիստը հաճախ պահանջում է հատուկ սարքավորումների և հանդերձանքի առկայություն, որոնք դժվար փոխադրելի են երկար տարածությունների պայմաններում: Հետևաբար, նմանատիպ սարքավորումների վաճառքը կամ վարձույթը պահպանվող տարածքում կամ մոտակայքում կարող է լինել եկամուտի աղբյուր: Բոլոր այցելուներին անհրաժեշտ է սնունդ, որը կարող է տրամադրվել խանութում՝ փաթեթավորված տեսքով կամ մատուցվել որևէ ռեստորանում: Սնունդը ևս կազմում է զբոսաշրջիկների ամենամեծ ծախսերից մեկը և պահպանվող տարածքները կարող են լուրջ եկամուտ ձեռք բերել այս աղբյուրից: Պահպանվող տարածքի տնօրինությունը պետք է որոշի, արդյո՞ք ավելի նախընտրելի է իրականացնել սննդի վաճառքը ինքնուրույն, թե՞ փոխանցեն այս ծառայության մատուցումը կոնցեսիոներներին:

**Լայն սպառման ապրանքներ**

Լայն սպառման ապրանքների վաճառքը եկամուտների մեծ աղբյուր կարող է հանդիսանալ, սակայն այդ ներուժը շատ հազվադեպ է օգտագործվում: Այնուամենայնիվ, վերջին տարիներին հատուկ ապրանքների՝ հագուստի, հանդերձանքի, սարքավորումների, գրականության վաճառքը պահպանվող տարածքներում դարձել է բավականին ձեռնտու: Շրջակայքում զարգանում են խոշոր արհեստանոցներ, և պահպանվող տարածքների ղեկավարությունը նպաստում է արհեստավորների և զբոսաշրջիկների միջև կապի հաստատմանը, այդպիսով ներգրավելով տեղական համայնքներ, ստեղծելով աշխատատեղեր և ապահովելով եկամուտ այդ գործում ներգրավված մարդկանց համար:

**Մասնավոր նվիրատվություններ**

Բավարարված այցելուները երբեմն ցանկանում են նվիրատվություն կատարել պահպանվող տարածքին: Այս նվիրատվությունները, որպես կանոն, տրամադրվում են հատուկ նախաձեռնությունների, ինչպես օրինակ՝ նոր ենթակառուցվածքի տեղադրման, հետազոտությունների կամ հատուկ զբոսաշրջային ծրագրերի իրականացման համար: Բավարարված և հետաքրքրված այցելուները, վերադառնալով իրենց երկրներ, որոշ դեպքերում լոբիստական գործունեություն են ծավալում դեպի իրենց այցելած պահպանվող տարածքներ օտարերկրյա ներդրումներ ուղղելու համար:

**Անվանման և իմիջի օգտագործման արտոնագրում, համատեղ մարքեթինգ**

Պահպանվող տարածքները կարող են շատ գրավիչ լինել մեծ մասնավոր կազմակերպությունների համար, որոնք ցանկանում են կապել իրենց անունը բնապահպանական գործունեության հետ: Օրինակ՝ պահպանվող տարածքների անվանումները շատ հաճախ բավականին հայտնի են և իրենցից ուրոշակի արժեք են ներկայացնում: Ի հավելումն, այդ վայրերը շատ գրավիչ են և մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում ուրոշակի տիպի ձեռնարկատերերի, ինչպես օրինակ՝ գովազդային գործակալությունների կամ կինո արտադրող կազմակերպությունների համար: Մի քանի պահպանվող տարածքներ լուրջ եկամուտներ են ստանում իրենց անվանումը և «կերպարը» օգտագործելու արտոնագրի վաճառքից:

Ապրանքների համատեղ մարքեթինգը շատ տարածված բիզնես հնարք է, բայց այն շատ հազվադեպ է օգտագործվում պահպանվող տարածքների կողմից: Այս հնարքը կիրառում են, երբ երկու իրար հետ կապված ապրանքները գովազդվում են համատեղ և իրականացնում են մեկը մյուսի վաճառքը: Նման օրինակ կարող է հանդիսանալ համատեղ մարքեթինգային ծրագրի իրականացումը կինո արտադրող ընկերության և պահպանվող տարածքի միջև: Կողմերից յուրաքանչյուրը ուրոշակի շահ է ունենում իր ապրանքների համատեղ մարքեթինգից:

**Կորպորատիվ ներդրումներ**

Կորպորատիվ ֆինանսավորումը ավելի լայն տարածում է ստանում պահպանվող տարածքներում: Կորպորատիվ ֆինանսավորման դրդապատճառները մի քանիսն են՝

- աջակցություն տրամադրելու և այդ աջակցությունը հրապարակայնացնելու ցանկություն
- պահպանվող տարածքներում գործող զբոսաշրջային ընկերությունների համար՝ իրենց ինդուստրիայի հիմքը պահպանելու անհրաժեշտություն
- պահպանվող տարածքների սահմաններում կամ մոտակայքում գտնվող ռեսուրսները իրենց համար հասանելի դարձնելու անհրաժեշտություն
- որպես յուրահատուկ փոխհատուցում պահպանվող տարածքին հասցված վնասի դիմաց (օրինակ՝ հանքահանության իրականացումը պահպանվող տարածքների մոտակայքում)
- «կանաչ» կերպար ձեռք բերելու անհրաժեշտություն ընկերության կամ իր ապրանքների համար
- այն օգուտը, որը պահպանվող տարածքը կարող է բերել ընկերության աշխատակազմի կամ հաճախորդների համար:

Կորպորատիվ հատվածի կողմից տրամադրած աջակցության ծավալը կախված կլինի տվյալ երկրի ավանդույթներից, նպաստավոր հարկային պայմաններից, տվյալ ընկերության ֆինանսական կարողությունից և շատ հաճախ՝ գիտակից ղեկավարից:

**Կոնցեսիաների և պայմանագրերի կառավարում**

Պահպանվող տարածքի զբոսաշրջությունը ներառում է այցելուներին ծառայությունների լայն շրջանակի տրամադրումը: Տեսականորեն պահպանվող տարածքի ղեկավարությունը կարող է կազմակերպել ծառայությունների մատուցումը՝ մի քանի եղանակներով՝

1. Պետական սեփականություն և պետական գործունեություն:
2. Պետական սեփականություն և շահույթ չհետապնդող գործունեություն:
3. Մասնավորի կողմից կատարված կառուցապատում՝ սեփականությունը պատկանում է իրեն և ինքն է իրականացնում համապատասխան գործունեություն (սովորաբար, երկարաժամկետ վարձակալմամբ հիմունքներով):
4. Պետական սեփականություն և մասնավորի կողմից իրականացվող գործունեություն:

Կոնցեսիաները պահպանվող տարածքի ղեկավարության և մասնավորի միջև կնքված պայմանագրեր են և, հետևաբար, կարող են վերաբերել վերը նշված 2-4 կետերին: Սովորաբար այդ գործո-

ղությունները ձեռնարկվում են մասնավորի կողմից, սակայն կոնցեսիաները կարող են վերաբերել նաև հասարակական կազմակերպություններին /ՅԿ/, շահույթ չհետապնդող այլ կազմակերպություններին, ինչպես նաև համայնքային կառույցներին: Ամեն դեպքում կոնցեսիոնները, պայմանագրի համաձայն, տրամադրում է հատուկ զբոսաշրջային ծառայություններ պահպանվող տարածքի սահմաններում: Հիմնականում պահանջվում է, որ օպերատորները հատուկ արտոնագիր ունենան պահպանվող տարածքների սահմաններում ձեռնարկատիրական գործունեություն ծավալելու վերաբերյալ, ինչպես օրինակ՝ հյուրանոցային գործունեություն, կամ մթերային խանութի կառավարում: Արտոնագիրը կարող է լինել ինչպես մեկ տեսակի, այնպես էլ բազմաբնույթ գործունեություն ծավալելու համար:

Մասնավոր հատվածը պահպանվող տարածքում կարող է իրականացնել կացարանի տրամադրում, զբոսաշրջային գործունեություն, աղբի և կեղտաջրերի հեռացում, փոխադրման կազմակերպում, տեղեկատվության տրամադրում և այլն:

Բնականաբար, պահպանվող տարածքին անհրաժեշտ են հատուկ ֆինանսական, հաշվապահական և մարքեթինգային վերապատրաստում անցած աշխատակիցներ: Ընդհանրապես, անցանկալի է այլ մասնագիտացում և համապատասխան մասնագիտական վերապատրաստում չանցած անձանց ներգրավել այս ոլորտ: Քանի որ գնալով մեծանում է պահպանվող տարածքների կախվածությունը զբոսաշրջությունից ստացված եկամուտից, ապա այդ տարածքների ապագան կախված է պատշաճ ֆինանսական կառավարումից:

---

---

## Հավելված 1

### **CBD Guidelines on Biodiversity and Tourism development**

International guidelines for activities related to sustainable tourism development in vulnerable terrestrial, marine and coastal ecosystems and habitats of major importance for biological diversity and protected areas, including fragile riparian and mountain ecosystems

#### **A. Scope**

#### **B. The policy-making, development planning and management process**

1. Baseline information
2. Vision and goals
3. Objectives
4. Legislation and control measures
5. Impact assessment
6. Impact management and mitigation
7. Decision-making
8. Implementation
9. Monitoring and reporting
10. Adaptive management

#### **C. Notification process and information requirements**

#### **D. Education, capacity-building and awareness-raising**

#### **A. Scope**

International guidelines for activities related to sustainable tourism development in vulnerable terrestrial, marine and coastal ecosystems and habitats of major importance for biological diversity and protected areas, including fragile riparian and mountain ecosystems

1. The present Guidelines are voluntary and represent a range of opportunities for local, regional, national governments, indigenous and local communities and other stakeholders to manage tourism activities in an ecological, economic and socially sustainable manner. They can be flexibly applied to suit different circumstances and domestic institutional and legal settings.
2. The Guidelines will assist Parties to the Convention on Biological Diversity, public authorities and stakeholders at all levels, to apply the provisions of the Convention to the sustainable development and management of tourism policies, strategies, projects and activities. They will provide technical guidance to policy makers, decision makers and managers with responsibilities covering tourism and/or biodiversity, whether in national or local government, the private sector, indigenous and local communities, non-governmental organizations or other organizations, on a process for working together with key stakeholders involved in tourism and biodiversity.
3. The Guidelines cover all forms and activities of tourism. These activities should be consistent with the principles of conservation and sustainable use of biological diversity. These include, but are not limited to, conventional mass tourism, ecotourism, nature- and culture-based tourism, heritage and traditional tourism, cruise tourism, leisure and sports tourism. Although the primary focus of the Guidelines is vulnerable ecosystems and habitats, they are also appropriate for tourism with impact on biodiversity in all geographical locations and tourist destinations. The guidelines on Biodiversity and Tourism Development can also

play a crucial role in incorporating sustainable use and equity strategies within and around protected areas. Furthermore the Guidelines recognize the need for collaboration between originating and receiving countries and should be used to balance local interests and national, regional and international policies..

## **B. The policy-making, development planning and management process**

4. The main elements considered in developing the Guidelines are:
  - a. Framework for management of tourism and biodiversity;
  - b. Notification process in relation to such a management framework;
  - c. Public education, capacity-building and awareness-raising concerning tourism and biodiversity.
5. Policy-making, development planning and the management process need to be undertaken through a multi-stakeholder process. Governments will normally coordinate this process at national level. This process may also be undertaken at more local levels by local government, and should ensure strong involvement of indigenous and local communities throughout the management and decision-making process. In addition, those responsible for tourism development and activities are encouraged to consult with and involve all relevant stakeholders, and especially those who are or may be affected by such developments and activities. The process applies to both new tourism development and the management of the existing tourism operations. Institutions
6. In order to ensure coordination between the levels of decision-making in government departments and agencies concerned with management of biological diversity and tourism as well as agencies responsible for broader national economic development, inter- and intra-departmental and inter-organizational structures and processes should be established, if they do not already exist, to guide policy development and implementation.
7. There is a need to improve awareness and exchange of knowledge between those responsible for and affected by tourism and nature conservation at a national, subnational and local level. In addition, national biodiversity strategies and action plans should include consideration of tourism issues, and tourism plans should likewise include full consideration of biodiversity issues. Existing documents, strategies and plans should be coherent or revised and amended to that effect as applicable.
8. A consultative process should be established to ensure ongoing and effective dialogue and information-sharing with stakeholders, as well as to resolve conflicts that might arise in relation to tourism and biological diversity and build consensus. To assist in this process, a multi-stakeholder body should be established including government departments, the tourism sector, non-governmental organizations, indigenous and local communities and other stakeholders, to ensure their engagement and full participation in the whole process, and encourage the establishment of partnerships.
9. The institutional arrangements should provide for the comprehensive involvement of stakeholders in the management process described in these Guidelines.
10. Authorities and managers of protected areas have a special role for the management of tourism and biodiversity. To this end, there is a need for government support and resources for managers, including training to perform their role effectively. In addition, it is necessary to establish and review mechanisms and funding policies to ensure the availability of adequate resources for maintaining biodiversity and promoting sustainable tourism. International institutions and development agencies should be involved as appropriate.
11. To be sustainable, tourism development in any destination requires coordinated policy-making, development planning and management. The policy-making, development planning and management process comprises the following steps:
  - a. Baseline information and review;
  - b. Vision and goals;
  - c. Objectives;
  - d. Review of legislation and control measures;
  - e. Impact assessment;

- f. Impact management and mitigation;
- g. Decision-making;
- h. Implementation;
- i. Monitoring and reporting;
- j. Adaptive management.

### **1. Baseline information**

12. Baseline information is necessary to enable informed decisions to be taken on any issue. A minimum of baseline information is needed to enable impact assessment and decision-making and it is recommended that its compilation follow the ecosystem approach.
13. For tourism and biodiversity, the baseline information should include information, as appropriate, on:
  - a. Current economic, social and environmental conditions at national and local level, including current and planned tourism development and activities and their overall positive and negative impacts, as well as development and activities in other sectors;
  - b. Structure and trends within the tourism sector, tourism policy and tourism markets and trends, at national, regional and international level, including information based on market research as necessary;
  - c. Environmental and biodiversity resources and processes, including any special features and sites of particular importance and protected areas, and identifying those resources that may be off bounds to development due to their particular fragility and those resources identified by existing analysis of threats;
  - d. Culturally sensitive areas;
  - e. Benefits from, and costs of, tourism to indigenous and local communities;
  - f. Information on damage done to the environment in the past;
  - g. National biodiversity strategies, action plans and reports and other sectoral plans and policies relevant for tourism development and biodiversity;
  - h. National, subnational and local sustainable-development plans.
14. Baseline information should take into consideration all sources of knowledge. The adequacy of the baseline information available will need to be reviewed, and where necessary, further research and information-gathering can be undertaken to fill gaps that may be identified.
15. All stakeholders may contribute relevant information to this process, including indigenous and local communities. To this end, there is a need for capacity-building and training to assist stakeholders in documenting, accessing, analysing and interpreting baseline information.
16. Collation and synthesis of information provided will need to be undertaken by an appropriately qualified team, drawing on a range of expertise, including expertise in tourism and in biodiversity issues, and in traditional knowledge and innovation systems.
17. In order to ensure that all relevant information, its credibility and reliability, are considered, all stakeholders should be involved in review of the collated baseline information available, and in the synthesis of this information.
18. Baseline information should include maps, geographical information systems and other visual tools, including already identified zoning schemes.
19. The baseline information-gathering and review process should make full use of the clearing-house mechanism under the Convention on Biological Diversity, as well as other relevant networks such as the World Network of Biosphere Reserves, World Heritage sites and Ramsar sites.
20. Requirements for site-specific information in relation to proposals for tourism development and activities at particular locations are set out in the notification process, and its compilation should follow the ecosystem approach. To enable impact assessment and decision making, the basic information required includes:
  - a. Site-specific aspects:

- i. The various laws and regulations and plans that may be applicable to the specific site, including overviews of:
  - a. Existing laws at local, subnational and national levels;
  - b. Existing uses, customs and traditions;
  - c. Relevant regional and international conventions or agreements and their status, and cross-boundary agreements or memoranda of understanding (MoUs);
- ii. Identification of various stakeholders involved in or potentially affected by the proposed project - including stakeholders in governmental, non-governmental, and private sectors (particularly those from the tourism sector), and indigenous and local communities - along with details concerning their participation in and/or consultation on the proposed project during its design, planning, construction and operation;
  - b. Ecological aspects:
    - i. Detailed indication of the protected and biodiversity significant areas;
    - ii. Specifications on the ecosystems, habitats, species;
    - iii. Quantitative and qualitative information on the loss of habitats and species (main reasons, trends);
    - iv. Indexing of species;
    - v. Identified threats;
    - vi. Existing zones, ecological zones and existing tourism zones within the ecological zones;
    - vii. Ecologically sensitive zones and zones where ecological disasters have or will most likely take place;
      - c. Development aspects:
        - i. Summary of the proposed project, why and by whom it is proposed, estimated outcomes and possible impacts (including impacts on the surrounding areas and transboundary impacts), and quantitative and qualitative data on these aspects;
        - ii. Description of the stages of development and the various structures and stakeholders that may be involved at each stage;
        - iii. Description of current land-uses, infrastructures, tourism facilities and services and their interaction with proposed operations.

## **2. Vision and goals**

### Vision

21. An overall vision for sustainable tourism development in harmony with the goals and objectives of the Convention on Biological Diversity and other related conventions, such as the World Heritage Convention, is important for the effective management of tourism and biodiversity, and for ensuring that this also contributes to income generation and poverty reduction and a reduction of threats to biodiversity. The vision developed at the local level, while reflecting local priorities and realities, should take into account, as appropriate, national and regional tourism development strategies, policies and plans for economic and social development and for land-use, as well as the baseline information and review. It should be based on a multi-stakeholder process including indigenous and local communities that are or may be affected by tourism development.

### Goals

22. The main goals are established to maximize the positive benefits of tourism to biodiversity, ecosystems, and economic and social development, and of biodiversity to tourism, while minimizing negative social and environmental impacts from tourism, and can cover, inter alia:
  - a. Maintenance of the structure and functioning of ecosystems;
  - b. Sustainable tourism compatible with biodiversity conservation and sustainable use;
  - c. Fair and equitable sharing of benefits of tourism activities, with emphasis on the specific needs of the indigenous and local communities concerned;



- d. Integration and interrelation with other plans, developments or activities in the same area;
  - e. Information and capacity-building;
  - f. Poverty reduction, through the generation of sufficient revenues and employment to effectively reduce threats to biodiversity in indigenous and local communities;
  - g. Protection of indigenous livelihoods, resources and of access to those resources;
  - h. Diversification of economic activities beyond tourism to reduce dependency on tourism;
  - i. Prevention of any lasting damage to biological diversity, ecosystems, and natural resources, and of social and cultural damage, and restoration of past damage where appropriate;
  - j. Supporting the effective participation and involvement of representatives of indigenous and local communities in the development, operation and monitoring of tourism activities on lands and waters traditionally occupied by them
  - k. Zoning and control of tourism developments and activities, including licensing and overall targets for and limits to the scale of tourism, to provide a range of activities for user groups that meet overall visions and goals;
  - l. Empowerment through participation in decision-making;
  - m. Access by indigenous and local communities to infrastructure, transport, communications and healthcare provisions laid on for tourists;
  - n. Increased safety for indigenous local communities;
  - o. Increased social pride;
  - p. Control of tourism development and activities including licensing and clear indication on the limits to the scale and type of tourism development.
23. In relation to sharing of benefits arising from tourism and the conservation of biodiversity with indigenous and local communities, it should be noted that benefits may take various forms, including: job creation, fostering local enterprises, participation in tourism enterprises and projects, education, direct investment opportunities, economic linkages and ecological services. Appropriate mechanisms need to be established/ evolved to capture the benefits.
24. The vision and goals will form the basis of national strategies or master plans for sustainable development of tourism in relation to biodiversity. Such plans should also incorporate consideration of biodiversity strategies and plans. In addition, biodiversity strategies and plans should include consideration of tourism issues.
25. Governments will normally coordinate this process at national level. This process may also be undertaken at more local levels by local government, and by communities at community level. Where local and community level vision and goals for tourism and biodiversity have been set, these may be taken into account by governments when preparing the national level vision and goals, for example through workshops at the local level.

### **3. Objectives**

26. The objectives focus on actions to implement specific elements of the overall vision and goals, and may include clear activities and the time by which these will be achieved. Objectives should be performance-based (e.g., construction of an interpretative trail to aid development of local guide services) and process-based (e.g., establishment of an operational management system for tourism and biodiversity). As with the vision and goals, it is important to involve and consult with all relevant stakeholders, and especially the tourism industry and indigenous and local communities that are or may be affected by tourism development, in the process for setting objectives.
27. Objectives should be specific and should include specific areas identified in clearly delineated zones listing the types of activities and infrastructure that would be acceptable and should be developed. It should also outline the impact management measures that would be appropriate, and intended markets (with greater detail, as set

out in the notification process, being required for proposals for tourism development or activities at specific locations).

28. Governments may also wish to consider:

- a. Measures to ensure that sites designated at international level, such as Ramsar or World Heritage sites or Biosphere Reserves, are accorded appropriate legal recognition and government assistance at the national level;
- b. Establishing reserves based on the biosphere reserve concept and incorporating sustainable-development objectives, generating income and employment opportunities for indigenous and local communities, and promoting appropriate product development;
- c. Measures to ensure that sites, at the national level, such as national parks, reserves and marine conservation areas are accorded appropriate legal recognition, have management plans and are provided necessary government support;
- d. Strengthening the protected area network and encouraging the role of protected areas as key locations for good practices in the management of sustainable tourism and biodiversity, taking into account the full range of protected area categories;
- e. Use of political and economic tools and measures to encourage the channelling of part of total tourism revenues towards supporting the conservation and sustainable use of biodiversity, such as conservation of protected areas, education, research programmes, or local community development;
- f. Encouraging all stakeholders, as well as the private sector, to actively support the conservation of biodiversity and the sustainable use of its components.

29. Governments will normally coordinate this process at national level. This process may also be undertaken at more local levels by local government, and by communities at community level. Where local- and community-level objectives for tourism and biodiversity have been set, these may be taken into account by governments when preparing national level objectives.

#### **4. Legislation and control measures**

30. Respect for existing national legislation and appropriate regulatory mechanisms and tools, such as land-use planning, protected area management plans, environmental assessment, building regulations and standards for sustainable tourism, are essential for the effective implementation of any overall vision, goals, and objectives. A review of legislation and control measures could consider, as appropriate, the legislation and control measures available for implementation of the overall vision, goals and objectives for tourism and biodiversity, their effectiveness, including enforcement, and any gaps that may need to be addressed for example, by revision of—or the development of additional—legislation and control measures.

31. The review of legislation and control measures may include, inter alia, assessment of the effectiveness of any provisions for resource management, access, and/or ownership by communities, especially indigenous and local communities in relation to tourism development or operations on lands and waters traditionally occupied or used by them;; addressing legally established rights of indigenous and local communities; and enabling these groups to make decisions about tourism development and activities, amongst other forms of development and activities, in these areas.

32. Legislation and control measures considered could include measures for:

- a. Effective enforcement of existing laws, including the participation of all stakeholders;
- b. Approval and licensing processes for tourism development and activities;
- c. Controlling the planning, siting, design and construction of tourism facilities and infrastructures;
- d. Management of tourism in relation to biodiversity and ecosystems, including vulnerable areas;
- e. Application of environmental assessment, including assessment of cumulative impacts and effects on biodiversity, to all proposed tourism developments, and as a tool to develop policies and measure their impacts;

- f. Setting national standards and/or criteria for tourism that are consistent with overall national or regional plans for sustainable development and national biodiversity strategies and action plans:
    - i. Environmental quality and land-use criteria in and around tourism sites;
    - ii. Development of a decision-making process with environmental and cultural sustainability guidelines for new and existing tourism development within the designated goals and objectives of the site's different zones and within the limits of acceptable change;
  - g. Integrated land-use management;
  - h. Ensuring inter-linkages between tourism and cross-cutting issues, including agricultural development, coastal zone management, water resources, etc.;
  - i. Mechanisms to resolve any inconsistencies between policy objectives and/or legislation in a manner that takes into account the interests of all stakeholders;
  - j. Application of economic instruments, including tiered user fees, bonds, taxes or levies, for the management of tourism and biodiversity;
  - k. Creating incentives for sustainable tourism development in line with the provisions of the Convention on Biological Diversity and Agenda 21 through relevant economic mechanisms;
  - l. Supporting private sector voluntary initiatives consistent with these Guidelines, such as certification schemes and providing opportunities for the private tourism sector to contribute to management initiatives through direct donations, in-kind services, and other voluntary initiatives consistent with these Guidelines, and relevant policies;
  - m. Avoiding tourism development or activities outside those areas set out in the objectives;
  - n. Monitoring, control of and provision of information on activities related to collection and trade of biological and related cultural resources within tourism sites.
33. Governments will normally coordinate this process at the national level. It is important to involve and consult with all relevant stakeholders, and especially indigenous and local communities that are or may be affected by tourism development, in the process for reviewing legislation and control measures, assessing their adequacy and effectiveness, and proposing development of new legislation and measures where necessary.

## **5. Impact assessment**

34. Impact assessment for sustainable tourism development in ecosystems should be based on the "Guidelines for incorporating biodiversity-related issues into environmental impact assessment legislation and/or processes and in strategic environmental assessment" developed by the Convention on Biological Diversity and contained in the annex to decision VI/7 A (paras. 1-24) as well as on the Akwe: Kon voluntary guidelines for the conduct of cultural, environmental and social impact assessment regarding developments proposed to take place on, or which are likely to impact on, sacred sites and on lands and waters traditionally occupied or used by indigenous and local communities (as contained in Annex to Decision VII/14).
35. At national level, Governments should normally undertake assessment of impacts associated with the overall vision, goals and objectives for tourism and biodiversity. In addition, this process may also be undertaken at more local levels by local government, and by indigenous and local communities.
36. Proposers of tourism developments or activities should assess the potential impacts of their proposals and provide information on this through a notification process.
37. Governments will normally undertake evaluations of the adequacy of impact assessments submitted by proposers of tourism developments or activities. These evaluations will need to be undertaken by an appropriately qualified team, drawing on a range of expertise, including expertise in tourism and in biodiversity management, and also involving those indigenous and local communities that would be affected by the proposals. There should be public access to the documentation.
38. If the information provided is not sufficient, or the impact assessment inadequate, then further impact assess-

ment studies may need to be undertaken. The proposer may be requested to undertake such studies, or the Government may decide to undertake these studies, and may request funds from the proposer for this purpose, as appropriate. Other stakeholders, including biodiversity managers and indigenous and local communities that may be affected by a proposed development, may also provide their assessments of impacts associated with specific proposals for tourism developments or activities, and provisions may be needed to ensure that any such assessments are taken into account by decision-makers.

39. Indigenous and local communities concerned should be involved in impact assessment. Their traditional knowledge should be acknowledged and considered for impact assessment in particular tourism projects that affect their sacred sites or lands and waters traditionally occupied or used by them.
40. Sufficient time should be allowed considering the different conditions and circumstances to ensure that all stakeholders are able to participate effectively in the decision-making process for any project using information provided by the impact assessment. Such information should be provided in forms that are accessible and comprehensible to all the various stakeholders involved.
41. Impacts of tourism in relation to the environment and biological diversity may include:
  - a. Use of land and resources for accommodation, tourism facilities and other infrastructure provision, including road networks, airports and seaports;
  - b. Extraction and use of building materials (e.g., use of sand from beaches, reef limestone and wood);
  - c. Damage to or destruction of ecosystems and habitats, including deforestation, draining of wetlands, and intensified or unsustainable use of land;
  - d. Increased risk of erosion;
  - e. Disturbance of wild species, disrupting normal behaviour and potentially affecting mortality and reproductive success;
  - f. Alterations to habitats and ecosystems;
  - g. Increased risk of fires;
  - h. Unsustainable consumption of flora and fauna by tourists (e.g., through picking of plants; or purchase of souvenirs manufactured from wildlife, in particular such endangered species as corals and turtle shells; or through unregulated hunting, shooting and fishing);
  - i. Increased risk of introduction of alien species;
  - j. Intensive water demand from tourism;
  - k. Extraction of groundwater;
  - l. Deterioration in water quality (freshwater, coastal waters) and sewage pollution;
  - m. Eutrophication of aquatic habitats;
  - n. Introduction of pathogens;
  - o. Generation, handling and disposal of sewage and waste-water;
  - p. Chemical wastes, toxic substances and pollutants;
  - q. Solid waste (garbage or rubbish);
  - r. Contamination of land, freshwater and seawater resources;
  - s. Pollution and production of greenhouse gases, resulting from travel by air, road, rail, or sea, at local, national and global levels;
  - t. Noise.
42. Socio-economic and cultural impacts related to tourism may include:
  - a. Influx of people and social degradation (e.g. local prostitution, drug abuse, etc.);
  - b. Impacts on children and youth;
  - c. Vulnerability to the changes in the flow of tourist arrivals which may result in sudden loss of income and jobs in times of downturn;
  - d. Impacts on indigenous and local communities and cultural values;

- e. Impacts on health and the integrity of local cultural systems;
  - f. Intergenerational conflicts and changed gender relationships;
  - g. Erosion of traditional practices and lifestyles;
  - h. Loss of access by indigenous and local communities to their land and resources as well as sacred sites, which are integral to the maintenance of traditional knowledge systems and traditional lifestyles.
43. The potential benefits of tourism may include:
- a. Revenue creation for the maintenance of natural resources of the area;
  - b. Contributions to economic and social development, for example:
    - i. Funding the development of infrastructure and services;
    - ii. Providing jobs;
    - iii. Providing funds for development or maintenance of sustainable practices;
    - iv. Providing alternative and supplementary ways for communities to receive revenue from biological diversity;
    - v. Generating incomes;
    - vi. Education and empowerment;
    - vii. An entry product that can have direct benefits for developing other related products at the site and regionally;
    - viii. Tourist satisfaction and experience gained at tourist destination.

## **6. Impact management and mitigation**

44. Impact management is essential to avoid or minimize any potential damage to biodiversity conservation and sustainable use that tourism development or activities might cause. Proposals for tourism development or activities may incorporate proposals for impact management, but these may not necessarily be judged sufficient to deal with potential impacts on biodiversity. Therefore all stakeholders, and especially Governments that exercise overall control over tourism development and activities, will need to consider the various impact management approaches that may be necessary in any given situation. In particular, Governments should be aware that the tourism industry could provide a direct impetus for conservation of vulnerable ecosystems by supporting sustainable tourism activities that have a direct commercial interest in maintaining the vulnerable ecosystem in a good condition.
45. Tourism should be planned and managed using the internationally accepted planning methodologies (such as the Recreation Opportunity Spectrum and the Limits of Acceptable Change). In vulnerable ecosystems, based on these methodologies and relevant background information, tourism should be restricted and where necessary prevented.
46. Impact management can include, inter alia, measures for the siting of tourism development and activities, including establishing appropriate activities in different designated zones, differentiation between the impacts of different types of tourism, and measures to control tourist flows in and around tourist destinations and key sites, to promote appropriate behaviour by tourists so as to minimize their impacts, and to establish limits to numbers of visitors and their impacts within Limits of Acceptable Change at any site.
47. Impact management in relation to transboundary ecosystems and migratory species requires regional cooperation.
48. There is a need to identify those who will be responsible for implementing impact management and the resources that will be required for impact management.
49. Impact management for tourism development and activities can include the adoption and effective implementation of policies, good practices and lessons learned that cover, inter alia:
- a. Controlling impacts of major tourist flows including excursions, cruise ships, etc., which can cause serious effects on destinations even though they are visited for only short periods;

- b. Reducing impacts of activities outside tourism areas on adjacent and other ecosystems of importance for tourism (e.g., pollution from nearby farming activities or extractive industries may affect areas of tourism development);
  - c. Responsible use of natural resources (e.g., land, soil, energy, water);
  - d. Reducing, minimizing and preventing pollution and waste (e.g. solid and liquid waste, emissions to air, transport);
  - e. Promoting the design of facilities that are more eco-efficient, which adopt the cleaner production approach, and use environmentally sound technologies, in particular to reduce emissions of carbon dioxide and other greenhouse gases and ozone-depleting substances, as set out in international agreements;
  - f. Conserving flora, fauna and ecosystems;
  - g. Preventing the introduction of alien species as a result of the construction, landscaping and operating of tourism activities, including for example from shipping associated with tourism;
  - h. Conserving landscapes, cultural and natural heritage;
  - i. Respecting the integrity of local cultures and avoiding negative effects on social structures, involving, and cooperating with, indigenous and local communities, including measures to ensure respect for sacred sites and customary users of these sites, and to prevent negative impacts on them and on lands and waters traditionally occupied or used by them, as well as on their subsistence resources;
  - j. Using local products and skills, and providing local employment;
  - k. Promoting appropriate behaviour by tourists so as to minimize their adverse impacts, and to promote positive effects through education, interpretation, extension, and other means of awareness raising;
  - l. Alignment of marketing strategies and messages with the principles of sustainable tourism;
  - m. Contingency plans for handling accidents, emergencies or bankruptcies that may occur during construction and use of facilities and which may threaten the environment and the conservation and sustainable use of biodiversity;
  - n. Environmental and cultural sustainability audits and review of existing tourism activities and developments and of the effectiveness with which impact management is being applied to existing tourism activities and developments;
  - o. Mitigation measures for existing impacts, and appropriate funding to support them. Such measures should include development and implementation of compensation measures in cases when tourism has resulted in negative environmental, cultural, and socio-economic effects, taking into consideration the range of redress and compensation measures.
50. Governments, in cooperation with biodiversity managers, those communities that would be affected by the proposals, and other stakeholders, would normally assess the need for impact management in addition to any management measures included in the proposals under consideration. All stakeholders should understand the importance of such impact management.
51. The tourism industry can assist in promoting corporate policies on sustainable tourism and biodiversity, with defined goals, monitoring and reporting their progress publicly on a regular basis.

## **7. Decision-making**

52. Decisions will be made concerning approval or otherwise of, inter alia:
- a. National strategies and plans for tourism and biodiversity;
  - b. Proposals for tourism development and activities at particular locations in relation to biodiversity, which are to be submitted through the notification process;
  - c. Adequacy of impact management measures in relation to anticipated impacts from tourism development and activities;
  - d. Adequacy and frequency of monitoring and reporting.

53. Such decisions will ultimately be taken by Governments (or specific authorities designated by Governments). It is recognized, however, that effective consultation with and participation of the communities and groups affected, including specific input from biodiversity managers, and from indigenous and local communities as well as the private sector in a broad sense, is an important foundation of the decision-making process and critical to sustainable development. Decision makers should consider using multi-stakeholder processes as a tool for the decision-making process.
54. The decision-making process should be transparent, accountable, and apply the precautionary approach. Legal mechanisms should be put in place for notification and approval of tourism development proposals and for ensuring implementation of the conditions of approval of development proposals.
55. For proposals for tourism development and activities at particular locations, the proposers will normally be required to provide the information set out in the notification process. This should apply equally to public-sector development and infrastructure projects, as well as to private-sector development. Impact assessment should be a component of any decision-making process.
56. Measures should be taken to ensure full and timely disclosure of project information concerning tourism development proposals. Consistent with Article 8(j), decision-making should include meaningful consultation with indigenous and local communities affected by projects in order to ensure, inter alia, respect for the customs and traditional knowledge, innovations and practices of indigenous and local communities, and adequate funding and technical support for effective participation. Where the national legal regime requires prior informed consent of indigenous and local communities with respect to decisions identified in paragraph 52, such prior informed consent must be obtained.
57. Decisions should include a review of the adequacy of information available, that could cover, inter alia, baseline information, impact assessment, and information on the proposed tourism development or activity, its nature and size, the type(s) of tourism involved, and information on human settlements and communities that may be affected.
58. In cases where there is not sufficient contextual/baseline information available at the time, or where the overall vision, goals and objectives for tourism and biodiversity have not been developed sufficiently to make a decision, decisions may be deferred pending sufficient information being obtained, and/or completion of overall plans/goals.
59. In making a decision, conditions may be attached to any approvals that may be granted, including conditions regarding management of tourism in relation to avoidance or minimization of adverse impacts on biodiversity, and for appropriate decommissioning of tourism activities should the development cease. Decision makers may also, as appropriate, request further information from a proposer; defer a decision pending further baseline research by other agencies; or refuse a proposal.

## **8. Implementation**

60. Implementation follows a decision to approve a particular proposal, strategy or plan. Unless otherwise stated, the developer and/or operator will be responsible for complying with the conditions for granting the approval; and, as part of this process, they can also be required to notify the designated government authority of any failures to comply with conditions attached to an approval, including conditions for decommissioning, and/or of any changes in circumstances, including unforeseen environmental conditions and/or biodiversity issues (e.g., detection of rare or endangered species not recorded in the original proposal and impact assessment).
61. Any revisions or changes to an approved project, including additions and/or variations of activities, must be approved by the designated authorities before construction.
62. Implementation plans should recognize that indigenous and local communities and other relevant stakeholders may require assistance as actors in implementation, and should ensure that sufficient resources are available for implementation and for effective participation.

63. Local stakeholders should be given an ongoing opportunity to express their wishes and concerns to those managing tourism facilities and activities. As part of this process, clear and adequate information regarding implementation should be provided for review by the stakeholders, in forms that are accessible and comprehensible to them.
64. Availability of information on policies, programmes, projects, and their implementation, including information on existing and future guidelines, should be ensured and exchange of information fostered, for example, through the clearing house mechanism of the Convention on Biological Diversity.

## **9. Monitoring and reporting**

65. It is necessary to establish a monitoring and control system for the management of tourism activities and biological diversity. Long-term monitoring and assessment are necessary in relation to the impacts of tourism on biodiversity, and will need to take into account the timescale for ecosystem changes to become evident. Some effects may develop quickly, while others may take place more slowly. Long-term monitoring and assessment provide a means for detecting adverse effects that may arise from tourism activities and development in relation to biodiversity, so that action can be taken to control and mitigate such effects.
66. Monitoring and surveillance in relation to management of tourism and biodiversity includes, inter alia, the following main areas:
  - a. Implementation of approved tourism developments or activities, and compliance with any conditions attached when approval was granted, and taking appropriate actions in cases of non-compliance;
  - b. Impacts of tourism activities on biodiversity and ecosystems, taking appropriate preventative actions as necessary;
  - c. Impacts of tourism on the surrounding population, especially indigenous and local communities;
  - d. General tourism activities and trends, including tour operations, tourism facilities, and tourist flows in originating and receiving countries, including progress towards sustainable tourism;
  - e. Clearly defined objectives, actions and targets for conservation or mitigation of threats to biodiversity, maintenance or restoration of ecosystems and for tourism;
  - f. Compliance with, and enforcement as necessary, of conditions attached to any approval. Communities and other interested stakeholders may also monitor and report their findings to the designated government authorities.
67. Developers and operators of tourism facilities and activities should be required to report periodically to designated authorities and to the public on compliance with conditions set out in approvals, and on the condition of biodiversity and the environment in relation to the tourism facilities and activities for which they are responsible.
68. Prior to the commencement of any new tourism development or activities, an inclusive monitoring and reporting system should be put in place, with indicators to track how tourism actions are mitigating threats to biodiversity, along with agreed upon quantifiable standards indicating thresholds of acceptable change. These should be developed in conjunction with all key stakeholders including indigenous and local communities.
69. Indicators to cover aspects of management of biodiversity and sustainable tourism, including socio-economic and cultural aspects, should be identified and monitored at global, national, and local levels, and should include, but not be limited to, the following:
  - a. Conservation of biodiversity;
  - b. Generation of income and employment from tourism (long-term and short-term);
  - c. Proportion of tourism income retained in the local community;
  - d. Effectiveness of multi-stakeholder processes for management of biodiversity and sustainable tourism;
  - e. Effectiveness of impact management;
  - f. Contribution of tourism to the well-being of the local population;
  - g. Visitor impacts and visitor satisfaction.



70. Monitoring results depend largely on the appropriate set of data to be collected. Guidelines on how to collect data in a way that can be used to evaluate change over time should be developed. Monitoring could follow a standard process and format, and be based on a framework including parameters on social, economic, environmental and cultural impact.
71. Monitoring and surveillance in relation to biodiversity impacts should include activities undertaken to ensure respect for endangered species under relevant international agreements, prevention of the introduction of alien species as a result of tourism activities, compliance with national rules concerning access to genetic resources, and prevention of illegal and unauthorised removal of genetic resources.
72. In relation to indigenous and local communities, monitoring and evaluation should include development and use of appropriate tools to monitor and evaluate tourism impacts on the economy of indigenous and local communities, particularly their food and health security, traditional knowledge, practices and customary livelihoods. Use of indicators and early warning systems should be developed as appropriate, taking into account traditional knowledge, innovation and practices of indigenous and local communities, and guidelines developed under the Convention on Biological Diversity relating to traditional knowledge. Measures should also be taken to ensure that indigenous and local communities involved in, or affected by tourism, have the opportunity to be involved effectively in monitoring and evaluation.
73. Monitoring of general environmental and biodiversity conditions and trends, as well as tourism trends and impacts, can be undertaken by Governments, including designated biodiversity managers. Management measures may need to be adjusted, as appropriate, where adverse impacts on biodiversity and ecosystems are detected. The need for and nature of such adjustments will be based on the results of monitoring, and it is important for these to be determined in dialogue with all relevant stakeholders, including the developers and/or operators of tourism facilities and activities, communities affected by those facilities and activities, and other interested stakeholders. The monitoring process needs to be multi-stakeholder and transparent.

## **10. Adaptive management**

74. The ecosystem approach requires adaptive management to deal with the complex and dynamic nature of ecosystems and the absence of complete knowledge or understanding of their functioning. Ecosystem processes are often non-linear, and the outcome of such processes often shows time-lags. The result is discontinuities, leading to surprise and uncertainty. Management must be adaptive in order to be able to respond to such uncertainties and contain elements of “learning-by-doing” or research feedback. Measures may need to be taken even when some cause-and-effect relationships are not yet fully established scientifically.
75. Ecosystem processes and functions are complex and variable. Their level of uncertainty is increased by the interaction with social constructs, which need to be better understood. Therefore, ecosystem management must involve a learning process, which helps to adapt methodologies and practices to the ways in which these systems are being managed and monitored. Adaptive management should also take the precautionary approach fully into account.
76. Implementation programmes should be designed to adjust to the unexpected, rather than to act on the basis of a belief in certainties.
77. Ecosystem management needs to recognize the diversity of social and cultural factors affecting natural-resource use and sustainability.
78. Similarly, there is a need for flexibility in policy-making and implementation. Long-term, inflexible decisions are likely to be inadequate or even destructive. Ecosystem management should be envisaged as a long-term experiment that builds on its results as it progresses. This ‘learning-by-doing’ will also serve as an important source of information to gain knowledge of how best to monitor the results of management and evaluate whether established goals are being attained. In this respect, it would be desirable to establish or strengthen capacities of

Parties for monitoring. In addition, adaptive management learning portfolios should be developed between different sites so that comparison can be made and lessons learned.

79. Implementing adaptive management in relation to tourism and biodiversity will require the active cooperation of all stakeholders in tourism, and especially those in the private sector, with biodiversity managers. Impacts on biodiversity at a particular location may require rapid curtailment of visits by tourists to prevent further damage, and to allow for recovery, and in the longer-term, may necessitate an overall reduction in tourist flows. It may be possible for tourists to be redirected to less sensitive areas in such cases. In all cases, maintenance of the balance between tourism and biodiversity will require close interaction between tourism managers and biodiversity managers, and appropriate frameworks for management and dialogue are likely to need to be established.
80. Governments, including designated biodiversity managers, in conjunction with all other stakeholders will therefore need to take actions, as appropriate, to address any problems encountered and to keep on track towards agreed goals. This may include changes and additions to conditions set in the original approval, and will require participation of and consultation with the developer and/or operator of the tourism facilities and activities concerned, and with local communities.
81. Adaptive management can also be undertaken by all those who have management control over any specific site, including local governments, indigenous and local communities, the private sector, non-governmental organizations and other organizations.
82. Where necessary, legal frameworks may need to be reviewed and amended to support adaptive management, taking into account experience gained.

### **C. Notification process and information requirements**

83. Proposals for tourism development and activities at particular locations in relation to biodiversity are to be submitted through the notification process. As such, this process provides the link between proposers of tourism activities and development, and the management process steps outlined above. In particular, the notification process makes specific links to the steps in the management process for impact assessment and decision-making and should take into account local, regional and national impacts. Proposers of tourism projects, including government agencies, should provide full and timely advance notice to all stakeholders who may be affected, including indigenous and local communities, of proposed developments.
84. Information to be provided as part of the notification could include:
  - a. Scale and types of tourism development or activities proposed, including a summary of the proposed project, why and by whom it is proposed, estimated outcomes and possible impacts, and a description of the stages of development and the various structures and stakeholders that may be involved at each stage;
  - b. Analysis of market for proposed tourism development or activities, based on market conditions and trends;
  - c. Geographical description including recreation opportunity zones, outlining tourist activities and infrastructure development, and location of the site of tourism development or activities, the identity and any special features of the surrounding environments and biodiversity;
  - d. Nature and extent of human-resource requirements and plans for their procurement;
  - e. Identification of various stakeholders involved in or potentially affected by the proposed project - including stakeholders in governmental, non-governmental, and private sectors, and indigenous and local communities - along with details concerning their participation in and/or consultation on the proposed project during its design, planning, construction and operation;
  - f. The perceived roles of local stakeholders in the proposed development;
  - g. The various laws and regulations that may be applicable to the specific site, including overviews of existing laws at local, subnational and national levels, of existing uses and customs, of relevant regional and international conventions or agreements and their status, and cross-boundary agreements or memoranda or understanding and any proposed legislation;

- h. The proximity of the site to human settlements and communities, sites used by people from those settlements and communities as part of their livelihoods and traditional activities, and heritage, cultural or sacred sites;
  - i. Any flora, fauna and ecosystems that could be affected by the tourism development or activities, including keystone, rare, endangered or endemic species;
  - j. Ecological aspects of the site and its surroundings, including indication of any protected areas; specifications on the ecosystems, habitats, and species; quantitative and qualitative information on the loss of habitats and species (main reasons, trends), and indexing of species;
  - k. Training and supervision of personnel carrying out the tourism development or activities;
  - l. Likelihood of impacts beyond the immediate area of the tourism development or activities, including trans-boundary impacts and effects on migratory species;
  - m. A description of current environmental and socio-economic conditions;
  - n. Expected changes to environmental and socio-economic conditions as a result of the tourism development or activities;
  - o. Proposed management measures to avoid or minimize adverse impacts from the tourism development or activities, including verification of their functioning;
  - p. Proposed measures for mitigation, decommissioning and compensation in the event of problems arising with the tourism development or activities;
  - q. Proposed measures to maximize the local benefits of the tourism development or activities on surrounding human settlements and communities, biodiversity and ecosystems, which may include, but are not limited to:
    - i. Using local products and skills;
    - ii. Employment;
    - iii. Restoration of biodiversity and ecosystems;
  - r. Relevant information from any previous tourism development or activities in the region, and information on possible cumulative effects;
  - s. Relevant information from any previous tourism development or activities by the proposer.
85. Categories of responses that Governments may wish to consider making in response to notification of proposals for, and requests for permission to undertake, tourism development, include, inter alia:
- a. Approval without conditions;
  - b. Approval with conditions;
  - c. Request for further information;
  - d. Deferral pending further baseline research by other agencies;
  - e. Refusal of the proposal.

#### **D. Education, capacity-building and awareness-raising**

86. Education and awareness-raising campaigns need to be addressed to both the professional sectors and the general public and should inform them about the impacts of tourism on biological diversity, and good practices in this area. The private sector, and, especially, tour operators, could provide information more widely to their clients—the tourists—about tourism and biodiversity issues, and encourage them to conserve, and avoid adverse impact on, biodiversity and cultural heritage to respect national legislation of the visited country, as well as traditions of indigenous and local communities of that country, and to support actions in conformity with the present Guidelines.
87. Awareness campaigns explaining the link between cultural diversity and biological diversity will need to be tailored for various audiences, particularly stakeholders including consumers of tourism, developers and tourism operators.
88. Education and awareness-raising is required at all levels of government. This should include processes for

increasing mutual understanding between relevant ministries, including joint and innovative approaches for dealing with tourism and environmental issues.

89. Awareness should also be increased within and outside government that vulnerable ecosystems and habitats are often located within lands and waters occupied or used by indigenous and local communities.
90. The tourism sector as a whole, along with tourists should be encouraged to minimize any negative impacts and maximize positive impacts on biodiversity and local cultures associated with their consumption choices and behaviour, for example through voluntary initiatives.
91. It is also important to raise awareness within the academic sector responsible for training and research on issues regarding the interaction between biological diversity and sustainable tourism, of the role that they can play concerning public education, capacity-building and awareness-raising on these issues.
92. Capacity-building activities should aim to develop and strengthen the capacities of Governments and all stakeholders to facilitate the effective implementation of the present Guidelines, and may be necessary at local, national, regional and international levels.
93. Capacity-building activities can be identified through the adaptive management process and can include strengthening human resources and institutional capacities, the transfer of know-how, the development of appropriate facilities, and training in relation to biological diversity and sustainable tourism issues, and in impact assessment and impact management techniques.
94. Such activities should include ensuring that local communities are equipped with the necessary decision-making abilities, skills and knowledge in advance of future tourist in-flows, as well as with relevant capacity and training regarding tourism services and environmental protection.
95. Capacity-building activities should include, but not be limited to:
  - a. Capacity-building and training to assist all stakeholders, including Governments, and indigenous and local communities, in accessing, analysing and interpreting baseline information, undertaking impact assessments and evaluations, impact management, decision-making, monitoring and adaptive management;
  - b. Development or strengthening of mechanisms for impact assessment with the participation of all stakeholders, including for the approval of the approach, content and scope of impact assessment;
  - c. Establishment of multi-stakeholder processes involving government departments, tourism sector, non-governmental organizations, indigenous and local communities and other stakeholders;
  - d. Training of tourism professionals in conservation and biodiversity issues.
96. Information exchange and collaboration regarding sustainable tourism implementation through networking and partnerships between all stakeholders affected by, or involved in tourism, including the private sector, should be encouraged.

## Հավելված 2

### Baseline issues and indicators of sustainable tourism

The following table is a collection of the most common issues occurring in tourism destinations, selected from among the more than 50 sustainability issues discussed in the *WTO Guidebook on Indicators of Sustainable Development for Tourism Destinations*. Baseline indicators considered most relevant and feasible to measure are suggested for each issue.

Other issues and indicators could arguably be included in the short list—such as health, security, environmental protection, and employment with their corresponding indicators. All these and many other issues and their indicators are covered in the *WTO Guide* that can be used as a reference. Importantly, the *Guidebook* also contains a procedure for the development of indicators that correspond to specific issues found at any destination. For this reason, tourism managers need to identify the priority issues at their destinations, in consultation with the main stakeholder groups, and develop indicators that are the most relevant for those priority issues, clear to users and feasible to implement in terms of data availability and the cost to obtain them.

Baseline Issue	Suggested Baseline Indicator(s)
Local Satisfaction with Tourism	<ul style="list-style-type: none"> <li>Local satisfaction level with tourism (questionnaire)</li> </ul>
Effects of Tourism on Communities	<ul style="list-style-type: none"> <li>Ratio of tourists to locals (average and peak period/days)</li> <li>% who believe that tourism has helped bring new services or infrastructure. (questionnaire-based)</li> <li>Number and capacity of social services available to the community (% attributable to tourism)</li> </ul>
Sustaining Tourist Satisfaction	<ul style="list-style-type: none"> <li>Level of satisfaction by visitors (questionnaire-based)</li> <li>Perception of value for money (questionnaire-based)</li> <li>Percentage of return visitors</li> </ul>
Tourism Seasonality	<ul style="list-style-type: none"> <li>Tourist arrivals by month or quarter (distribution throughout the year)</li> <li>Occupancy rates for licensed (official) accommodation by month (peak periods relative to low season) and % of all occupancy in peak quarter or month</li> <li>% of business establishments open all year</li> <li>Number and % of tourist industry jobs which are permanent or full-year (compared to temporary jobs)</li> </ul>
Economic Benefits of Tourism	<ul style="list-style-type: none"> <li>Number of local people (and ratio of men to women) employed in tourism (also ratio of tourism employment to total employment)</li> <li>Revenues generated by tourism as % of total revenues generated in the community</li> </ul>

Baseline Issue	Suggested Baseline Indicator(s)
Energy Management	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Per capita consumption of energy from all sources (overall, and by tourist sector, per person day)</li> <li>• Percentage of businesses participating in energy conservation programmes or applying energy saving policy and techniques</li> <li>• % of energy consumption from renewable resources (at destinations, establishments)</li> </ul>
Water Availability and Consumption	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Water use: (total volume consumed and litres per tourist per day)</li> <li>• Water saving (% reduced, recaptured or recycled)</li> </ul>
Drinking Water Quality	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Percentage of tourism establishments with water treated to international potable standards.</li> <li>• Frequency of water-borne diseases: number/percentage of visitors reporting water-borne illnesses during their stay</li> </ul>
Sewage Treatment (Wastewater Management)	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Percentage of sewage from site receiving treatment (to primary, secondary, tertiary levels)</li> <li>• Percentage of tourism establishments (or accommodation) on treatment system(s)</li> </ul>
Solid Waste Management (Garbage)	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Waste volume produced by the destination (tonnes) (by month)</li> <li>• Volume of waste recycled (m<sup>3</sup>) / Total volume of waste (m<sup>3</sup>) (specify by different types)</li> <li>• Quantity of waste strewn in public areas (garbage counts)</li> </ul>
Development Control	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Existence of a land use or development planning process, including tourism</li> <li>• % of area subject to control (density, design, etc.)</li> </ul>
Controlling Use Intensity	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Total number of tourist arrivals (mean, monthly, peak periods)</li> <li>• Number of tourists per square metre of the site (e.g. at beaches, attractions), per square kilometre of the destination, mean number/peak period average</li> </ul>

---

---

## Օգտագործված գրականություն

«Բնության հատուկ պահպանվող տարածքների մասին» ՀՀ օրենք, 2006թ.

«Զբոսաշրջության և զբոսաշրջային գործունեության մասին» ՀՀ օրենք

Հայաստանի կենսաբազմազանությունը. Առաջին ազգային զեկուլյց. ՀՀ Բնապահպանության նախարարություն, 1999 թ.

«Հայաստանի բնության հատուկ պահպանվող տարածքների զարգացման պետական ռազմավարություն և գործողությունների ազգային ծրագիր» ՀՀ Բնապահպանության նախարարություն, 2003թ

«Սևան» ազգային պարկի 2007-2011թթ. կառավարման պլան: ՀՀ Բնապահպանության նախարարություն, 2006թ

«Դիլիջան» ազգային պարկի 2007-2011թ.թ. կառավարման պլան: ՀՀ Բնապահպանության նախարարություն, 2006թ

Նազիկ Խանջյան, Հայաստանի բնության հատուկ պահպանվող տարածքները: ՀՀ Բնապահպանության նախարարություն, 2001թ.

Աշոտ Դավթյան, Կարեն Աղաջանյան, Սիրանուշ Մուրադյան, Մերի Թամանյան, Միքայել Շարբաթյան «Դիլիջան» ազգային պարկ, տեղեկատու գրքույկ: ՀՀ Բնապահպանության նախարարություն, 2004թ.

Արամ Աղասյան, Արմեն Գևորգյան «Խոսրովի անտառ» պետական արգելոց, տեղեկատու բրոշյուր: ՀՀ Բնապահպանության նախարարություն, 2007թ

Արամ Աղասյան, Շիկահողի պետական արգելոց, տեղեկատու բրոշյուր: ՀՀ Բնապահպանության նախարարություն, 2007թ.

*CBD ( International Convention on Biological Diversity ) Guidelines on Biodiversity and Tourism development*

Paul F. J. Eagles, Stephen F. McCool and Christopher D. Haynes *Sustainable Tourism in Protected Areas. Guidelines for Planning and Management*, Prepared for the United Nations Environment Programme, World Tourism Organization and IUCN – The World Conservation Union, 2002

Paul F.J. Eagles, Margaret E. Bowman, Teresa Chang-Hung Tao. *Guidelines for Tourism in Parks and Protected Areas of East Asia*, IUCN – The World Conservation Union, 2001

Wolfgang Strasdas with contributions from Brent Corcoran and Thomas Petermann . *The Ecotourism Training Manual for Protected Areas Managers*, Published by German Foundation for International Development (DSE), 2002

*Ecotourism. A Guide for Planners and Managers*. Volumes 1, 2. The International Ecotourism Society, 1993, 1998.

*International Ecotourism Guidelines*. The International Ecotourism Society, 2002.

*Tourism in Mountain Regions – Influence on Natural and Cultural Diversity* international workshop report. Yerevan, Armenia 27-29 October 2003. Armenian Ecotourism Association

**Ինտերնետային աղբյուրներ**  
**[www.ecotourismarmenia.com](http://www.ecotourismarmenia.com)**

---

Հայկական Էկոտուրիզմի ասոցիացիա

# Էկոտուրիզմը բնության հատուկ պահպանվող տարածքներում

Պլանավորման և կառավարման ձեռնարկ

*Ժաննա Գալյան*

հեռախոս՝ (010) 278 728

Էլ. փոստ՝ [zhanna@netsys.am](mailto:zhanna@netsys.am)

կայք՝ [www.ecotourismarmenia.com](http://www.ecotourismarmenia.com)



